

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 60

Київ
2020

Редакційна колегія

Голова редколегії:

КОЦУР Анатолій, доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна.

ВІХАВАЙНЕН Тімо, професор, Гельсінкський університет, Фінляндія.

ГОНГ Согу, доктор філософії (культура, фольклор), професор, Гангукський університет зарубіжних досліджень, Сеул, Республіка Корея.

ГРЕЛКА Франк, доктор наук, науковий співробітник, Центр міждисциплінарних польських студій, Європейський університет Віадріна, Франкфурт (Одер), Німеччина.

ЛАТИШ Юрій, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії світового українства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна.

МАРКОВА Міра, доцент, кандидат історичних наук, декан історичного факультету Софійського університету «Св. Климент Охридський», Софія, Болгарія.

ПАЛІЄНКО Марина, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства та спеціаль-

них галузей історичної науки, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна.

РЕМІ Йоганнес, доктор філософських наук, доцент Гельсінкського університету, Фінляндія.

РИЖОВ Сергій, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та музеєзнавства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна.

СІЛЬВЕННОЙНЕН Оула, доктор наук (історія), Гельсінкський університет, Фінляндія.

СРІБНЯК Ігор, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка, Україна.

ХАКАМІЕС Пекка, професор емеритус, кафедра фольклористики, університет Турку, Фінляндія.

ШАНТЕК Горан Павєл, доктор філософії (етнологія), професор, Загребський університет, Хорватія.

Відповідальний секретар:

ПИЛИПЕНКО Віктор, кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна.

Адреса редакційної колегії

01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства

e-mail: ethnic.history@univ.kiev.ua

сайт збірника: <http://www.ethnic.history.univ.kiev.ua>

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Журнал видається тричі на рік.

**Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Протокол № 10 від 31 березня 2020 р.)**

Збірник наукових праць «Етнічна історія народів Європи» внесено до Переліку наукових фахових видань України (Категорія «Б») за спеціальністю «Історичні науки» (наказ Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409).

Реєстраційне свідоцтво № 11061, серія KB

Видання індексується Google Scholar та Index Copernicus International

Taras Shevchenko National University of Kyiv

ETHNIC HISTORY OF EUROPEAN NATIONS

Collection of scientific works

ISSUE 60

Kyiv
2020

ETHNIC HISTORY OF EUROPEAN NATIONS: collection of scientific works.

Issue 60. – Kyiv, 2020. – 102 p.

<https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.60>

Editorial Board

Editor-in-Chief:

KOTSUR Anatolii, *Doctor of History, Professor of the Department of Ethnology and Local History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine.*

VIHAVAINEN Timo, *Professor, University of Helsinki, Finland.*

HONG Sogu, *Ph.D. (Culture, Folklore), Professor, Hankuk University of Foreign Studies, Seoul, Korea.*

GRELKA Frank, *PhD, Research Assistant, Center for Interdisciplinary Polish Studies, European University Viadrina, Frankfurt (Oder), Germany.*

LATYSH Yuriy, *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of World Ukrainian History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine.*

MARKOVA Mira, *Associate Professor, PhD., Dean of the Faculty of History, Sofia University «St. Kliment Ohridski», Bulgaria.*

PALIENKO Maryna, *Doctor of History, Professor, Head of the Department of Archival Science and Special*

Branches of Historical science, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine.

REMY Johannes, *Doctor of Philosophy, Associate Professor at the University of Helsinki, Finland.*

RYZHOV Serhiy, *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Archeology and Museum Studies, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine.*

SILVENNOINEN Oula, *PhD (History), Academy Research Fellow, University of Helsinki, Finland.*

SRIBNIAK Igor, *Doctor of History, Professor, Head of the Chair of the Faculty of History and Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University. Ukraine.*

HAKAMIES Pekka, *Professor emeritus, Department of Folkloristics, University of Turku, Finland.*

ŠANTEK Goran Pavel, *PhD. (Ethnology), Professor, University of Zagreb, Croatia.*

Executive Secretary:

PYLYPENKO Viktor, *Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Ethnology and Local History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine.*

Address of editorial board:

01601, Kyiv, Volodymyrs'ka str., 60, Kyiv National Taras Shevchenko University,
Faculty of History, Department of Ethnology and Local History, room 352

e-mail: ethnic.history@univ.kiev.ua

<http://www.ethnic.history.univ.kiev.ua>

The authors of the articles are solely responsible for the selection, accuracy of the facts, quotations, proper names, geographical names and other information.

The journal is published three times a year.

**Recommended to publishing by the Academic Council of Faculty of History
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Protocol № 10, March 31, 2020)**

The collection of scientific works «Ethnic History of the European Nations»
is included in the List of Scientific Professional Editions of Ukraine (Category «B»)
in the specialty «Historical Sciences»
(order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 03.17.2020 No. 409).

Registration Certificate № 11061, the KV series.

The publication is indexed by Google Scholar and Index Copernicus.

ЗМІСТ

Тарасюк Марина. Житло волинян кінця XIV – середини XVI століття.	7
Лильо Ігор. Гастрономічні секрети королівського комісара Олександра Гусаржевського (1714–1782).	13
Бондаренко Олександр. Типологія міст Наддніпрянської України останньої чверті XVIII – початку XX ст. у науковому дискурсі імперської доби.	24
Мельничук Ігор, Суліменко Олександр. Господарське та культурне життя чехів-переселенців Волинської губернії в кінці XIX – на початку XX ст.	35
Белько Олег. Утворення мережі кредитних організацій, як форми підтримки й розвитку гончарного виробництва на Полтавщині (1894–1914 рр.).	44
Бойко-Гагарін Андрій. Особливості лінгвістичної термінології щодо фальшивомонетників у Російській та Австро-Угорській імперіях у XIX – на початку XX ст.	55
Доморослий Валентин. Малоросійство та його прояви у суспільному житті України на початку XX ст.	64
Плакида Валерій. Еволюція шведської державної мовно-освітньої політики по відношенню до саамського народу (1870–1990-і рр.).	72
Палієнко Сергій. Археологічна методика та інновації на пострадянському просторі очима археологів.	80
Остапенко Анатолій. Білорусь на розломі цивілізацій?	89
Капелюшний Валерій. Рецензія на монографію В. М. Ткаченка «Феномен українського писанкарства кінця XIX – початку XXI ст. (історіографічний і джерелознавчий зріз). Київ: Міленіум, 2020. – 430 с.».	98

CONTENTS

Tarasiuk Maryna. Dwelling of Volhynians at the End of XIV – the middle of the XVI century.	7
Lylo Ihor. Gastronomic Secrets of the Royal Commissioner Alexander Husarzevsky (1714–1782).	13
Bondarenko Alexander. Typology of the Cities of Dnipro Ukraine in the Last Quarter XVIII – Beginning of the XX Century in the Scientific Discourse of the Empire Era.	24
Melnychuk Ihor, Sulimenko Oleksandr. Economic and Cultural Life of the Czech Migrants of Volhynian Province in the Late 19th – early 20th centuries.	35
Belko Oleh. Formation of a Network of Credit Organizations as Forms of Support and Development of Pottery Production in the Poltava Region (1894–1914).	44
Boiko-Gagarin Andrii. Features of Linguistic Terminology Regarding Counterfeiters in the Russian and Austro-Hungarian empires in the XIX – early XX centuries.	55
Domoroslyi Valentyn. Little Russian Identity and its Features in Social Life of Ukraine in the Beginning of the XX Century.	64
Plakyda Valeriy. The Evolution of the Swedish State Educational and Language Policy Regarding Sami People (1870–1990's).	72
Paliienko Sergii. Archaeological Methods and Innovations in the Post-Soviet Area Through Eyes of Archaeologists.	80
Ostapenko Anatolii. Is Belarus on the Verge of Civilizations?	89
Kapeliushnyi Valerii. Review of the Monograph by V. M. Tkachenko «The Phenomenon of Ukrainian Easter Eggs Decoration of the Late XIX – the Beginning of the XXI Century. (Historiographical and Source-related Aspect). Kiev: Millennium, 2020. – 430 p.».	98

ЖИТЛО ВОЛИНЯН КІНЦЯ XIV – СЕРЕДИНИ XVI СТОЛІТТЯ

Марина Тарасюк

DWELLING OF VOLHYNIANS AT THE END OF XIV – THE MIDDLE OF THE XVI CENTURY

Maryna Tarasiuk

The article discusses the kind of a typical house of the medieval Volhynian of the late XIV – middle XVI centuries. It is based on narrative and archaeological sources. The author explores the stages of building a house, material options and the help of craftsmen, external and internal appearance of the house, a variety of household utensils. It was found out that the family yard consisted mostly of living quarters, stables, farm pits and gardens. Wealthy townspeople placed baths in the yard, obtaining permission from the administration. The construction of the house was the business of the owner, who, in addition to the involvement of artisans, was himself a worker. An essential attribute of the dwelling was the furnace, which was decorated with tiles of geometric or floral ornament. Until the beginning of the sixteenth century, the living quarters were wooden, while the administrative and church buildings were made of stone. This was one of the causes of city fires that local authorities tried to fight, limiting candle light and hiring a city security guard. It is noted that in order to fill the houses, the market was filled with wide range of products from local manufactures, from shovels to variety of colored glasses, bowls and other kitchen essentials. It was proved that the home decoration was influenced by owner's activities, his well-being and aesthetic preferences typical for the residents of the region. It was also determined that the dwellings of Volhynian were rich enough. In addition to that, the development of the city was monitored by the local authorities, which often abused its power.

Keywords: house, Volhynians, the end of the XIV – the middle of the XVI centuries, Grand Duchy of Lithuania, daily history.

Популярним напрямом історичних студій залишається вивчення повсякдення у всій багатоманітності його проявів. Частиною якнайповнішого його дослідження можна вважати реконструкцію умов життя наших предків, зокрема, того простору, що був сформований житлом українця минулого. З цією метою об'єктом вивчення та аналізу виступатиме те, що має відношення до «непомітної», або «маленької» людини, мешканця Волині. А саме: з допомогою характеристики житла волинянина та його вмісту на підставі доступних матеріалів реконструюватиметься повсякдення міщан та Волині як регіону, що відігравав важливу роль в історичних процесах кінця XIV – середини XVI ст.

На сьогодні наявна низка досліджень, що частково стосуються згаданої проблематики, розглядаючи її в контексті загальноісторичних процесів доби, зокрема, праці М. Грушевського (Грушевський 1995, 679 с.), П. Саса (Сас 1989, 282 с.) В. Атаманенка (Атаманенко 2009, с. 51–62), Н. Старченко (Старченко 2003, с. 65–98). Проте огляд повсякденного життя волинян доби Середньовіччя шляхом реконструкції будинку власника, а також життєвого простору, що постійно оточував людину, відображений у науковій літературі частково, зокрема, в археологічних відомостях, поданих С. Терським (Терський 2006, 251 с.), Ю. Лащуком (Лащук 1971, с. 200–204), А. Іовим, А. Башкоу (Іов та Башкоу 2013, с. 5–9) і потребує подальшого уточнення та розгляду окремих його складових.

Відповідно до даних, поданих С. Терським у своїй праці за результатами археологічних розкопок 1992–1997 рр., будинки міщан на Волині у XIV–XVI ст. були здебільшого дерев'яними і критими також деревом (Терський 2006, с. 211).

Кам'яними або цегляними були адміністративні споруди та церкви. Маємо згадку у Волинському короткому літописі про «великую церковь Пречистое мурованую» у Володимирі, яку у 1491 році зруйнували ляхи (Волинський короткий літопис 2003). Зауважимо, що мурованим назвав літописець лише храм, а, отже, це не було поширеним явищем. У 1494 році цей храм було знову відбудовано та додано навколо мури. У Ольшевському літописі мурованим літописець називає лише замок у Кам'янці (Ольшевський літопис 2003).

У люстрації 1522 р. в місті Луцьку перераховано «муровані» будинки з розписами, або нічим не покриті: її власники – заможні родини, що проживали близько до замку (АЮЗР 1886, с. 157). Оповідач також зазначає, що житла у місті не були нічим (наприклад, глиною) «обмазані», що, на нашу думку, є регіональною особливістю і виділяється автором як нетипове явище. Хоча все ж, вважаємо, що більшість хат були дерев'яними. Для їх будівництва могли використовувати, наприклад, сосну, як те описано у люстрації Житомирського замку 1552 року (АЮЗР 1886, с. 141).

Спорудженням будинку та облаштуванням двору міщанин керував самостійно. Про це ми дізнаємося зі справ про хабарі, у яких містилися згадки про те, що господар сам брався до праці. Так, зокрема, у місті Володимирі у 1566 році звинувачувався війт Максим Лудович, що судив не по справедливості, а «за подарунки» у справі, де один із міщан самовільно почав копати вал біля дому і дав за це пів золотого (Старченко 2003, с. 65). Інший міщанин, як вказується у скарзі, збудував у тому ж місті, баню з сінями і за дозвіл на спорудження дав хабар у шість золотих (Старченко 2003, с. 66).

Безумовно, міщани могли залучати до будівництва професійних майстрів, проте їхня кількість була незначною. Лише станом на кінець XVI ст., як зазначає М. Грушевський, у Луцьку існували зорганізовані цехи ковалів, слюсарів тощо (Грушевський 1995, с. 135). При цьому до луцького цеху ковалів входили золотарі, столяри, лимарі та слюсарі, котельники, сідляр, каретники, лучники, малярі (Сас 1989, с. 62), що свідчить про їхню невелику кількість та неможливість створити окремі цехи. І це в умовах, коли, наприклад, станом на ревізію 1552 р. в Кременеці було щонайменше 479 будинків, в Острозі – близько 200–300 будинків, і не менше у Луцьку – близько півтисячі, та ще й понад 20 церков та костелів і 4 монастирі у самому місті та його передмістях (Атаманенко 2009, с. 35). Отже, можна припустити, що спорудженням дому займався господар зі своєю родиною, а до таких майстрів, як столяри, ковалі, котельники та ін. зверталися на певних етапах будівництва.

Найчастіше житловий будинок городянина, майстерня та господарські приміщення знаходилися в одному дворі. У центральній частині Луцька у дворах були знайдені рештки хлівів із великою кількістю гною, де власники тримали худобу. Дехто навіть мав вулики-дуплянки, віднайдені біля споруд першої половини XV ст. під час розкопок (Терський 2006, с. 139). За археологічними даними відомо, що окрім майстерні та дому, до XVI ст. у дворі також розташовувалися погребі, в яких господарі зберігали їжу, засолену рибу в бочках тощо.

Новоприбулі та незаможні міщани селилися у передмістях (Сас 1989, с. 38), а також тут знаходилися шляхетські садиби, здебільшого, щоправда, не помешкання, а господарства-городи (АЮЗР 1890, с. 56). Будинки передмість, зазвичай, усі, мали городи. Площа такої забудови мало поступалася міській. Чим ближче до замку, тим заможніше жили міщани.

Ковалі, чинбарі та менш залежні від «свіжості» або кількості товару ремісники проживали у різних частинах міста. Це могло, на нашу думку, бути пов'язаним із неприємним запахом, який утворювався під час обробки шкіри, або звуками, які могли би заважати повсякденному життю міщан як, наприклад, процес кування.

Із документів 1552 р. дізнаємося, що між Стировою вежею у місті Луцьк та господарським палацом знаходився «дім дерев'яний, котрий в голій стіні стоїть» (АЮЗР 1886, с. 153). Він мав

дві світлиці на соснових підклітях – нижніх поверхах, одні – сіни, а перед сіньми ґанок. Ті ж хороми криті, але вже погнили. Біля того дому розташовувалася світлиця, напроти комора на підклітях побитих. Поряд ще були кухні дві дерев'яні: одна з них драницями крита, обидві погнилі. На іншій стороні хорому – світличка, а навпроти – критий ґанок (АЮЗР 1886, с. 154). Приклад такого будинку можна вважати типовим для Волині початку XVI ст. Хором у передмісті Красне описаний так: дві світлиці, одна напроти другої по три сажні, а в них добрі лави і двері із защипками. Там само згадана «изба черная», де кухня плетена із лози, глиною обмазана, поряд лазня (АЮЗР 1886, с. 172).

Іншу відомість маємо з тієї ж люстрації 1552 р. про забудову приміських осель Луцька на Гнідаві, яка виглядала таким чином: дві світлиці по 3 сажні і одна комора до світлиці прироблена й те погнило, два зруби по половині зрублено. Погреби два і клітей дві, обідрана кухня, іздебка на дворі, де гуси і кури сидять. Там же засипаний ставок, два засіяних городи – один маком, другий насінням (АЮЗР 1886, с. 171). Цей двір мав велике господарство, яке вміщало багато худоби: вісім волів, чотири кози, четверо свиней, вісім гусей, кур із курчатами четверо, півнів дванадцять і ін. Проте цей приклад є, швидше, винятком, аніж типовим описом волинського двору, оскільки належав він луцькому ключеві.

У джерелах згадано і про вікна. За описом тої ж люстрації 1522 р., біля валу в місті Луцьку будувався дім. Хоч він був і незавершений, але для нього вже було підготовлено достатньо «тесаного камню для дверей та окон» (АЮЗР 1886, с. 154). Не вказано, на жаль, чи були вони скляними, проте враховуючи географічне розташування Волині, де є достатня кількість лісів, з яких видобували вугілля, смолу і поташ, поклади піску та вапна, необхідні для виготовлення скла, воно таки могло бути доступним заможному волинянину. Можна також припустити про існування віконниць замість скла.

Невід'ємною складовою дому були печі, що в окремих випадках прикрашалися кахлями, що містили, подекуди, високохудожні рельєфи. Зразки із Луцька мають в центрі велику півкулю, на інших кахлях рельєфні узорі, або рослинні орнаменти (Терський 2006, с. 211). Частину кахлів вкривала зелена свинцева полива. Ці факти свідчать про різноманітність оздоблень кахлів, де значну роль грало бажання населення прикрашати будинок; в зображеннях присутній певний символізм. Оздобленні кахлі для печі, на нашу думку, міг дозволити собі лише заможний міщанин, адже такі орнаменти потребували майстерного виконання і коштів.

У кожному домі, що належав чи вільному міщанину, чи князівському слугі був реманент. Здебільшого він представлений сокирами, серпами, косами, шинами (АЮЗР 1886, с. 182), що купувалися на ярмарках. Так, наприклад, два окуття лопат було знайдено під час археологічної експедиції у будинку на р. Гнідаві в Луцьку (Терський 2006, с. 130). Це з одного боку, свідчить про господарську роботу власника у дворі, на яку приходилось виділяти час. З іншого боку – про існування притаманного середньовічній людині бажання облаштувати свою земельну ділянку у межах матеріальних можливостей.

Місцеві ремісники пропонували різноманітні варіанти меблів: бондарі виготовляли діжки і різноманітні бочки, обшиті лозою для зберігання їжі у погребах; теслі виготовляли скрині для одягу й інші прості меблі (де вартість залежала, ймовірно, від матеріалу – дуб, клен тощо). Ми також згадували вище лави, що знаходились у світлицях в с. Красному (АЮЗР 1886, с. 172). Проте інформації про внутрішнє облаштування дому поки обмаль; аналіз його вмісту може мати перспективи подальших досліджень у випадку появи додаткових відомостей.

Облаштування дому залежало від добробуту міщанина чи селянина. Із розкопок, здійснених С. Терським, маємо відомості про велику кількість різноманітних виробів з кераміки та дерев'яного начиння, включаючи, наприклад, сільничку (Терський 2006, с. 135). І. Вишенський згадував у «Книзі» різновиди кухонного начиння в будинку, в якому він проживав у Луцьку. Це, різні варіанти макітр, дзбанів, склянок, мисок та горщиків, притаманних тому часу: «Или не вѣдаеш, иж в тых многих мисах, полмисках, приставках, черных и шарых, червонных и бѣлых юхах, и многих склянницах, и келишках, и винах мушкателах, малмазиях, алякантох, ревулах,

медох и пивах rozmaityх тот смысл еще мѣста не имает?» (Вишенский 1955, с. 31). За археологічними знахідками в Пересопниці можемо відтворити зовнішній вигляд, наприклад, мисок: у кінці XIV ст. вони мали добре окреслену шийку й відхилені назовні вінця.

Будинок освітлювався свічками, для виготовлення яких брався місцевий віск, проте існували певні обмеження у їхньому використанні. Через те, що будинки були дерев'яними, сторож міста, наприклад, увечері проходив по будинках та просив власників погасити свічки, щоб уникнути пожежі (Виолле-ле-Дюк Э.-Эмануэль 1997, с. 113). Зокрема, на таку небезпеку вказують володимирські міщани, скаржачись у 1566 р. на відсутність охоронця (Цит. за: Старченко 2003, с. 70). Про наявність від чотирьох до шести таких сторожів у місті Луцьк свідчить люстрація 1522 р. (АЮЗР 1886, с. 164).

Оскільки будинки були дерев'яними, у містах часто траплялися пожежі. Рідше відбувалися повені. На захисті майна міщан, яке ставало об'єктом крадіжок під час пожеж чи потопу, був Литовський Статут 1566 р. в якому покаранням за такі дії було стягнення чотирикратного штрафу від вартості речі: «Кгды бы се трафило подъ часомъ отъ огню погрунья въ мѣсть або гдѣ жъ кольвекъ, або хто на водѣстонуль, а въ томъ часѣ што ему згинуло, которая згуба у кого кольвекъ бы се въ рокъ або до року затаеная показала; тогды тую речъ, яко важна будетъ, маєт у четверо цѣною заплатити тому, въ кого то згинуло» (Статут ВКЛ 1566 г., 2003, с. 35).

Таким чином, приходимо до висновків, що спорудження будинку на території Волині в окреслений період було справою самого власника, який, окрім дозволу у війта на будівництво (не нехтуючи інколи хабарем), сам виступав робітником, іноді залучаючи різних майстрів. Двір волинянина складався з житлового приміщення, господарчих комор, стайні тощо; поруч із житлом знаходився город, що може підтверджувати думку про те, що міста українських земель доби мали аграрний характер. Хати кінця XIV – середини XVI ст. були здебільшого дерев'яними, а невід'ємною їхньою частиною була піч. Чим кращим було матеріальне становище міщанина, тим ближче до окольного замку він селився. Освітлювали помешкання свічками. Хатне начиння було представлене різноманітним посудом та меблями. У середньовічного населення був потяг до оздоблення власного дому, що простежується у намаганні декорувати піч кахлями, еволюції зовнішнього вигляду посуду. Це також засвідчує наявність віри у різноманітні символи, які намагались помістити у своєму помешканні. Відзначимо, що, попри незначну кількість відомостей, можна припустити, що повсякденне життя волинянина цієї доби, проаналізоване з допомогою його житла, засвідчує його хазяйновитість, порівняну заможність, намагання облаштувати власний побут якомога краще і типово для досліджуваного нами регіону.

Список джерел та літератури

- Акты о заселении Юго-западной Росии, 1890. Архив Юго-западной Росии, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого. Том II. Ч. 7.
- Акты о заселении Юго-западной Росии, 1886. Архив Юго-западной Росии, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Киев. Т. I. Ч. 7.
- АТАМАНЕНКО, В., 2009, Населення міста Кременця другої половини XVI – першої половини XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру. Студії і матеріали з історії Волині. Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, с. 51–62.
- БАШКОУ, А., ІОУ, А., 2013, Археологія старажытнага Камянца. Археологія і давня історія України. Київ: ІА НАН України (11), с. 5–9.
- ВИОЛЛЕ-ЛЕ-ДЮК, Э.-Э., 1997, Жизнь и развлечения а средние века. Москва: Евразия.
- ВИШЕНСКИЙ, И., 1995, Сочинения. Москва: Издательство АН СССР.
- Волинський короткий літопис, 2003, Ізборник. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov22.htm>
- ГРУШЕВСЬКИЙ, М., 1995. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка. Т. 6.
- ЛАЩУК, Ю., 1971, Нові дані про кераміку XIV–XV ст. (За матеріалами знахідок на Верхньому Подніпров'ї на Волині). Середні віки на Україні. Київ: «Наукова думка». Т. 1., с. 200–204.

- Ольшевський літопис, 2003. Ізборник. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov25.htm>
- САС, П., 1989, Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. Киев: Наукова думка.
- СТАРЧЕНКО, Н. Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання. Соціум. Альманах соціальної історії. Київ. (3), с. 65–98.
- Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года, 2003. Мінск, с. 35–263. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/statut2/st1566.htm>
- ТЕРСЬКИЙ, С., 2006, Лучеськ X–XV ст. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка».

References

- Akty o zaselenii lugo-zapodnoi Rosii, 1890 [Settlement acts of southwestern Russia]. Arkhiv IUgo-zapadnoi Rossii izdavaemyi vremennoi komissiei dlia razbora drevnikh aktov. Kiev: Tip. G. T. Korchak-Novitskogo. Tom II. Ch. 7. [In Russian].
- Akty o zaselenii lugo-zapodnoi Rosii, 1866 [Settlement acts of southwestern Russia]. Arkhiv IUgo-zapadnoi Rossii izdavaemyi vremennoi komissiei dlia razbora drevnikh aktov. Kiev. Tom I. Ch. 7. [In Russian].
- ATAMANENKO, V., 2009, Naselennia mista Kremetsia druhoi polovyny XVI – pershoi polovyny XVII st. za dzherelamy opysovo-statystychnoho kharakteru [The population of the city of Kremenets in the second half of the 16th – the first half of the 17th century by descriptive and statistical sources]. Studii i materialy z istorii Volyni. Kremenets: Kremenetsko-Pochaivskiy derzhavnyi istoryko-arkhitekturnyi zapovidnyk, s. 51–62. [In Ukrainian].
- BASHKOU, A., IOU, A., 2013, Arkheolohiia starazhitnaha Kamiantsa [Archeology of the ancient Kamenetz]. Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy. Kyiv: IA NAN Ukrainy (11), s. 5–9. [In Belarusian].
- VIOLLE-LE-DIUK, E.-E., 1997, Zhizn i razvlecheniia a srednie veka [Life and entertainment in the middle ages]. Moskva: Evraziia. [In Russian].
- VISHENSKII, I., 1995, Sochineniia [Stories]. Moskva: Izdatelstvo AN SSSR. [In Russian].
- Volynskiy korotkyi litopys, 2003 [Volhyn Chronicle]. Izbornyk. Available from: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov22.htm> [In Russian].
- HRUSHEVSKYI, M., 1995, Istoriiia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rus]. Kyiv: Naukova dumka. T. 6. [In Ukrainian].
- LASHCHUK, YU., 1971, Novi dani pro keramiku XIV–XV st. (Za materialamy znakhidok na Verkhnomu Podniprovi na Volhyni) [New information on ceramics of the XIV–XV centuries. (According to findings from the Upper Dnieper in Volhyn)]. Seredni viky na Ukraini. Kyiv: «Naukova dumka». T. 1., s. 200–204. [In Ukrainian].
- Olshevskiy litopys, 2003, [Olshev Chronicle]. Izbornyk. Available from: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov25.htm> [In Russian].
- SAS, P., 1989, Feodalnye goroda Ukrainy v kontse XV – 60-kh godakh XVI v. [Feudal cities of Ukraine in the late XV – 60s years of the XVI century]. Kiev: Naukova dumka. [In Russian].
- STARCHENKO, N. Konflikt u Volodymyri 1566 r.: variant mikroistorychnoho prochyttannya [The Conflict in Vladimir 1566: a version of microhistorical reading]. Sotsium. Almanakh sotsialnoyi istoriyi. Kyiv. (3), s. 65–98. [In Ukrainian].
- Statut Vyalikaha knyastva Litouskaha 1566 hoda, 2003 [The statutes of the grand principality of Lithuania]. Minsk, 35–263. Available from: <http://litopys.org.ua/statut2/st1566.htm> [In Belarusian].
- TERSKIY, S., 2006, Luchesk X–XV st. [Luchesk in X–XV centuries]. Lviv: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnikha». [In Ukrainian].

Житло волинян кінця XIV – середини XVI століття

В статті на основі наративних та археологічних джерел досліджено вигляд будинку середньовічного мешканця волинського міста кінця XIV – середини XVI століття. Розглянуто такі його складові як етапи будівництва, використані матеріали, зовнішній вигляд дому й двору волинянина, різноманіття хатнього начиння, а також проаналізовано роботу майстрів та їхні спеціальності. З'ясовано, що двір однієї родини складався здебільшого з житло-

вого приміщення, стайні, господарчих ям та городів. Заможні городяни у дворі розміщували лазні, отримуючи на це дозвіл у адміністрації. Будівництво дому було справою власника, який, окрім залучення ремісників, сам виступав робочим. Невід'ємним атрибутом житла була піч, яку оздоблювали кахлями геометричного або рослинного орнаменту. До початку XVI століття житлові приміщення були дерев'яними, у той час коли адміністративні та церковні споруди – кам'яними. Це було однією із причин міських пожеж, з якими намагалася боротися влада на місцях, обмежуючи час користування свічками та наймаючи міського охоронця. Зазначено, що на ринку для наповнення дому господаря пропонувався широкий асортимент товарів місцевих виробників, починаючи від лопат та потрібного реманенту, завершуючи різноманітними кольоровими келихами, мисками, бляшками та іншими кухонними приладами. Доведено, що на оздоблення житла впливали господарська діяльність власника, його матеріальний добробут та естетичні вподобання, типові для жителів даного регіону. Визначено, що помешкання волинян у цю добу були відносно заможними. З'ясовано, що за забудовою міста слідувала місцева влада, нерідко зловживаючи своїми повноваженнями.

Ключові слова: будинок, волиняни, кінець XIV – середина XVI ст., Велике князівство Литовське, історія повсякдення.

Tarasiuk Maryna, Master of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Тарасюк Марина, магістр історії, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2107-2073>

Received: 21-03-2020

Advance Access Published: April, 2020

ГАСТРОНОМІЧНІ СЕКРЕТИ КОРОЛІВСЬКОГО КОМІСАРА ОЛЕКСАНДРА ГУСАРЖЕВСЬКОГО (1714–1782)

Ігор Лильо

GASTRONOMIC SECRETS OF THE ROYAL COMMISSIONER ALEXANDER HUSARZEVSKY (1714–1782)

Ihor Lylo

The concludes of the article is based on the research of the documents from the Central Historical Archives of Ukraine in Lviv, recipes for the preparation of various dishes belonging to the royal tax officer (shambelan) in the city of Gdansk, Alexander Gusarzhevsky. Active in public life, he left behind many documents stored in the archives of Gdansk and Krakow. However, the largest collection of documents stored in the Lviv archive. Chronologically, all the recipes attributed to the second half of the 18 century. All of the materials were first publication. These are four recipes for the preparation of several types of ice cream, gross roast – «pekelflajsz», traditional for Polish cuisine of pork sausage, description of the technology of making cherry juice. After the death of O. Husarzhevsky in 1782, part of his archive became the property of his granddaughter, Princess Eleonora Lyubomirska, and thus ended up in Lviv. All published recipes have applied to comparative, chronological, and prosopographic methods of analysis. It made it possible to trace their differences and similarities with the known analogs published in the French, Polish, Ukrainian cookbooks of the 16–20th centuries. Studied the problem of knowledge of the recipes and consumption of ice cream in city Lviv in the 16–18 centuries are considered.

The results of the study are of considerable scientific and practical value and will be of use to anyone interested in the history of food, every day, or cultural anthropology. Their analysis, in comparison with similar documents published previously, allows us to improve our understanding of how gastronomic trends and influences spread between Western and Central-Eastern Europe in the second half of the eighteenth century.

Keywords: Alexander Gusarzhevsky, ice cream, meat, juice, food, recipes, Gdansk, Lviv.

Працюючи у фондї № 835 – «Справи родини Любомирських» Центрального державного історичного архіву у Львові ми натрапили на документи, що на перший погляд мають мало спільного з самою одиницею зберігання. Кілька карток з гастрономічними рецептами знаходяться поміж різноманітними за змістом записами, що в минулому належали Олександрові Гусаржевському (Aleksy (Aleksandr) Onufry Husarzewski) (ЦДІАУ у Львові, ф. 835, оп. 1, спр. 1912–1913).

Їх власник виводив своє минуле з відносно бідного шляхетського роду, що завдяки старанням найвидатніших його членів зумів з часом підняти «соціальною драбиною» та зайняти помітне місце в середовищі впливових та знаних аристократичних сімей. Яким чином складались долі окремих членів роду Гусаржевських ґрунтовно розкрила у своєму дослідженні історикня Божен Попйолек (Popiolek 2011, s. 31–48).

Мета нашої розвідки, полягає у впровадженні до наукового обігу та ретельному вивченні практично невідомих в українській та малознаних в польській історіографії гастрономічних рецептів, що дозволяють скласти уявлення не лише про смаки заможної родини Олександра Гусаржевського але й навколишнього соціуму загалом. Основні завдання: з'ясувати наскільки

збережені рецепти з другої третини XVIII ст. є подібними чи відрізняються від відомих нам аналогів французької та польської гастрономічної традиції. Встановимо коли і за яких обставин ці документи потрапили до Львова, та чи могли вони мати вплив на повсякденне життя їх нових власників чи міського загалу.

Перед тим як розпочати аналіз самих рецептів та подій пов'язаних з часом їх написання, маємо детальніше поглянути на постать та життєвий шлях Олександра Гусаржевського. Найстарший син Францішка Казимира Гусаржевського, носив титул ратенського, ліпінського та рицького старости, а 21 жовтня 1748 р. був призначений на посаду шамбелана – (фр. – *chambellan*) високопоставленого чиновника до обов'язків котрого належала варта поблизу особи короля Августа III Фрідріха (1733–1763). Від народження він потрапив у доволі складну ситуацію, оскільки статки його батька були скромними, а коло знайомств не надавало багато шансів для успішної кар'єри (Роріолек 2011, с. 31–32). Поворотним став момент, коли через представників близької до них родини Чарторийських О. Гусаржевського відрекомендували до двору краківського каштеляна Станіслава Понятовського (1676–1762) – батька майбутнього польського короля. С. Понятовський одразу відзначив активність молодика, сприяв його освіті та навіть відправив у навчальну подорож країнами Західної Європи. Саме він в подальшому впровадив О. Гусаржевського до королівського двору Станіслава-Августа Понятовського (1764–1795).

В 1752 р. О. Гусаржевський одружився з Магдаленою Подольською отримавши за наречену значний посаг (Роріолек 2011, с. 41). Його життєвий шлях не був легким, бо дружина та їх дочка передчасно померли. З цього шлюбу у нього залишився лише син – Кароль Антоній Гусаржевський (Роріолек 2011, с. 43). Попри трагічність ситуації, соціальний статус дружини підсилює позиції О. Гусаржевського і в 1768 р. він отримав посаду королівського генерального комісара порту в Гданську (Dziamianka 1928–1929, с. 3). До його обов'язків належав нагляд та контроль над збиранням частки королівського портового мита – так званого «*palowego*». На цій посаді він проявив себе дуже активним та талановитим чиновником. Шамбелан О. Гусаржевський вільно оперував кількома європейськими мовами, мав численні та корисні контакти у дипломатичних та економічних колах країн регіону. За життя охоче подорожував, відвідавши Рим, Неаполь, Венецію та Париж (Dziamianka 1928–1929, с. 10).

Прибуткова посада дозволила накопичити значні статки і придбати у місті невеликий палац. Його активність у різних напрямках політичного та господарського життя засвідчують численні документи, що зберігаються в архівах та збірках Львова, Кракова та Гданська (Dziamianka 1928–1929, с. 4–5). Помер О. Гусаржевський 30 Грудня 1782 р., про що одразу ж було поінформовано владу міста. Значна частина капіталу що залишився була примножена нащадками. В другій половині XIX ст. якась його частина перейшла у власність правнучки О. Гусаржевського – княгині Елеонори Марії Терези Любомирської (з дому Гусаржевська). Пам'ять про славного предка була для неї важливою оскільки вона дбайливо зберегла документи та інші речі пов'язані з його життям та діяльністю.

Львівська колекція документів О. Гусаржевського це переважно різноманітні записи та нотатки господарського та побутового характеру. Аналіз почерку документів вказує, що не всі вони були написані ним особисто. Встановити авторство та докладний час написання частини з цих документів важко, оскільки вони переважно не містять підписів чи будь яких вихідних даних. Проте очевидно, що походять вони з одного з їх власником історичного періоду між 1744 та 1782 роками, та водночас є важливими свідченнями з його життя.

Поміж ними бачимо роздуми, як на людський організм впливає регулярне використання стрільцем рушниці, поради з будівництва господарських споруд (ЦДІАУ у Львові, ф. 835, оп. 1, спр. 1913), утримання худоби, кілька гральних карт та різноманітних розписок. Трапляються цікаві міркування про дієвість лікувальних мазей та бальзамів (ЦДІАУ у Львові, ф. 835, оп. 1, спр. 1913, арк. 66, 77), детальний опис (рецепт?) як правильно закрапувати очі горілкою, (ЦДІАУ у Львові, ф. 835, оп. 1, спр. 1913, арк. 72) друкований польською та німецькою мовами текст чим і як рятуватись від «морозного повітря» – себто інфекційних захворювань

(ЦДІАУ у Львові, ф. 835, оп. 1, спр. 1913, арк. 65). Є навіть методика-інструкція французькою мовою, як найкраще підтримувати чистоту чоловічих панталонів (ЦДІАУ у Львові, ф. 835, оп. 1, спр. 1913, арк. 47). Але нас найбільше зацікавили рецепти із приготування страв та напоїв.

Три перших документи – п'ять рецептів із приготування в домашніх умовах морозива та додаванням до нього як смакових наповнювачів кави, цитрин та помаранчів (ЦДІАУ у Львові, ф. 835, оп. 1, спр. 1913, арк. 11зв, 12, 12зв. Додаток 1–3). Історія цього десерту звичайно значно старша, ніж гастрономічні експерименти кухара гданського портового комісара з другої половини XVIII ст. Перші згадки про продукти близькі до сучасного розуміння стандарту морозива маємо ще з часів стародавньої Персії та античної Греції (Quinzio 2009; Weiss 2011; Sikorska 2018). Технологія виробництва описана та збережена в файлах О. Гусаржевського вже практикувалась у господарствах заможних європейців та при королівських дворах. Вона дозволяла виготовляти та споживати цей десерт впродовж усього року. Подібні рецепти кілька разів були опубліковані польською мовою наприкінці XVIII ст. (Albert nowy 1790, s. 161–162).

У виданій нещодавно книзі «Старопольські кулінарні рецепти» бачимо згадку про продукт на кшталт морозива (бл. 1768 р.) (Staropolskie s. 242). Проте тут відсутні інгредієнти, що їх пропонував в своїх рецептах О. Гусаржевський. Бракує також вказівок щодо техніки приготування десерту. Натомість, є рекомендації про можливе додавання до морозива вишень, порічок, абрикосів чи алкоголю – вина і шампанського. Подібні рекомендації про малинове, яблучне, вишневе та айвовоє морозиво у поєднанні з тортами подавав своїм читачам і знаменитий кухар Войцех Вельондка у книзі «Досконалий кухар» (1783 р.) (Wielądko 1786, s. 12, 320, 324). Його знання про морозиво були отримані з французької кухарської книги «*La Cuisinière bourgeois*» авторства Франсуа Менона (Menon 1752). Оскільки О. Гусаржевський помер у 1782 р. то наші рецепти набирають додаткової ваги оскільки припускаємо, що у цьому випадку маємо справу з одним із раніших описів морозива польською мовою датованого другою третьою XVIII ст.

Попри те, що документи О. Гусаржевського доволі пізно потрапили до Львова вважаємо, тут вже знали про цей десерт. Коли у 1651 році надвірний кухар маркіза Ніколя Шалон-дю-Бле, д'Юксель – Франсуа П'єр де Ла Варенн, опублікував книгу «Французький кухар» («*Le cuisinier françois*», 1651 р.), у ній він поміж іншими стравами кілька разів згадав і «glace» (François Pierre de La Varenne 1651, s. 214, 287, 321, 439). На багато років це видання стало для європейців ключовим маркером у тих революційних змінах, що визначили зміни в їх смаках. Середньовічна кухня в котрій довгий час переважала мішанина гострих спецій та важкостравної їжі відходила у минуле. На зміну їй прийшло розуміння кухні як цікавого, цілісного процесу, де важливу роль окрім продуктів відігравали застільна бесіда та настрої тих, хто перебував за столом (Matras 2016, p. 56).

Згадане видання було в бібліотеці Валер'яна Алембека (1617–1676) – лікаря, математика, філософа, професора Академії в Замості та водночас нащадка відомого львівського роду (Różycki 2001, s. 49, 99). Щоправда, книга очевидно сприймалась ним радше в контексті вивчення важливості здорового харчування, ніж як довідник для гурмана (Kuraś 2016, s. 438). Що знаємо напевно – вже у 1775 р. для довготривалого зберігання льоду у Львові використовували колишню оборонну вежу звану «Римарською». З 1810 р. опіку над нею перебрав для власних потреб кондитер Ян Товарницький (Ґранкін 1998, с. 9). Перебуваючи в єдиному цивілізаційному просторі із рештою західного світу львівські гурмани не хотіли відставати від решти сусідів і у гастрономічних новаціях. Для прикладу, до Російської імперії, що контролювала іншу частину українських земель, відомості про приготування морозива могли потрапити із запізненням у майже століття. Письмові згадки про цей десерт зустрічаються в перекладних російською мовою французьких кулінарних книгах з кінця XVIII ст., а от у їх власних виданнях з'являються лише з XIX ст. (Яценков 1790, с. 138–143; Sokolov 2016, p. 34–36).

На кухні родини О. Гусаржевського для приготування морозива використовували спеціальні ємності – морозивниці, де для охолодження та приготування продукту застосовували лід та морську сіль (ЦДІАУ у Львові, ф. 835, оп. 1, спр. 1913, арк. 11 зв.). Безпосередньо перед по-

данням на стіл стінки морозивниці обережно поливали гарячою водою щоб відділити морозиво від стінок форми. Тут принципово нічого нового автор у наші знання самої технології процесу не вносить. Натомість, для істориків та дослідників культури повсякдення, цікавими будуть згадки про інгредієнти та наповнювачі рекомендовані О. Гусаржевським, як вже цілком звичні для мешканців портового міста продукти, а десерт – знаний та цілорічно присутній у салонах заможних городян. Зрештою, інформацію про вирощування цитрини та помаранчів у домашніх умовах бачимо і в інших місцевостях. В 1791 р. заможний землевласник Станіслав Третер укладаючи для свого сина поради із ведення господарства поміж іншим докладно описав і процес догляду за цитрусовими (ЛННБУ, ф. 130, архів Третерів, спр. 16, арк. 92; Камінський 2010, 246).

Наступний рецепт із збірки Гусаржевського – зимовий та літній варіанти приготування «*pekelflejsz*» – замаринованої воловини (ЦДІАУ у Львові, ф. 835. оп. 1, спр. 1913, арк. 1. Додаток № 4). Сьогодні можна зустріти думку, що ця страва могла мати єврейське коріння, хоча більшість фахівців все ж наголошують, що свої витоки вона бере з ірландського (а потім вже і американського) *corned beef*, і головна відмінність між ними полягає лише у способах її подання (Kurlansky 2002, s. 124–127). Ірландський рецепт передбачає нарізання пекефляйш на скибочки та споживання його на хлібі чи булці, а задля збагачення смаку додавання гірчиці чи спецій.

Страви з такого м'яса були відомі в Східній Європі віддавна. Воловина була звичним продуктом на столах її мешканців. Більшість волів у XVI–XVII ст. переганяли сюди з території Молдавії для котрої експорт цієї худоби десятками років був один з найголовніших напрямків торгівлі. Тварин продавали на великих ярмарках у Ярославі, Любліні чи Кракові (Огуй 2010, с. 57–58). Вже звідти меншими партіями її переправляли до роздрібних споживачів. В XVIII–XIX ст. пекефляйш позиціонували як одну з головних м'ясних страв у раціоні заможних міщан (Gołebowski 1884, s. 37.). Вона мала своїх прихильників і в подальшому. У варшавському тижневику «Добра господиня» за 1907 рік у розділі кулінарні поради для господинь є рецепт «гамбурзького пекефляйш», що міг би доповнити наявний в нас варіант порадою додавання до м'яса значно більшої кількості майорану, базиліку та білого перцю (Dobra Gospodyni 1907, s. 78). Знали технологію її приготування і галицькі кухарі (Bogacka 1896, s. 496; Niewiarowska 1901, 256). У книзі Ольги Франко про першу українську загально-практичну кухню (1929 р.) вона також згадується (Франко 2019, с. 113). Задля збереження натурального кольору м'яса в усіх її варіантах важливим було застосування технології «À L'écarlate», котра передбачає обережне використання такого інгредієнту як селітра. Що відрізняє рецепт О. Гусаржевського від інших – це наполегливі рекомендації із використання у літньому варіанті страви олов'яного начиння, а не дерев'яного чи мідного посуду (Szymanderska 2015).

Додаток № 5 – рецепт та поради з виготовлення ковбас із свинини. Важливими є рекомендації щодо смакових інгредієнтів, зокрема білого французького вина. Цей «французький акцент» видається цікавим. Залишається лише шкодувати, що автор не вказав ґатунок пропонуваного ним вина. Наприкінці рецептури автор запису долучив згадку про додавання у страву базиліку та майорану (ЦДІАУ у Львові, ф. 835. оп. 1, спр. 1913, арк. 4.). В решті, суто фізичний процес виготовлення ковбас та вказівки де і як їх перев'язувати линвою не змінилися, як і поради щоб вудити м'ясо виключно на деревині із фруктових дерев (ЦДІАУ у Львові, ф. 835, оп. 1, спр. 1913, арк. 4.).

Останній з рецептів зберіг поради із приготування соку з *вишень*. На перший погляд, він також не видається новаторським. В ньому є багато подібностей з технологічними та смаковими техніками, що їх використовували для приготування соку в рецепті з 1660 р. (Staropolskie przepisy kulinarne 2017, s. 158–159.) чи напою для «підсилення та охолодження серця» з кінця XVIII ст. (Staropolskie przepisy kulinarne 2017, s. 274).

Пропозиція автора почавити вишні разом з кісточками зумовлена бажанням надати напою додаткового «мигдалевого» смаку, а вказівка поступово зціджувати його через подвійні сер-

ветки для кращого очищення, робить близьким до техніки рецепту з кінця XVIII ст. знаного як «Секрет з виготовлення вишневого соку до води з чорних вишень» (Staropolskie przepisy kulinarne 2017, s. 276). Однак на відміну від згаданих вище, наш рецепт не пропонує залучати для посилення смаку соку жодних додатків як то прянощі чи рослинні екстракти. Поза використанням цукру, на думку автора це мав би бути «чистий» сам в собі продукт. Власне це і додає йому оригінальності та робить таким, що заслуговує на повторне повернення до життя.

Порівняння рецептів з колекції документів О. Гусаржевського з іншими опублікованими рецептами схиляє нас до думки, що французька гастрономічна мода надійно панувала у середовищі заможних мешканців Центральної та Східної Європи. Водночас помітно, що активно перекладаючи французькі кулінарні книги їх польські автори не оминали нагоди згадати і про смаки регіональних споживачів. Вивчаючи ці та інші факти з біографії О. Гусаржевського видно, що і для нього присутність страв локальної кухні в раціоні родини було важливим.

Сукупність всіх наявних у нас фактів у підсумку покращує наше уявлення про гастрономічні вподобання заможних мешканців Гданська, Кракова чи Львова у другій половині XVIII ст. І звичайно, що вчергове демонструє нам їх місце та роль кухні котру вони практикували у соціокультурному просторі Європи.

ДОДАТКИ

Додаток № 1 (11зв.)

Lody z Kawy

Trzeba wziąć dobrej śmietany słodki kwartę, ją odgotować, od ośmiu jajek żółtka w rądelek wbić śmietane lejąc do rądla powoli z jajkami mieszać, jeden funt* dobrego tłuczonego cukru wsypać, na ogień wstawić i ją potrochy mieszać aż zgęstnieje potem prętko z ognia zdjąć, filiżankę kawy mocnej gotowanej wlać, dobrze przemieszać przez cienkie sito przesadzić do puszk, i one z puszką do lodu wstawić, zacząć utręcić często mieszając aż póki dobrze zmarznie, chcąc potem na talerz w całości wyłożyć trzeba puszkę gorącą wodą oblewać; tego zaś najbardziej trzeba się strzec ażeby posypując lód solą czasem do puszk nie wpadło, co całą lody może zepsuć.

* Funt (фунт) – міра ваги котра складає між 0,4 до 0,5 кг.

Переклад*: Треба взяти кварту доброї солодкої сметани, окремо приготувати вісім жовтків яєць та поступово вливаючи сметану до начиння перемішувати її з жовтками. Додати до перемішаного продукту фунт товченого цукру та поставити на вогонь. Помішувати до моменту аж поки маса не згусне після чого швидко зняти її з вогню. Долити до цієї маси філіжанку добре заготованої міцної кави. Все це добре перемішати та перепустити через дрібне сито до приготовленої наперед форми. Форму разом з масою поставити в морозивниці та часто перемішувати поки маса не замерзне. Для того щоб потім викласти готове морозиво на тарілку треба обережно полити форму гарячою водою. Під час додавання до льоду солі слід бути особливо обережним, щоб вона не потрапила до морозива бо його зіпсує.

* Всі переклади гастрономічних термінів в рецептах ми здійснили згідно встановлених українською мовою вимог та правил (Український правопис 2015, с. 118–125).

Додаток 2

Lody z Kawy (12)

Bierze się kwarta dobrej słodkiej śmietany, trzeba ie odgotować potem od ośmiu iaiek żółtka do rądla wbić tą śmietane zalać i funt cukru na drobne kawałki porąbane też do tej masy włożyć i na ogień wstawić, ale tak długo trzeba powoli mieszać aż trochę gęsta stanie, potem wraz z ognia zdjąć i powoli mieszać, aż trochę gęste stanie, dobre mocne kawy filiżankę gotowanej wlać, dobrze zamieszać i przez cienkie sitko przepuścić do puszk i z wolna czasem mieszać aż dobrze zmarznie potem w filiżanki napełniać lub też na talerz i takich jeść*.

* Цей рецепт морозива аналогічний з попереднім за винятком поради, що можна використувати не обов'язково товчений цукор, але й застосовувати цукор подрібнений на дрібні часточки.

Lody mleczne

Będą tym sposobem robione jak i z kawy tylko zamiast kawy cztery łyty tłuczoney wanelyi.

Переклад: Робити їх таким самим чином як і попередні але замість кави використати чотири луги подрібненої ванілі**.

** ЛОТ (лут) – міра ваги (нім. – Loth). Становив 12,797 г. На українських землях XVII–XVIII ст. використовувався для зважування невеликих кількостей кави, прянощів, благородних металів і коштовних каменів (див.: Винник Василь, Назви одиниць виміру і ваги в українській мові, Київ, 1966). У Польщі 1 лут дорівнював 12, 65625 грам.

Додаток 3 (12зв.)

Lody cytrynowe

Chciawszy zrobić kwarte lodów Cytrynowych, trzeba wziąć 8 Cytryn, tego wodzie dobrze umyć, od dwóch Cyryn oberznąć cienką skórkę, wody czystej trzeba wziąć kwaterke cukru kawalek i to do iakiego naczynia włożyć potem te Cytryny dobrze wycisnąć, pół funta cukru z odrobinką wody trzeba wstawić na ogień i powoli dać topić i potem ostudzić i do masy wlać przez czystą serwetę do puszki przesadzić i powoli w lodzie czasem łyżką przemieszać aż dobrze zmarźnie a potem filiżanki napelniać.

Переклад: Цитринове морозиво. Бажаючи зробити кварту цитринового морозива треба взяти вісім цитрин, які добре промити у воді. З двох цитрин тоненько зняти шкірку. Підготувати собі чистої води, кварту цукру шматочками і все це покласти до начиння. Потім витиснути туди сік цитрин, додати пів фунту цукру та дешицю води. Поставивши на вогонь поволі розтоплювати цю масу а потім її охолодити. Перелити масу через чисту серветку до відповідної форми і поволі час від часу перемішуючи ложкою до моменту коли вона добре замерзне. Наприкінці заповнити десертом філіжанки.

Lody pomarańczowe

Tym samym sposobem będą robione, tylko zamiast 8 Cytryn trzeba 6 i z dwóch pomarańczy trzzeba skurki cienko oberznąć i ich do tej masy wcisnąć ale wody trzeba bardzo mało potem zaś trzeba tak iak i druge zakończyć

Переклад: Морозиво з помаранчами робити тим самим способом лише замість восьми цитрин треба шість помаранчів і з двох зняти шкірку і їх сік до цієї маси вичавити. Але води для приготування треба дуже мало після чого закінчити приготування як і у випадку цитринового.

Додаток 4 (арк. 1)

Sposób robienia pekelflejsz w zimie

Blizko do calego wołu bierze się 4 garce soli, funt saletry, i cwierć funtu coriandru. Saletrę potrzeba miałko utrzeć coriander zaś tylko poszrutować, y oboie do kupy zmieszać gdy wół iest w sztuki porąbany, tedy sól trzeba nad ogniem grzać, y potem ią mieszać y na ogniu trzymać, pokąd się dobrze nie zagrzeie. W ten czas mięso świeżą wodą skropić y tą solą natrzeć, potem w ... włożyć, danie nakryć ciężkim kamieniem przyłożyć, zeby się dobrze uleżała, y zostawić tak przez czternaście dni po których będzie zgodne czyli do gotowania czyli do wędzenia***.

Переклад: Рецепт готування пекефляйш взимку.

Пропорційно до ваги вола беремо чотири гарнці солі, фунт селітри і чверть фунту коріандру. Селітру треба дуже дрібно розтерти, а коріандр лише трохи подрібнити і все це перемішати. Коли волове м'ясо вже є розділене на «штуки» (частини м'яса) треба почати підігрівати сіль над вогнем і тримати доки вона добре не нагріється. Після цього скропити м'ясо водою і натерти цією сіллю. По тому вкласти до начиння і зверху притиснути важким каменем щоб воно добре відлежалось. Треба залишити його так на чотирнадцять днів по чому воно буде готове до варіння чи вудження.

*** ГОРНЕЦЬ – міра сипких та рідких тіл, становила 4 кварта; у Львові була ємністю 3,84 л.

Pekelflejsz robić w lecie

Wezmiy sztukę lub dwie mięsa, włóż go w naczynie cynowe, bo jest lepiej nizeli w drewniane albo miedziane y nalej tyle wody zeby mięso okrywała, potem zley tą wodę w insze naczynie wsyp w nie garniec soli cztery funty saletry i trochy coryandru i pomieszaj to dobrze przewarz y jak wcale będą gorąca wley na mięso przestudz, a jak ostygnie wstaw do piwnicy na trzy lub cztery dni po których będziesz miał dobry pekelflejsz.

Переклад: Рецепт готування пекефляйш влітку.

Візьми штуку чи дві м'яса та поклади його до олов'яного начиння бо воно є кращим ніж дерев'яне чи мідне. Залий скільки води щоб вона повністю покрила м'ясо. Потім злий цю воду в інше начиння і всип до неї гарнець солі, чотири фунта селітри і трохи коріандру та перемішай. Коли вода стане гарячою залий нею знову м'ясо, охолоди, а коли вона охолоне, постав до пивниці та три чи чотири дні. Після такої витримки отримаєш добрий пекефляйш.

Додаток 5

Wziąć mięsa wieprzowego chudego y tłustego pokrojąc y usiekać wcale drobno: do półtrzynasta funta tego mięsa trzeba soli pół funta, pieprzu niestłuczonego cztery łuty, wina francuzkiego białego kwartę y pół funta krwi wieprzowej: to wszystko ugnieść y wymieszać mocno przez dobry kwadrans a potem nadziewać kiskę należycie wychędożone y wyplókanę którą przy nadziewaniu owinać serwetą dla tego ażeby ugniatając nadziewanie w kiszce nie rozpętała się kiszka: potem jak kto chce mieć długie kielbasy w tym miejscu ma wjazać je nitką mocną y po przewiązaniu przerznąć kiskę potem te kielbasy piwiesić w dymie byle nie z sosnowych ani brzozowych drow dla uwężenia.

Majeran, Bazylika.

Переклад: Взяти свинини м'яса нежирного та жирного, і дрібно нарізати: на 12,5 фунту цього м'яса треба пів фунту солі, чотири луги немеленого перцю, французького білого вина та пів фунту свинячої крові. Все це міцно перемішати впродовж 15 хвилин а потім напихати кишки в належний спосіб вичищені та промиті. Після того як кишка буде напхана, загорнути її в серветку для того щоб під час притискання маси в кишці вона не розв'язалась. Після того, ті, що хочуть мати довгі ковбаси, в цих місцях мають перев'язувати їх міцною ниткою а по тому перерізати кишку і підвісити ковбаси до вудження в диму але в жодному випадку не використовувати соснові чи березові дрова.

Додаток № 6

Sposób smazenia soku wiśniowego

Nayprzód wiśnie z ogonków obrać w naczyniu kamiennym lub drewnianym bardzo czystym lub w glinianym iak posylam utłuc wałkiem szerokim wiśni razem z kostkami tak żeby nawet pestki potłuczone były y tak potłuczone mają stać w glinianym naczyniu przez całą noc dopiero na zaiutrz w presie przez gęstą serwetę wyciskać. Jak już będą wyciśnięte wziąć znowy dwie serwety gęste y [...] tak podwuynie między dwoma stolkami y ten sok wycisniety wlać aby sciekał sam pomału. Będzie sok bardzo czysty a mul w serwetach się zostanie. Do funta soku brać funt cukru ażeby

pewniejszym wagi trzeba pierwey naczynie sobie odwazyć y do piona sok lać do naczynia wytrącać włożywszy w odważony sok cukier gotować

Переклад: Спосіб смаження (приготування) вишневого соку.

Найперше очистити вишні з хвостиків та покласти в чистому кам'яному чи глиняному начинні. По тому, потовкти широким дерев'яним валком вишні разом з кісточками і щоб по тому вони перебували в начинні в такому вигляді цілу ніч. По-тому витискати сік з них використовуючи щільну тканину. Після того як сік буде витиснений, взяти ще дві щільні серветки та підвісити їх між двома столами. Перелити до них витиснутий сік щоб він помалу цідився. В цьому випадку сік буде дуже чистим а всі залишки залишаться на серветках. До фунту соку додати фунт цукру. Щоб бути впевненим в пропорціях варто наперед приготувати собі начиння і заливати цукор соком по вінця після чого почати сік підігрівати.

Список джерел та літератури

- Albert nowy, czyli terazniejszy albo sekreta nowe, doświadczone i aprobowane, Wilno 1790, 161–162. [Staropolskie przepisy kulinarne. Receptury rozproszone z XVI–XVIII w. Źródła drukowane, wyd. i oprac. J. Dumanowski, D. Dias-Lewandowska, M. Sikorska. Warszawa, 2016.
- BOGACKA, MAŁGORZATA, 1896, Powszechna kuchnia swojska. Nowy Sącz, Nakładem i drukiem J. K. Jakubowskiego.
- DZIAMIANKA, MARJA, 1928–1929, Aleksy Husarzewski komisarz generalny Stanisława Augusta w Gdańsku, Rocznik Gdański Organ Towarzystwa przyjaciół nauki i sztuki w Gdańsku, t. II i III, 3–80.
- Dobra Gospodyni 1907, Pismo tygodniowe ilustrowane dla kobiet, № 10, 27 Lutego. Warszawa.
- GOŁEBIOWSKI, ŁUKASZ, 1884, Domy i Dwory, Publisher: Lwów: A. Kaczurba, 1884 (Przemysł: S. F. Piątkiewicz).
- ГРАНКИН, ПАВЛО, 1998, Вежа Римарів або льодова. Галицька брама, № 3 (39), с. 5–9.
- FLORENTYNA, NIEWIAROWSKA, MAŁEWSKA, WANDA, 1901, Kucharka Polska, czyli szkoła gotowania tanich, smacznych i zdrowych obiadów, cz. 2. Lwów, Z drukarni narodowej St. Manikoli i spl.
- FRANÇOIS PIERRE DE LA VARENNE, 1651, Le Cuisinier françois, enseignant la maniere de bien apprester & assaisonner toutes sortes de viandes, grasses & maigres, legumes, & patisseries en perfection, &c. Reveu, corrigé, & augmenté d'un traité de confitures seiches & liquides, & autres delicatesses de bouche. Ensemble d'une table alphabetique des matieres qui sont traittées dans tout le livre. Lyon.
- КАМИНСЬКИЙ, ВАСИЛЬ, 2010, Станіслав-Каєтан Третер (1744–1833) – укладач родового архіву. Наукові зошити історичного факультету Львівського університету, вип. 11, с. 240–247.
- KURAŚ, KATARZYNA, 2016, Czy *le cuisinier françois* zmienił polską kuchnię w czasach nowożytnych? Przyczynek do zagadnienia transferu kulinarnych wzorców, Zeszyty naukowe uniwersytetu jagiellońskiego, prace historyczne 143, z. 3, s. 429–448.
- KURLANSKY, MARK, 2002, Salt: A World History. New York, Publisher: Walker & Company.
- Львівська національна наукова бібліотека України ім. Василя Стефаника. Відділ рукописів, ф. 130, Архів Третерів, спр. 16, арк. 92.
- Lody kawiane, 1795, w: J. P. Buchoz, Krótka wiadomość o kawie, o jej własnościach i skutkach na zdrowie ludzkie wpływających. Kraków.
- MATRAS, ANNA, 2016, «Pieprzono i szafranno, moja mością panno», Staropolskie książki kucharskie i obrazy staropolskiego ucztowania, Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki społeczne, № 14, s. 53–68.
- MENON, F., 1752, La Cuisiniere Bourgeoise suivie de l'Office, a l'usage de tous ceux qui se melent de depenses de Maisons. Contenant la maniere de dissequer, connoître & servir toutes sortes de viandes. Paris, Published by Paris Guillly.
- ОГУЙ, АЛЕКСАНДЕР, 2010, Молдавский торговый путь: образование, расцвет, упадок (XIV–XVII вв.). Вехи молдавской государственности. Русин, с. 57–58.
- POPIOŁEK, BOŻENA, 2011, Franciszek Husarzewski – szlachcic nieubogi, czyli pomyłka historyka. Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego 3, s. 31–48.

- QUINZIO, JERI, 2009, *Of Sugar and Snow: A History of Ice Cream Making*. Berkeley, CA: University of California Press, 2009;
- RÓŻYCKI, EDWARD, 2001, *Alembekowie i ich księgozbiory*, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Staropolskie przepisy kulinarne. 2017, *Receptury rozproszone z XVI–XVIII w. Źródła rękopiśmienne*, wyd. i opracowali Jarosław Dumanowski, Dorota Dias-Lewandowska, Marta Sikorska, t. VII. Warszawa, Wydawnictwo Pałacu Króla Jana III w Wilanowie.
- SOKOLOV, IVAN, 2016, Russian tea ice cream 1870-s: over 140 years of oblivion [Text, Images] / Sokolov Ivan Alexeevich, *Coffee & Tea business magazine International*, № 5 (133), 34 – 36.
- SIKORSKA, MARTA, *Naturalna magia, czyli historia pierwszych lodów Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie* Available from: https://www.wilanow-palac.pl/naturalna_magia_czyli_historia_pierwszych_lodow.html
- SZYMANDERSKA, HANNA, *Gastronomiczne wademekum – profesjonalistki, ekspertki i mistrzyni dla szkoły. Mały Przewodnik po Kuchni Europejskiej*, cz. II, s. 121. Available from: <https://docplayer.pl/9813920-Czesc-ii-gastronomiczne-wademecum-profesjonalistki-ekspertki-i-mistrzynie-dla-szkoly-maly-przewodnik-po-kuchni-europejskiej.html>
- Центральний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові), ф. 835, оп. 1, спр. 1912–1913, «Рецепти та поради господарського характеру зібрані Гусаржевським Олександром», т. I–II (1744 р.); Спр. 1914, збірники виписів з журналів і книг про господарські та побутові справи, складені Гусаржевським Олександром у II томах. (1745 р.); Спр. 1915 (1755).
- Український правопис, 2015, НАН України, Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні; Інститут української мови. Київ: Наукова думка, 118–125.
- ФРАНКО, ОЛЬГА, 2019, *1-ша українська загально-практична кухня, коментарі Маріанни Душар*. Харків: видавництво «Фоліо».
- WIELĄDKO, WOJCIECH, 1786, *Kucharz Doskonaly*, ed. druga poprawiona, Warszawa (reprint), Wydawnictwo Graf_ika.
- WEISS, LAURA, 2011, *Ice Cream. A Global History*, London, Published Reaktion Books.
- ЯЦЕНКОВ, НИКОЛАЙ, 1790, *Новейшая и полная поваренная книга в двух частях*. Изд. 2-е. Москва, ч. II, 138–143. Издательство: Университетского типография у В. Огорокова.

References

- Albert nowy, czyli terazniejszy albo sekreta nowe, doświadczone i aprobowane, Wilno 1790, 161–162. [Staropolskie przepisy kulinarne. Receptury rozproszone z XVI–XVIII w. Źródła drukowane, wyd. i oprac. J. Dumanowski, D. Dias-Lewandowska, M. Sikorska. Warszawa, 2016.
- BOGACKA, MAŁGORZATA, 1896, *Powszechna kuchnia swojska*, Nowy Sącz, Nakładem i drukiem J.K. Jakubowskiego.
- DZIAMIANKA MARJA, 1928–1929, *Aleksy Husarzewski komisarz generalny Stanisława Augusta w Gdańsku*, *Rocznik Gdański Organ Towarzystwa przyjaciół nauki i sztuki w Gdańsku*, t. II i III, s. 3–80.
- Dobra Gospodyni*, 1907, *Pismo tygodniowe ilustrowane dla kobiet*, № 10, 27 Lutego. Warszawa.
- GOŁEBIOWSKI, ŁUKASZ, 1884, *Domy i Dwory*, Publisher: Lwów: A. Kaczurba, 1884 (Przemysł: S. F. Piątkiewicz).
- GRANKIN, PAVLO, 1998, [Tower of a Fishermen's known also as Ice tower]. «Halytska brama», № 3 (39), s. 5–9. [In Ukrainian].
- FLORENTYNA, NIEWIAROWSKA, MAŁEWSKA, WANDA, 1901, *Kucharka Polska, czyli szkoła gotowania tanich, smacznych i zdrowych obiadów*, cz. 2. Lwów, Z drukarni narodowej St. Manikoli i spl.
- FRANKO, OLHA, 2019, [The first Ukrainian common kitchen], komentari Marianna Dushar. Kharkiv, vydavnyctvo «Folio». [In Ukrainian].
- FRANÇOIS, PIERRE DE LA VARENNE, 1651, *Le Cuisinier françois, enseignant la maniere de bien apprester & assaisonner toutes sortes de viandes, grasses & maigres, legumes, & patisseries en perfection, &c. Reveu, corrigé, & augmenté d'un traité de confitures seiches & liquides, & autres delicatesses de bouche. Ensemble d'une table alphabetique des matieres qui sont traittées dans tout le livre*, Lyon.
- KAMINSKYI, VASYL, 2010, [Stanislav-Kaietan Treter (1744–1833) – compiler of the family archive]. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Ivivskoho universytetu*, vyp. 11, 240–247.
- KURAŚ, KATARZYNA, 2016, *Czy le cuisinier françois zmienił polską kuchnię w czasach nowożytnych?*

- Przyczynek do zagadnienia transferu kulinarnych wzorców, Zeszyty naukowe uniwersytetu jagiellońskiego, prace historyczne 143, z. 3, s. 429–448.
- KURLANSKY, MARK, 2002, Salt: A World History. New York, Publisher: Walker & Company.
- Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy im. V. Stefanyka. Viddil rukopysiv, f. 130, Arkhiv Treteriv, spr. 16, ark. 92.
- Lody, kawiane, 1795, w: J. P. Buchoz, Krótka wiadomość o kawie, o jej własnościach i skutkach na zdrowie ludzkie wpływających. Kraków.
- MATRAS, ANNA, 2016, «Pieprzono i szafranno, moja mością panno», Staropolskie książki kucharskie i obrazy staropolskiego ucztowania, Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki społeczne, № 14, 53–68.
- MENON, F. 1752, La Cuisiniere Bourgeoise suivie de l'Office, a l'usage de tous ceux qui se melent de depenses de Maisons. Contenant la maniere de dissequer, connoitre & servir toutes sortes de viandes. Paris, Published by Paris Guilllyn.
- OGUJ, ALEKSANDR, 2010, [Moldavian trade route from prosperity to decline (XIV–XVII vv.)]. Vekhi moldavskoj gosudarstvennosti, Rusin, s. 57–58. [In Russian].
- POPIOŁEK, BOŻENA, 2011, Franciszek Husarzewski – szlachcic nieubogi, czyli pomyłka historyka, Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego 3, s. 31–48.
- QUINZIO, JERI, 2009, Of Sugar and Snow: A History of Ice Cream Making. Berkeley, CA: University of California Press.
- RÓŻYCKI, EDWARD, 2001, Alembekowie i ich księgozbiory, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Staropolskie przepisy kulinarne, 2017, Receptury rozproszone z XVI–XVIII w. Źródła rękopiśmienne, wyd. i opracowali Jarosław Dumanowski, Dorota Dias-Lewandowska, Marta Sikorska, t. VII, Warszawa, Wydawnictwo Pałacu Króla Jana III w Wilanowie.
- SOKOLOV, IVAN, 2016, Russian tea ice cream 1870-s: over 140 years of oblivion [Text, Images] / Sokolov Ivan Alexeevich, Coffee & Tea business magazine International, № 5 (133), s. 34–6.
- SIKORSKA, MARTA, Naturalna magia, czyli historia pierwszych lodów Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie Available from: https://www.wilanow-palac.pl/naturalna_magia_czyli_historia_pierwszych_lodow.html
- SZYMANDERSKA, HANNA, Gastronomiczne wademekum – profesjonalistki, ekspertki i mistrzyni dla szkoły. Mały Przewodnik po Kuchni Europejskiej, cz. II, s. 121. Available from: <https://docplayer.pl/9813920-Czesc-ii-gastronomiczne-wademecum-profesjonalistki-ekspertki-i-mistrzynie-dla-szkoly-maly-przewodnik-po-kuchni-europejskiej.html>
- Tsentralnyi Derzhavnyi Istorychnyi Arkhiv Ukrainy u Lvovi Fond 835 «Sprawy Lubomyrskych»; «Retsepty ta porady hospodarskoho kharakteru zibrani Husarzhevskym Oleksandrom», t. I–II (1744 r.); Spr. 1914, zbirnyky vypysiv z zhurnaliv i knykh pro hospodarski ta pobutovi spravy, skladieni Husarzhevskym Oleksandrom u II tomakh. (1745 r.); Spr. 1915 (1755).
- Ukrainskyi pravopys, 2015: NAN Ukrainy, In-t movoznavstva imeni O. O. Potebni; Instytut ukrainskoi movy. Kyiv: Naukova dumka, 118–125. [In Ukrainian].
- WIELĄDKO, WOJCIECH, 1786, Kucharz Doskonaly, ed. druga poprawiona, Warszawa (reprint), Wydawnictwo Graf_ika.
- WEISS, LAURA, 2011, Ice Cream. A Global History, London, Published Reaktion Books.
- YACENKOV, NIKOLAJ, 1790, [The newest and most complete cookbook in two parts]. Izd. 2-e. Moskva, ch. II, 138–143. Izdatelstvo: Universitetskogo tipografiya u V. Okorokova. [In Russian].

Гастрономічні секрети королівського комісара Олександра Гусаржевського (1714–1782)

На основі документів, виявлених у фондах Центрального історичного архіву України у місті Львові, вивчено рецепти приготування різноманітних страв, що належали королівському комісарові (шамбеланові) порту у місті Гданськ Олександрові Гусаржевському. Активний в суспільному житті, він залишив по собі чимало документів, що зберігаються в архівах Гданська та Кракова. У 1782 році після смерті О. Гусаржевського, частина його особистого архіву перейшла у власність княгині Елеонори Любомирської і таким чином потрапила до Львова.

Рецепти належать до другої третини XVIII ст. і їх вперше впроваджено до наукового обігу. Перші чотири документи це рекомендації щодо приготування кількох ґатунків морозива. В роботі окремо, розглядається питання щодо обізнаності мешканців Львова про морозиво як десерт у XVI–XVIII ст. Решта документів – рекомендації з приготування волової печені (пекефлайш), традиційної для польської кухні ковбаси із свинини, опис технології виготовлення вишневого соку. Під час роботи над документами до опублікованих рецептів застосовано порівняльний, хронологічний та просопографічний методи аналізу. Це дозволило прослідкувати їх відмінності та подібності із відомими нам відповідниками з французьких, польських та українських кухарських книг XVI–XX ст.

Отримані результати дослідження мають наукову та практичну цінність. Вони будуть корисними для всіх хто цікавиться історією повсякдення, матеріальною культурою, антропологією. Їх практичне використання у порівнянні з подібними вже раніше опублікованими документами покращить наше уявлення про шляхи поширення гастрономічних трендів як частини культурного обміну між Західною та Центрально-Східною Європою у другій половині XVIII ст. Це дозволить вивчити причини та наслідки змін що відбулись у смаках споживачів регіону під впливом французької кухні.

Ключові слова: Олександр Гусаржевський, морозиво, м'ясо, сік, їжа, рецепт, Гданськ, Львів.

Lylo Ihor, Candidate of Historical Sciences, Associate professor, Department of the Middle Age and Byzantine studies, Ivan Franko National University in Lviv.

Лильо Ігор, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9913-1603>

Received: 15-03-2020

Advance Access Published: April, 2020

ТИПОЛОГІЯ МІСТ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ. У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ ІМПЕРСЬКОЇ ДОБИ

Олександр Бондаренко

TYOLOGY OF THE CITIES OF DNIPRO UKRAINE IN THE LAST QUARTER XVIII – BEGINNING OF THE XX CENTURY IN THE SCIENTIFIC DISCOURSE OF THE EMPIRE ERA

Alexander Bondarenko

The article presents the analysis of historiographical achievements made by the scientists of the imperial era in such important methodological aspects of the historical study of the cities of Dnipro Ukraine in the last quarter of XIX – beginning of XX centuries as scientific definition of the concept of «city», its typology and functional purpose.

It has been grounded that the works of pre-Soviet authors laid the foundations for defining basic concepts of one of the most complex and multidimensional objects of scientific study, which is a city. Being in close relationship, these concepts form terminological and conceptual system used by historical science. The problem of the content of basic concepts is caused by the existence of various forms of urban settlements and the reflection of the phenomenon of the city in the public consciousness, administrative and demographic statistics, from where it was introduced into science.

As a result of historiographic analysis, it has been established that only certain aspects of urban issues have been covered in the works of modern scholars, including scientific definition of the concept, typology and functional purpose of the city. In pre-Soviet literature, the concept of the «city» was associated with a settlement that had a legal status and large population, mostly employed in trade and industry. At the same time, the thesis was formed about the identity of the concepts of «city» and «trade and industrial centre», which became dominant in the second half of the nineteenth century. This fact made most researchers to follow W. Sombart in recognizing cities only «in the economic sense». Scientists generally recognized the weakness of the urban policy of the Russian autocracy, which was primarily guided by administrative needs. And some scientists have tried to come up with their own vision of the criteria according to which a particular settlement can be considered to be a city.

Keywords: city, typology of cities, functions of cities, pre-Soviet historiography, Dnipro Ukraine, Russian Empire.

Міста завжди відігравали й відіграють ключову економічну, політичну, соціальну та культурну роль в історії будь-якої країни. Процес урбанізації в XIX – на поч. XX ст. в Наддніпрянській Україні, що була інкорпорована Російською імперією, спричинив перетворення міст на поліфункціональний компонент суспільства й суттєво збільшив його господарське, соціальне, культурне значення. Місто стає головним об'єктом і суб'єктом модернізаційних процесів, визначаючи його напрям і темпи суспільних трансформацій. Тому неможливо простежити причини і сутність подій того періоду без розуміння глобальних процесів розвитку міста.

Як одне з найскладніших і багатовимірних об'єктів наукового вивчення, місто завжди привертало увагу дослідників. Не стали винятком і останні два десятиліття розвитку вітчизняної історіографії. Навпаки, як слушно стверджує О. П. Реєнт, – «після певного забуття міська

проблематика усе більше переміщується з периферії наукового зацікавлення в його центр (це частково пов'язане й зі зміною наукової парадигми, домінуванням соціальної історії)» (Реєнт 2007, с. 226)

Важливу роль у дослідженні міст відіграє понятійно-термінологічний апарат. Одним з його базових понять є «місто», яке поряд з іншими, перебуваючи у тісному взаємозв'язку, й формує термінологічно-понятійну систему, що використовується історичною наукою та історичною урбаністикою зокрема. Проблема змісту цього поняття постала принаймні з другої половини XIX ст. й зумовлена існуванням різноманітних форм міських поселень й відображенням феномену міста в суспільній свідомості, адміністративній та демографічній статистиці, звідки й була привнесена в науку.

Історія міст Наддніпрянської України останньої чверті XVIII – початку XX ст. досліджувалася не одним поколінням істориків. Зі здобуттям незалежності в Україні відроджується науковий інтерес до історії міст і ця тема посіла сьогодні гідне місце у вітчизняному історіографічному дискурсі. Вона знайшла віддзеркалення у різносторонніх за проблематикою та глибиною вивчення тих чи інших аспектів, жанром і формою наукових публікацій, зокрема в спеціальних узагальнювальних монографічних дослідженнях, науково-популярній, довідковій та навчальній літературі.

Предметом вивчення ця тема стала для багатьох вітчизняних науковців, серед яких Я. Верменич (Верменич 2011), В. Капелюшний (Капелюшний 2003; 2018), В. Константинова (Константинова 2010), В. Орлик (Орлик 2006; 2008; 2004; 2007), С. Орлик (Орлик 2017; 2014; 2018), О. Прищепа (Прищепа 2010), О. Реєнт (Реєнт 2011; 2016), Д. Чорний (Чорний 2007) та інші. У своїх працях учені досліджують розвиток промисловості, торгівлі, податкової та банківсько-кредитної системи, діяльність органів міського управління та самоврядування, національну та соціальну структури міського населення тощо.

Однак, питання щодо визначення поняття «місто», його типології та функціонального призначення не знайшло достатнього ступеня наукового осмислення.

Однією із важливих та недостатньо вивчених проблем історії міст Наддніпрянської України останньої чверті XVIII – початку XX ст. є наукове визначення його поняття, типології та функціонального призначення. Ці питання порушували чимало дослідників, адже виявлення сутності й типу міста дає «ключ до розуміння відправної точки розвитку цієї «структури» (Симонова 2005, с. 11). А недостатня їх вивченість ускладнює розв'язання загальних проблем міста. На нерозробленість важливих методологічних аспектів вивчення історії міста, серед яких типологія, критерії поділу поселень на міські й сільські та критерії класифікації міських поселень за соціально-економічними типами вказує й відомий російський дослідник Б. Миронов (Миронов 1983, с. 167). Услід за ним В. Шахеров підкреслює, що слабка розробленість цих важливих питань стримує вивчення історії міста, ускладнює створення повної та адекватної картини його стану. Невизначеність поняття «місто» призводить, на його думку, до появи значної розкиданості даних про чисельність міст і міського населення в історичній літературі, відкриває можливість для прояву дослідницького суб'єктивізму (Шахеров 2012, с. 11).

Отже, з огляду на це, автор робить спробу з'ясувати еволюцію уявлень дорадянських учених щодо визначення поняття «місто», його типології та функціонального призначення.

Насамперед зауважимо, що проблема визначення поняття «місто», його типології та функцій не завжди мала дослідницький характер. Адже надання поселенню нового адміністративного статусу відчутно підвищувало його значимість, збільшувало права та свободи міського самоврядування, сприяло економічному розвитку, розміщенню адміністративних органів, отриманню замовлень від держави тощо. Тож зрозуміло прагнення місцевих еліт до надання їхньому поселенню статусу міста.

Згодом виникає і чисто дослідницький інтерес статистиків, істориків, географів, представників інших наук, які виробили численні підходи до визначення та типології міста, що залежали передусім від наукової спеціалізації та світоглядних позицій конкретного вченого та специфіки їхнього творчого бачення. Уперше у російській історії визначення міста дав В. Татищев: «місто,

слов'янський град, є місце укріплене або без укріплення, в якому будинки різних чинів, як військові та цивільні служителі, купецтво, ремісники і чернь і підлі люди і всі разом називаються громадяни, перебувають під владою начальства, але у нас тільки те містом називається, у якому є повітовий суд, а всі інші – або фортеці чи передмістя і остроги» (Татищев 1979, с. 242).

Проте вже на початку XIX ст. науковці висловлюють інші уявлення стосовно міст. Приміром, відомий статистик К. Герман чітко усвідомлював, що «місто відрізняється від села своїм народонаселенням і особливим родом промисловості, яка буває мануфактурна і торгова» (Герман 1819 с. 230–231). Багато міст, на його переконання, називалися містами тільки тому, що виконували виключно функції управління, рекрутських наборів, збирання податків, здійснення правосуддя і, нарешті, для полегшення селян. Тому вчений доходить висновку, що російські самодержці збільшували число міст не стільки для розвитку мануфактурної і торгової промисловості, скільки для потреб управління (Герман 1819, с. 231). Звернувши увагу К. Герман і на специфіку міських поселень Російської імперії, промисловість яких була суттєво пов'язана з «сільською промисловістю», підкреслюючи цим фактом незавершеність процесу відокремлення міста від села (Герман с. 251). Незважаючи на деяку категоричність суджень він, на нашу думку, все ж підкреслив головне: міста повинні виконувати торгово-промислову функцію, але виконували насамперед адміністративну.

Учені, будучи свідками розвитку сучасних їм міст, намагалися не тільки дати його визначення, а й класифікувати за певними показниками. Так, той же К. Герман, подаючи достатньо повні відомості щодо чисельності міського населення в 1811 р. в Російській імперії, всі міста розділив на 4 групи у залежності від їхньої кількості – від 2 й до 70 тис. містян. Крім того, поселення, де проживало менше 2 тисяч осіб, автор відніс до таких, які «більше заслуговують найменування слобід» (Герман 1819, с. 244). П. Кеппен на початку 1840-х рр., указуючи на відсутність у російському законодавстві чіткого визначення міста, підкреслював, що в юридичному сенсі місто – це поселення, яке користується міським положенням (йдеться про Жалувану грамоту містам 1785 р. – О. Б.), наскільки великим або незначним не було б його населення (Ивонин 2000, с. 6).

Статистик, географ, історик К. Арсеньєв спробував створити функціонально-генетичну типологію міст, розділивши міста за їх виробничим призначенням та причинами виникнення. Він став першим серед дорадянських учених хто запровадив поняття «містоутворювальна база» («тверда опора для довгочасного існування міста») та «економіко-географічне положення» («вигідність становища для торгівлі та міської промисловості») (Арсеньєв 1832, с. 6). Дослідник зазначав, що місто – це насамперед центр обміну та виробництва, тому й отримує чималу вигоду від продажу не тільки землеробських, а передусім мануфактурних виробів, втягуючи водночас в орбіту своєї безпосередньої діяльності не тільки ближні, але й віддалені сільські поселення. У конкретно-історичному значенні він поділив міста на три розряди: 1) міста, що були засновані для управління, 2) міста, що створені для організації безпеки держави й населення, 3) міста, що створені як наслідок розвитку промисловості чи торгівлі. Проте для К. Арсеньєва справжніми містами були промислові, а «міста без мануфактур – це або фортеці, або села з адміністративними функціями» (Арсеньєв 1832, с. 33).

Підкреслимо, що учені переважно пов'язували місто останньої чверті XVIII – початку XX ст. з владою та вбачали у ньому передусім місце перебування адміністрації, а вже потім розглядали його як центр торгово-промислової діяльності. Відомий державний діяч, автор міського положення, що було уведене у Петербурзі, Москві та Одесі 1846 р., 1862 р., 1863 р. відповідно, та один із авторів селянської реформи 1861 р., М. Мілютин стверджував, що «міста затверджуються урядом, ... нові міста виникли з потреб адміністративного устрою» (Мілютин 1851, с. 229–231). Зважаючи на плутанину при визначенні міських та сільських поселень, він запропонував оригінальний критерій міста: вважати містом або містечком всякий центр, де існує окреме єврейське поселення, оскільки їх можна знайти майже скрізь, де є хоч маленький зародок міського життя (Мілютин 1851, с. 233). Проте навряд чи його варто приймати серйозно.

М. Огарьов, хоч і мав інші суспільно-політичні погляди, але також був переконаний, що «велика частина наших міст ... це адміністративні центри, нав'язані народонаселенню урядом заради своїх цілей управління; міста засновувалися за указом ... і яке-небудь село підносилося у міське достоїнство; селянство перетворювалося в міщанство» (Огарев 1952, с. 677). Тому він підкреслював, що «... наші міста тільки урядова фантазія, а насправді вони не мають ні значення, ні сили» (Огарев 1952, с. 71). Схожої точки зору притримувався й відомий представник київської історико-правової науки, ректор Київського університету в 1837–1843 рр., професор К. Неволін, стверджуючи, що для утворення міста було потрібно тільки, щоб «закон оголосив людей, що жили у певному місці, які могли і хотіли бути зарахованими до міського стану, «міською громадою» з усіма правами, що надаються громадам такого роду». Таке поняття міста, на думку ученого, складалося протягом XVIII ст. і остаточно закріпилося за Катерини II (Неволин 1844, с. 5).

У контексті нашого дослідження на певну увагу заслуговують різні статистичні та довідкові видання (Статистическое изображение 1829; Военно-статистическое обозрение 1837–1854; Статистические таблицы городов 1840; Статистические таблицы Российской империи 1858; Городские поселения 1860-1865), що були підготовлені статистиками та чиновниками МВС і військового відомства. Приміром у Військово-Статистичних оглядах губерній самодержавної Росії військові статистики здійснили огляд російських регіонів, окреме місце у якому знайшла й характеристика повітових та губернських міст. Незважаючи на відсутність висновків й чіткої структури матеріалу, і навіть, як здається на перший погляд, брак логіки, насправді ж виявляємо при описах міст десятка півтора вмотивованих і послідовно розміщених сюжетів, які можемо розглядати не інакше як функції міст, розташованих тим часом у певній ієрархії. Так, опис зовнішності міста (присутність кам'яних споруд, величних храмів, мощених вулиць і площ) мав підкреслювати його повітовий чи губернський статус; торговельна функція проявлялася в існуванні гостинного двору й міських ринків, ярмаркової та базарної торгівлі; здійснення містом адміністративних функцій спостерігалося у наявності адміністративних будівель, медичних, освітніх, благодійних та інших закладів; здійснення функцій місця проживання містян передбачало і їхню здатність до прогонування, що мала засвідчити наявність промислового виробництва; підтвердженням виконання містом ролі громадського й культурного центру повіту чи губернії повинні були бути різноманітні споруди для проведення культурного дозвілля та міських громадських зібрань (Белов 2009, с. 20–22).

Звернемо увагу на виняткову значущість для визначення поняття міста, статусу населеного пункту та типології поселень загалом офіційної точки зору центральної влади. Ми поділяємо точку зору В. Константинової, авторки ґрунтовної монографії «Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки)», на значення позиції тогочасної офіційної влади щодо цього питання. Вона наголошує, що «ця позиція, як правило, була визначальною при класифікації населених пунктів укладачами статистичних та довідкових матеріалів, вона ж суттєво впливала на сприйняття поселення його мешканцями та оточуючим населенням (попри це ми аж ніяк не схильні казати про повний збіг «образу міста» і його офіційного статусу)» (Константинова 2010, с. 95–96).

Відповідно до законодавства останньої чверті XVIII ст., зокрема Жалуваної грамоти містам, визначалися певні формальні критерії міста, серед яких отримання жалуваної грамоти та затвердженого імператором плану та герба міста, створення самоврядної міської громади з правами юридичної особи.

Відомо, що в останній чверті XVIII ст. внаслідок губернської реформи за рішенням центральної влади близько 200 сільських поселень одержали статус міста. Упродовж цього часу було створено новий тип провінційних міст, сформувалася нова територіально-адміністративна структура Російської імперії та система міст – столичні, губернські, повітові та безповітові (заштатні). Характерно, що різниця між цими містами з самого початку ґрунтувалася тільки на тому статусі, яке було визначене їм урядом щодо виконання адміністративних функцій у тому

чи іншому регіоні. Саме ця обставина й схарактеризувала одну з типологічних особливостей дореформеного міста: пріоритетність адміністративного чинника як результат «вольового» рішення влади в його появі (Кошман 2013, с. 44–45). Сама влада визнавала, що «місто у тому значенні, яке поєднується з цим словом нині, появляється у нас не раніше 1785 р.» (Городские поселения 1860, с. 5).

Офіційна точка зору на місто простежується й у доповіді МВД щодо вигінної землі для посадів, яку підписав Олександр I 10 серпня 1807 р. У ній йдеться про те, що «люди, які населяють посади, займаються торгівлею й промислами по тому стану, в якому кожен з них по купецькому або міщанського званню записаний. А тому відмінність між посадами і містами, крім способу їх управління, полягає у тому, що між міськими обивателями вважаються не одні торгові, а й інших станів люди; посади ж в суті своїй, складені виключно з тих людей, які записані в купецьке і міщанське звання» (О выгонной земле 1807, с. 1238). Отже, як бачимо, за уявленням центральної влади торгово-промислової функція ще не була підставою для того, щоб поселення отримало статус міста. Міста ж, відповідно до змісту законодавчого акту, відрізняються, по-перше, управлінням, тобто адміністративно, по-друге, різними верствами міського населення. Однак чітке визначення поняття «місто» у російському законодавстві відсутнє. Не знаходимо його і в інших офіційних документах. Приміром, у 60-і рр. XIX ст. в матеріалах, які стосувалися обстеження міст у зв'язку з підготовкою нової міської реформи вказується, що «поселення, названі нині міськими, до такої міри різноманітні – за населенням, економічним побутом мешканців, за коштами, які вони мають, що встановити ... яким і на майбутнє слід залишити назву міст не має жодної можливості» (Кошман 1998, с. 18).

У другій половині XIX ст. процес переходу від аграрного (традиційного) суспільства до індустріального, зростання ролі міста у російському суспільстві, підготовка та проведення реформ 1860-х рр., зумовили зростання інтересу до історії міст, й зокрема до питань щодо їхнього визначення, типології та функціонального призначення. Ці та інші питання розглядалися у працях відомих дорадянських учених І. Дитятіна (Дитятин 1875), І. Забеліна (Забелин 1990), В. Ключевського (Ключевский 1987), О. Корнілова (Корнилов 1993), М. Костомарова (Костомаров 1862), П. Мільюкова (Мильков 1896), В. Семенова-Тян-Шанського (Семенов-Тян-Шанский 1910), Г. Шрейдера (Шрейдер 1908), М. Щепкіна (1882–1884) та інших.

Дослідники вказували на важливість для визначення міста адміністративної функції, яка фактично вирізняла місто від села. Так, один із найвідоміших дорадянських дослідників міста, професор Харківського університету І. Дитятін підкреслював, що «по суті головним елементом, що входять до сукупності поняття про місто, є зовсім не елемент економічний, а суто адміністративний; принаймні, по відношенню до величезної більшості міст – майже всіх повітових» (Дитятин 1875, с. 305). Акцентуючи на складності юридичного визначення міста, вчений наголошував, що «... містом є переважно такий пункт поселення тільки тому, що в ньому зосереджується влада місцевої адміністрації, і що у цьому населеному пункті знаходяться певні міські установи; ніяких життєвих умов до розвитку в цих пунктах так званої «міської громади», не існує і не може існувати, за відсутністю самих елементів для цього необхідних – представників торгівлі та промисловості» (Дитятин 1875, с. 309). Визначаючи рівень розвитку російських міст в середині XIX ст. і порівнюючи їх з європейськими, вчений увів поняття «село-місто», виходячи з того, що «у більшості наших міст мало ознак міського життя» (Дитятин 1875, с. 308).

Випускник Харківського університету, міський голова Петрограда у 1917 р. Г. Шрейдер у своїй роботі спробував визначити головні ознаки та функції міста, серед яких, на його думку, такі: «1) кількість населення; 2) щільність, або «скупченість» населення; 3) спосіб забудови; 4) різноманітність населення або «міська диференціація»; 5) значення міста як промислового центру; 6) роль культурного центру; 7) адміністративна функція» (Шрейдер 1908, с. 2–4). Першорядну ж роль у розвитку міст він відводив торгово-промисловій функції. Однак поява міст, на його переконання, була викликана не економічними, а передусім політичними та адміністративними потребами самодержавства й тому «дореформене місто було майже виключно адміністратив-

ним терміном – територіальною одиницею, утвореною в ім'я інтересів і завдань внутрішнього управління» (Шрейдер 1908, с. 11). На відміну від Г. Шрейдера, який основною ознакою, що відрізняла місто від села, називав чисельність населення, для М. Щепкіна місто – самоврядна одиниця.

Відомий політичний діяч, лідер кадетів, історик П. Мілюков на початку XX ст. зазначав, що «Російське місто, як ми могли вже помітити з повільного розвитку російського торгово-промислового життя, не було природним продуктом внутрішнього економічного розвитку країни. За поодинокими винятками, російське місто виникало не з скупчення в одному місці населення, зайнятого промислами і торгівлею ... Раніше, ніж місто стало потрібно населенню, воно знадобилося уряду ... Російське місто було, насамперед, урядовим і військовим центром ... Отже, державна потреба у містах як осередках управління та військової оборони з давнини і дотепер випереджала природний розвиток міського життя. Міське населення доводилося створювати насильно» (Мілюков 1896, с. 178–180).

Одну із найвідоміших спроб створення типології міст Російської імперії здійснив відомий географ та статистик В. Семенов-Тян-Шанський. Сутністю її було те, що міста, на думку вченого, у своєму розвитку проходять кілька стадій – військову, юридичну, адміністративну та торгово-промислову. Особливість російського міста полягала у тому, що воно оминувало юридичну стадію і сильно затрималося з торгово-промисловою. Оскільки «розвиток торгово-промислового міста, маючи суто економічний характер, був вільний від будь-яких вказівок», то багато сільських поселень, на переконання вченого, вже давно перетворилися на міста, а офіційний поділ відстав від життя та застарів (Семенов-Тян-Шанський 1910, с. 46). Для обґрунтування принципів «істинності» та «неістинності» міста В. Семенов-Тян-Шанський використав дві ознаки: перша – «людність населеного пункту» і друга – «...відсоток населення даного пункту, що не займається сільськими промислами взагалі, у зв'язку з жвавістю його торгово-промислового обороту, обчисленого на одного його мешканця» (Семенов-Тян-Шанський 1910, с. 55–56). Крім принципів «істинності», науковець запропонував визначення «сільських» та «несільських» занять (Семенов-Тян-Шанський 1910, с. 56–57).

Отже, як свідчить історіографічний аналіз, традиції вивчення міст мають глибоке коріння, однак в історіографії імперської доби не склався науковий напрям, предметом якого було б комплексне дослідження міст Наддніпрянської України останньої чверті XIX – початку XX ст. як цілісного суспільного феномена. Тільки окремі сторони міської проблематики знайшли висвітлення у працях сучасників, серед яких, зокрема, наукове визначення поняття, типології та функціонального призначення міста.

У працях дорадянських авторів були закладені основи визначення базових понять одного з найскладніших і багатовимірних об'єктів наукового вивчення яким є місто. Перебуваючи у тісному взаємозв'язку ці поняття й формують термінологічно-понятійну систему, що використовується історичною наукою та історичною урбаністикою. Проблема змісту базових понять спричинена існуванням різноманітних форм міських поселень та відображенням феномену міста в суспільній свідомості, адміністративній та демографічній статистиці, звідки й була привнесена в науку.

У дорадянській літературі поняття «міста» як серед учених, так і серед сучасників асоціювалося з поселенням, що мало юридичний статус міста та в якому проживала чимала кількість населення, переважно зайнятого у торгівлі та промисловості. Крім того, тоді ж сформувалася теза про тотожність понять «місто» та «торгово-індустріальний» центр, котра і стала у другій половині XIX ст. домінуючою, що дало привід більшості дослідників услід за В. Зомбартом визнавати міста лише «в економічному сенсі». Дорадянські науковці визнавали загалом слабкість містоутворювальної політики російського самодержавства, яке насамперед керувалося адміністративними потребами та зовсім не зважало на економічні можливості міст. А окремі вчені намагалися виробити власне бачення критеріїв, відповідно до яких те чи інше поселення за певними критеріями можна віднести до міста.

Й дотепер серед дослідників відсутня єдина точка зору щодо наукового визначення поняття «місто», його типології та функціонального призначення, що і зумовлює необхідність подальшого наукового пошуку у цьому напрямі.

Список джерел та літератури

- АРСЕНЬЕВ, К. И., 1832, Гидрографическо-статистическое описание городов Российской империи. СПб., ЖМВД, Ч. 6, № 2.
- БЕЛОВ, А. В., 2009, Русский провинциальный город в середине XIX века. М.
- ВЕРМЕНИЧ, Я. В., 2011, Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. К.: Інститут історії України НАН України.
- Военно-статистическое обозрение Российской империи, 1837–1854. СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба. Тт. 1–17.
- Герман, К. Ф., 1819, Статистические исследования относительно Российской империи. СПб.: Печ. при Имп. Акад. Наук. Ч. 1. О народонаселении.
- Город и деревня в европейской России: сто лет перемен, 2001. М.: ОГИ.
- Городские поселения в Российской империи, 1860. СПб.: Типография товарищества «Общественная польза». Т. 1.
- Грамота на права и выгоды городам Российской империи, 21 апреля 1785 г., Полное собрание законов Российской империи. Т. 22. № 16188.
- ДИТЯТИН, И. И., 1875, Устройство и управление городов России. СПб., Т.2.
- ЗАБЕЛИН, И. Е., 1990, История города Москвы. М.: Столица, (Репринтное воспроизведение издания 1905 года).
- ИВОНИН, А. Р., 2000, Западносибирский город последней четверти XVIII – 60-х гг. XIX в. в системе региональных социально-экономических отношений: автореф. дис. ... докт. ист. наук. Барнаул: АлтГАКИ.
- ИЛИЗАРОВ, С. С., 1976, Русский город глазами историков XVIII в., Русский город (историко-методологический сборник). М., с. 139–164.
- КАПЕЛЮШНИЙ, В. П., 2003, Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). К.: Олан.
- КАПЕЛЮШНИЙ, В. П., КОВАЛЬ, О. Ф., 2018, Незламна і нескорена: національна еліта в Українській революції 1917–1921 років. Історіографічний нарис. К/ «Інтерсервіс».
- КЛЮЧЕВСКИЙ, В. О., 1987, Курс русской истории. М.
- КОНСТАНТИНОВА, В. М., 2010, Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя: АА Тандем.
- КОРНИЛОВ, А. А., 1993, Курс истории России XIX в. Москва: Высшая школа.
- Костомаров, Н. И., 1862, Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях. СПб., изд. Н. Тиблена.
- КОШМАН, Л. В., 1998, Город в общественно-культурной жизни. Москва.
- КОШМАН, Л. В., 2013, Культурное пространство русского города XIX – начала XX вв. Москва.
- МИЛЮКОВ, П. Н., 1896, Очерки по истории русской культуры. СПб.
- МИЛЮТИН, Н. А., 1851, Число городских и земледельческих поселений в России. СПб., Кн.1.
- МИРОНОВ, Б. Н., 1983, Спорные и малоизученные вопросы истории русского позднефеодального города в современной советской историографии. Л. Неволин, К. А., 1844, Исследования о городах русских: Общий список русских городов. СПб: тип. М-ва вн. дел.
- О выгонной земле для посадов, 10 августа 1807 г., Полное собрание законов Российской империи. Т. 29. № 22587.
- ОГАРЕВ, Н. П., 1952, Избранные социально-политические и философские произведения. Москва.
- ОРЛИК, В. М., 2006, Єгор Канкрін і фінансова політика Російської імперії в Правобережній Україні в другій чверті XIX ст., Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць: У 2-х частинах. Київ: НАН України, Інститут історії України. Число 13. Част. 2, с. 97–110.
- ОРЛИК, В. М., 2008, Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії в першій половині XIX ст., Український історичний журнал. № 5 (482), с. 187–195.

- ОРЛИК, В. М., 2004, Органи фінансового управління Російської імперії в Україні (кінець XVIII – середина XIX ст.), Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. VII. К.: Ін-т історії України НАН України, с. 75–81.
- ОРЛИК, В. М., 2007, Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія. Кіровоград: Імекс-ЛТД.
- ОРЛИК, С. В., 2017, Проблеми формування бюджету міста Тернополя періоду російської окупації в часи Першої світової війни. Тернопіль, с. 151–157.
- ОРЛИК, С. В., 2014, Українське повітове місто і Велика війна: продовольчі проблеми та ріст цін, Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К.: Інститут історії України, Випуск 23, с. 114–133.
- ОРЛИК, С. В., 2018, Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.): монографія. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В.
- ПРИЩЕПА, О. П., 2010, Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ.
- РЕЄНТ, О. П., 2007, Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку, Укр. іст. журнал. № 6, с. 218–232.
- РЕЄНТ, О. П., 2016, Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття). К.: Вид-во «Арій», 2016.
- СЕМЕНОВ-ТЯН-ШАНСКИЙ, В. П., 1910, Город и деревня в Европейской России. СПб.
- СИМОНОВА, Е. В., 2005, Города Тульской губернии в процессе урбанизации в XIX в: автореф. дис. ... докт. ист. наук. М.
- Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, 1840. СПб.: тип. К. Крайя.
- Статистические таблицы Российской империи, 1858, СПб.
- Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год, 1829. СПб.
- ТАТИЩЕВ, В. Н., 1979, Лексикон российской исторической, географической, политической, географической, политической и гражданской. Ленинград.
- ЧОРНИЙ, Д. М., 2007, По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.
- ШАХЕРОВ, В. П., Формирование городской среды Байкальской Сибири в XVIII – первой половине XIX в.: автореф. дис. ... докт. ист. наук. Иркутск.
- ШРЕЙДЕР, Г. И., 1908, Город и городское положение 1870 г. История России в XIX в. СПб. Т. 4.
- ЩЕПКИН, М. П., 1882–1884 Опыт изучения общественного хозяйства и управления городов, Ч. 1–2. М.: Тип. М. П. Щепкина.

References

- ARSENEV, K. I., 1832, Hidrografychesko-statisticheskoe opisanye gorodov Rossyiskoi imperii. [Hydrographic and statistical description of the cities of the Russian Empire]. SPb., ZhMVD, Ch. 6, № 2. [In Russian].
- BELOV, A. V., 2009, Russkii provintsyalnyi gorod v seredine XIX veka. [Russian provincial city in the middle of the XIX century]. М.: МНУ, s. 19–23. [In Russian].
- VERMENYCH, YA. V., 2011, Istorychna urbanistyka v Ukraini: teoriia mistoznavstva i metodyka litchyslennia. [Historical Urban Studies in Ukraine: Urban Theory and Methods of Calculus]. К.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
- Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossyiskoi imperii, 1837–1854. [Military Statistical Review of the Russian Empire]. SPb.: Tipografyia Departamenta Heneralnoho Shtaba. Tt. 1–17. [In Russian].
- HERMAN, K. F., 1819, Statisticheskie issledovaniya otnositelno Rossiiskoi imperii. [Statistical studies on the Russian Empire]. SPb.: Pech. pry Ymp. Akad. Nauk. Ch. 1. O narodonaselenii. [In Russian].
- Gorod i derevnia v evropeiskoi Rossii: sto let peremen, 2001. [City and village in European Russia: a hundred years of change]. М.: ОНУ. [In Russian].
- Gorodskie poselenia v Rossiiskoi imperii, 1860, [Urban settlements in the Russian Empire]. SPb.: Tipografyia tovaryshchestva «Obshchestvennaia polza». T. 1. [In Russian].
- Gramota na prava i vyhody gorodam Rossyiskoi imperii. 21 apreliia 1785 g. [Certificate of rights and benefits to the cities of the Russian Empire]. Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. T. 22. №16188. [In Russian].

- DITIATIN, I. I., 1875, *Ustroistvo i upravlenie gorodov Rossii*. [The arrangement and management of Russian cities]. SPb., T. 2. [In Russian].
- ZABELIN, I. E., 1990, *Istoriya goroda Moskvy*. [History of Moscow]. M.: Stolytsa, (Reprintnoe vosproizvedeniye izdaniya 1905 goda). [In Russian].
- IVONIN, A. R., 2000, *Zapadnosibirskii gorod poslednei chetverti XVIII – 60-kh gg. XIX v. v sisteme regionalnykh sotsialno-ekonomicheskikh otnoshenii*. [West Siberian city of the last quarter of the XVIII – 60s. XIX century in the system of regional socio-economic relations]: avtoref. dys. ... dokt. ist. nauk. Barnaul. [In Russian].
- Ilyzarov, S. S., 1976, *Russkii gorod glazamy istorikov XVIII v.* [Russian city through the eyes of historians of the XVIII century]. M. [In Russian].
- KAPELIUSHNYI, V. P., 2003, *Zdobuta i vtrachena nezalezhnist: istoriografichni narys ukrainskoi derzhavnosti doby natsionalno-vyzvolnykh zmahan (1917–1921 rr.)*. [Independence won and lost: a historiographical sketch of Ukrainian statehood during the national liberation contests (1917–1921)]. Kyiv: Olan. [In Ukrainian].
- KAPELIUSHNYI, V. P., KOVAL, O. F., 2018, *Nezlamna i neskorena: natsionalna elita v Ukrainskii revoliutsii 1917–1921 rokiv. Istoriografichni narys*. [Unbroken and subdued: the national elite in the Ukrainian Revolution of 1917–1921. Historiographical sketch]. K.: «Interservis». [In Ukrainian].
- KLIUCHEVSKYI, V. O., 1987, *Kurs russkoi istorii*. [Russian history course]. M. [In Russian].
- KONSTANTINOVA, V. M., 2010, *Urbanizatsia: pivdennoukrainskyi vymir (1861–1904 roky)*. [Urbanization: the South Ukrainian dimension (1861–1904 years)]. Zaporizhzhia: AA Tandem. [In Ukrainian].
- KORNILOV, A. A., 1993, *Kurs istorii Rossii XIX v.* [The course of Russian history of the XIX century]. M.: Vysshaia shkola. [In Russian].
- KOSTOMAROV, N. I., 1862, *Ocherk torgovli Moskovskogo gosudarstva v XVI y XVII stoletiyakh*. [Sketch of the trade of the Moscow state in the XVI and XVII centuries]. Spb., izd. N. Tyblena. [In Russian].
- KOSHMAN, L. V., 1998, *Gorod v obshchestvenno-kulturnoi zhyznii*. [City in social and cultural life]. M. [In Russian].
- KOSHMAN, L. V., 2013, *Kulturnoe prostranstvo russkogo goroda XIX – nachala XX vv.* [The cultural space of the Russian city of the XIX – early XX centuries]. M. [In Russian].
- MYLIUKOV, P. N., 1896, *Ocherki po istorii russkoi kultury*. [Essays on the history of Russian culture]. SPb. [In Russian].
- MYLIUTYN, N. A., 1851, *Chyslo gorodskykh i zemledelcheskykh poselenyi v Rossyy*. [The number of urban and agricultural settlements in Russia]. SPb., Kn.1. [In Russian].
- MIRONOV, B. N., 1983, *Spornye y maloizuchennyye voprosy istorii russkogo pozdnefeodalnogo goroda v sovremennoi sovetskoi istoriografii*. [Controversial and poorly studied issues of the history of the Russian late feudal city in modern Soviet historiography]. L. [In Russian].
- NEVOLIN, K. A., 1844, *Issledovaniya o gorodakh russkikh: Obshchyy spysok russkikh gorodov*. [Research on Russian Cities: A General List of Russian Cities]. Sankt-Peterburg: typ. M-va vn. del. [In Russian].
- O vyhonnoi zemle dlia posadov, 10 avgusta 1807 g. [About the outcast land for the posts]. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoi ymperyy*. T. 29. № 22587. [In Russian].
- OGAREV, N. P., 1952, *Izbrannyye sotsialno-politycheskie i filosofskie proizvedeniya*. [Selected Socio-Political and Philosophical Works]. M. [In Russian].
- ORLYK, V. M., 2006, *Yehor Kankrin i fiskalna polityka Rosiiskoi imperii v Pravoberezhnii Ukraini v druhii chverti XIX st.*, [Yegor Kankrin and the Fiscal Policy of the Russian Empire in Right-Bank Ukraine in the Second Quarter of the Nineteenth Century]. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky. Zbirka naukovykh prats: U 2-kh chastynakh*. K.: NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. Chyslo 13. Chast.2. [In Ukrainian].
- ORLYK, V. M., 2008, *Metodolohichni aspekty doslidzhennia problem podatkovoi polityky v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii v pershii polovyni XIX st.* [Methodological aspects of the study of tax policy problems in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the first half of the nineteenth century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 5 (482). [In Ukrainian].
- ORLYK, V. M., 2004, *Orhany finansovoho upravlinnia Rosiiskoi imperii v Ukraini (kinets XVIII – seredyna XIX st.)*. [Bodies of financial management of the Russian Empire in Ukraine (end of XVIII – middle of XIX century)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. Vyp.VII*. Kyiv.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
- ORLYK, V. M., 2007, *Podatkova polityka Rosiiskoi imperii v Ukraini v doreformeniyi period: Monohrafiia*. [Tax policy of the Russian Empire in Ukraine in the pre-reform period: Monograph]. Kirovohrad: Imeks-LTD. [In Ukrainian].

- ORLYK, S. V., 2017, Problemy formuvannia biudzhetu mista Ternopolia periodu rosiiskoi okupatsii v chasy Pershoi svitovoi viiny. [Problems of forming the budget of the city of Ternopil during the Russian occupation during the First World War]. Ternopil. [In Ukrainian].
- ORLYK, S. V., 2014, Ukrainske povitove misto i Velyka viina: prodovolchi problemy ta rist tsin. [Ukrainian County and the Great War]. Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, Vypusk 23. [In Ukrainian].
- ORLYK, S. V., 2018, Finansova polityka rosiiskoho uriadu na okupovanykh terytoriakh Halychyny i Bukovyny v period Pershoi svitovoi viiny (1914–1917 rr.): monohrafiia. [Financial Policy of the Russian Government in the Occupied Territories of Galicia and Bukovina during the First World War (1914–1917): Monograph]. Bila Tserkva: Vyd. Pshonkivskiy O. V. [In Ukrainian].
- PRYSHCHEPA, O. P., 2010, Mista Volyni u druii polovyni XIX – na pochatku XX st. [The cities of Volhyn in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries]. Rivne: PP DM. [In Ukrainian].
- REENT, O. P., 2007, Istoriia Ukrainy XIX – pochatku XX st.: metodolohichniy zriz i tematychni napriamy naukovoho poshuku. [History of Ukraine of the 19th – beginning of the 20th centuries: methodological section and thematic areas of scientific search]. Ukr. ist. zhurnal. № 6, s. 218–232. [In Ukrainian].
- REENT, O. P., 2016, Ukraina v impersku dobu (XIX – pochatok XX stolittia). [Ukraine in the imperial era (XIX – beginning of XX century)]. K.: Vyd-vo «Arii», 2016. [In Ukrainian].
- SEменов-ТИА-ШАНСКИЙ, V. P., 1910, Gorod i derevnia v Evropeiskoi Rossii. [City and village in European Russia]. SPb. [In Russian].
- SIMONOVA, E. V., 2005, Goroda Tulskei gubernii v protsesse urbanizatsii v XIX v. [Cities of the Tula province in the process of urbanization in the XIX century.]: avtoref. dys. ... dokt. yst. nauk. M. [In Russian].
- Statisticheskie tablitsy o sostoianii gorodov Rossiiskoi imperii, 1840. [Statistical tables on the state of the cities of the Russian Empire]. SPb.: typ. K. Kraiia. [In Russian].
- Statisticheskie tablitsy Rossiiskoi imperii, 1858. [Statistical tables of the Russian Empire]. Spb. [In Russian].
- Statisticheskoe izobrazhenie gorodov i posadov Rossiiskoi imperii po 1825 god, 1829. [Statistical image of cities and towns of the Russian Empire in 1825]. SPb. [In Russian].
- TATYSHCHEV, V. N., 1979, Leksikon rossiiskoi istoricheskoi, geograficheskoi, politicheskoi, geohraficheskoi, politicheskoi i grazhdanskoi. [Lexicon of the Russian historical, geographical, political, geographical, political and civil]. Leningrad. [In Russian].
- CHORNYI, D. M., 2007, Po livyi bik Dnipra: problemy modernizatsii mist Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.). [On the left side of the Dnieper: problems of modernization of Ukrainian cities (end of XIX – beginning of XX century)]. Kh.: KhNU imeni V. N. Karazina. [In Ukrainian].
- SHAKHEROV, V. P., Formirovaniye gorodskoi sredy Baikalskoi Sibiri v XVIII – pervoi polovine XIX v. [The formation of the urban environment of Baikal Siberia in the XVIII – first half of the XIX century]: avtoref. dys. ... dokt. ist. nauk. Irkutsk. [In Russian].
- SHREIDER, G. I., 1908, Gorod i gorodovoe polozenie 1870 g. Istoria Rossii v XIX v. [City and town position in 1870. History of Russia in the XIX century] SPb. T. 4. [In Russian].
- SHCHEPKIN, M. P., 1882–1884, Opyt izucheniya obshchestvennogo khoziaistva i upravleniia gorodov. [Experience in studying public economy and city management]. Ch. 1–2. M.: Tip. M. P. Shchepkina. [In Russian].

Типологія міст Наддніпрянської України останньої чверті XVIII – початку XX ст. у науковому дискурсі імперської доби

У статті зроблено спробу проаналізувати історіографічний доробок учених імперської доби щодо таких важливих методологічних аспектів дослідження історії міст Наддніпрянської України останньої чверті XIX – початку XX ст. як наукове визначення поняття «місто», його типології та функціонального призначення.

Обґрунтовано, що в працях дорадянських авторів були закладені основи визначення базових понять одного з найскладніших і багатовимірних об'єктів наукового вивчення яким є місто. Перебуваючи у щільному взаємозв'язку ці поняття й формують термінологічно-понятійну систему, що використовується історичною наукою. Проблема змісту базових по-

нять спричинена існуванням різноманітних форм міських поселень та відображенням феномену міста в суспільній свідомості, адміністративній та демографічній статистиці, звідки й була привнесена в науку.

Внаслідок історіографічного аналізу встановлено, що тільки окремі сторони міської проблематики знайшли висвітлення у працях сучасників, серед яких, зокрема, наукове визначення поняття, типології та функціонального призначення міста. У дорадянській літературі поняття «місто» як серед учених, так і серед сучасників асоціювалося з поселенням, що мало юридичний статус та в якому проживала чимала кількість населення, переважно зайнятого у торгівлі та промисловості. Поза тим, тоді ж сформувалася теза про тотожність понять «місто» та «торгово-індустріальний» центр, котра і стала у другій половині XIX ст. домінуючою, що дало привід більшості дослідників услід за В. Зомбартом визнавати міста лише «в економічному сенсі». Науковці визнавали загальною слабкістю містоутворювальної політики російського самодержавства, яке насамперед керувалося адміністративними потребами. А окремі вчені намагалися виробити власне бачення критеріїв, відповідно до яких те чи інше поселення можна віднести до міста.

Ключові слова: місто, типологія міст, функції міст, дорадянська історіографія, Наддніпрянська Україна, Російська імперія.

Bondarenko Alexander, *Candidate of Historical Sciences*, Central Ukrainian National Technical University.

Бондаренко Олександр, кандидат історичних наук, Центральноукраїнський національний технічний університет.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8582-513X>

Received: 24-03-2020

Advance Access Published: April, 2020

ГОСПОДАРСЬКЕ ТА КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ЧЕХІВ-ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Ігор Мельничук
Олександр Суліменко

ECONOMIC AND CULTURAL LIFE OF THE CZECH MIGRANTS OF VOLHYNIAN PROVINCE IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

Ihor Melnychuk
Oleksandr Sulimenko

The article explores the main aspects of Czech economic activity in the territory of Volhyn. Particular attention is paid to the formation of agriculture, the acquisition of land by the colonists, their agriculture and industry. The article highlights the peculiarities of Czech people cultural life in the region at the end of XIX – beginning of XX century. It is noted that the most favorable conditions for Czech emigration were created in the Volhynian province, where after the abolition of serfdom in 1861 and the unsuccessful Polish uprising in 1863, the Czechs were able to buy land at relatively cheap prices. The article shows the tsarist government's policy towards the settlers, which he endorsed and supported in order to weaken the influence of the Polish nobility and raise the economic level of the province.

It is noted that the Czech settlers were interested in local Polish landlords, who were devastated for various reasons and were considered to be real buyers of their land. The article chronologically indicates their regions of residence in the Volyn province counties. The study shows the difficulties faced by migrants in their first years of residence on new territory and ways to overcome them. It is noted that the tsarist administration saw in the Czechs the bearers of Western European progress, because they were distinguished by a high level of agro-culture. The article examines the tsarist government's study of the quantitative and qualitative state of life of the Czechs in the province, and points to the authorities' conclusion that the settlers were wealthy compared to Ukrainian peasants.

For the first time on the basis of archival documents, the study analyzed the number of Czechs and the amount of land they purchased for private ownership in each township and in general in the Volhynian province counties. It was concluded that the largest number of Czechs lived in Dubna County, where on average there were 1,45 des. of land per person, and in general in the province there were 1,6 des. of land per person. It is noted that during the Stolypin agrarian reform, the Czechs began to migrate from the agrarian-populated Volhynian province to other regions of the empire.

The article analyzes the peculiarities of Czechs' economic activity during the reform period, the creation of exemplary farms and cutting farms. Based on individual field studies, the value of Czech living in the region is shown.

Keywords: Czech people, Volhynian province, economy, settlements, agriculture, education.

Історично склалося так, що Волинь-Житомирщина здавна є багатонаціональною. Крім українців, регіон вважають своєю батьківщиною білоруси, поляки, росіяни, євреї, німці, чехи та представники інших національностей. Час появи національних меншин на території Житомирщини, їх господарське та культурне життя цікавить не тільки істориків, але й етнологів, економістів, освітян, краєзнавців.

Зазначимо, що проблематика переселення чехів на Волинь знаходила своє певне відображення в роботах українських науковців (Лутай 2008; Мокрицький 2016; Шульга 2018), а також чеських (Вацулік 2013; Гофман 1998). Однак цілком ґрунтовного дослідження, де всебічно було висвітлено всі аспекти життєдіяльності чехів, а також польових досліджень місць їх колишнього проживання недостатньо.

Метою статті є прагнення комплексно проаналізувати господарське та культурне життя чехів Волинської губернії в кінці XIX – на початку XX ст., показати історію їх переселення в регіон, особливості їхнього проживання, придбання ними землі, ставлення до них царського уряду та місцевого керівництва, населення.

Досить вагому роль в господарському розвитку регіону відігравали чехи, які протягом десятиліть, емігруючи з рідних земель в пошуках кращої долі оселялися на Волині, що приваблювала перш за все родючими землями. Значну роль відігравала подібність мов, віросповідання, близькість до історичної батьківщини.

Найсприятливіші умови для еміграції чехів були створені у Волинській губернії на заході України, де після відміни кріпацтва в 1861 р. невдалого повстання в 1863 р. польські великі землевласники позбавлялися землі, а багато з них продавало її за дешевими цінами. Прихід чехів в регіон схвалював і царський уряд, який прагнув ослабити вплив місцевої польської шляхти та підняти економічний рівень губернії. Царський уряд заохочував приїзд чеських колоністів на Волинь. Так, зокрема в царському акті № 48551 «О принятии в русское подданство переселившихся в Волынскую губернию Австрийских выходцев чехов...» від 10 липня 1870 р. зазначено: «Слушана записка Управляющего Министерством Внутренних дел от 22 июня о распространении на переселившихся в Волынскую губернию Австрийских выходцев чехов прав и преимуществ, кои представлены Высочайше утвержденным 18 декабря 1861 года, мнением Государственного Совета для найма иностранных рабочих и водворения их в России» (ПСЗРИ 1870, с. 20).

Інтерес царського уряду до чеських переселенців пояснювався не лише економічними, а й політичними причинами. Після польського повстання 1863 р. царизм взяв курс на посилену русифікацію західних губерній, в тому числі й правобережної України. Одним із засобів посилення російською впливу в регіоні було обмеження польського елемента. Для вирішення цього завдання уряд покладав особливі надії на чеське населення, що переселялося з Австро-Угорщини на Волинь. Російська влада намагалася використати русофільські настрої, що поширилися серед слов'ян Австро-Угорської імперії в 60-х роках XIX ст.

Разом з тим, в переселенні чехів на Волинь були зацікавлені місцеві польські поміщики, оскільки ряд законодавчих актів 1864–1865 рр. суттєво обмежив польське землеволодіння. Полякам було заборонено купувати землю в Південно-Західному краї. Більшість місцевих поміщиків розорилися з різних причин і тому вона розглядала чехів як реальних покупців своїх земель (Агасієв 1994, с. 111). Більшість чеських емігрантів становили люди молоді й середнього віку, тому що вони могли протистояти початковим негараздам і швидко пристосовуватись до нових умов життя. Переїжджали цілі сім'ї, переселялись не тільки бідні селяни, сільськогосподарські та промислові робітники, ремісники, торговці та представники інтелігенції, а й багато заможних селян. Еміграція проходила під гаслом «За хату – землю» (Polprecht 1947, s. 9), тому що земля на Волині була набагато дешевша, ніж у Чехії. Вже у 1863 р. на Волинь прибуло перших 17 сімей з Чехії, які заснували тут поселення Людгардівка в Дубенському повіті (Забелин 1887, с. 169). Поступово кількість переселенців зростала і вони поселилися в Луцькому, Острозькому, Житомирському, Новоград-Волинському, Овруцькому повітах. У 1868 р. на території Волині проживало 135 родин, у 1875 р. – 2190. Згідно з статистичними даними 1884 р. на території Волинської губернії налічувалось 19304 чехи (Забелин 1887, с. 170). По повітах Волинської губернії їх чисельність була такою – Житомирський – 2068 осіб; Овруцький – 633; Новоград-Волинський – 165; Рівненський – 3072; Луцький – 3219; Ковельський – 157; Володимир-Волинський – 1354; Дубенський – 5769; Кременецький – 96; Острозький – 2747; Старокостянтинівський – 28. Найбільша кількість поселень була в Дубенському повіті – 29, Луцькому – 10; Рівненському – 11.

Слід зазначити, що переселення до Волині для поселенців було досить складним. Деякі іммігранти вирушали в далеку дорогу підводами з худобою, інші їхали до останньої станції австрійського кордону Броди у Східній Галичині, а звідти добиралися підводами. Після прибуття на Волинь, чехи спочатку декілька років жили в тимчасових, викопаних землянках, або всі разом в будівлях, які викупували разом. Капітал поселенців переважно використовувався для купівлі землі, особливо, яка знаходилась під лісом, оскільки вона була дешевша, проте ліс потрібно було викорчувувати. Місцева влада спочатку з недовірою ставилися до чехів, оскільки багато з них відносили себе до католиків, але вони пояснили, що чехи це потомки гуситів і релігійні переслідування в Австрії примусили їх стати католиками. Емігранти зі своїм досвідом господарювання при значній нестачі робочої сили на Волині, внесли вагомий вклад у підняття загального рівня місцевого землеробства. Позитивне ставлення до чеських поселенців зацікавило пресу яка ставила їх як приклад для господарювання, зокрема газета «Волынские губернские ведомости» відмічала, що чехи відзначаються своєю толерантністю до місцевого населення та великою працелюбністю (Волынские губернские ведомости 1868, № 29).

На момент прибуття чехів місцеві селяни обробляли землю, використовуючи трипільну систему. Для обробітку землі використовувалась соха, яка являла собою усічений стовбур дерева. Цим знаряддям, ціною великих зусиль і навантажень, орали землю. Вони ще не знали удобрення гноєм. З допомогою українських селян у перші роки господарювання чехам вдалося розорати цілинні землі, вирубати ліс і викорчувувати пні. Переселенці походили в основному з середнього прошарку, мали значний досвід господарювання. Вони також привезли з собою сучасний на той час сільськогосподарський реманент, що сприяло швидкому економічному зростанню. Ліс чехи вирубували мотиками і сокирами. Хоч робота йшла повільно і проводилась вона протягом тривалого часу, але давала досить родючий ґрунт. Рослинництво в основному зосереджувалась на вирощуванні зернових, особливо пшениці. Жнива починали з косіння жита, спочатку вручну – серпами й косами, а після жнив вони починали орати стерню, згодом копали картоплю, а потім буряки.

Царська адміністрація вбачала в чехах носіїв західноєвропейського прогресу. Чехи використовували гній для удобрення полів, а також готували компост та купували суперфосфати. Чехи також досягли успіхів у тваринництві. У них, на відміну від українців, майже цілий рік велика рогата худоба перебувала у стайнях, які завжди були теплими, сухими та чистими. У перші роки господарювання єдиними сільськогосподарськими знаряддями були ковані залізні плуги, залізні борони. У чеських господарствах на початку XX ст. в середньому було від 3 до 10 корів і коней, були молотарки, косарки, сіялки. Близькість міст дозволяла деяким чеським селянам продавати там масло, сметану, м'ясо, овочі, фрукти. Розмір чеських господарств дуже відрізнявся. Серед них було багато дрібних, які мали більше одної десятини землі, але й були також і великі господарства. За даними першого перепису населення Російської імперії 1897 р. з 27670 волинських чехів 24303 проживали в сільській місцевості, що складало 87,8% (Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897, с. 248–249).

На початку XX ст. (1904 р.) Волинське відділення селянського Поземельного банку вивчало кількісний та якісний стан життя чехів, які проживали у Волинській губернії. В усі волості губернії були направлені такі запити: «Волынское отделение крестьянского Поземельного банка поручает волостному Правлению сообщить отделению, в возможно непродолжительном времени, следующие сведения.

1. О числе душ мужского и женского пола чехов отдельно поселившихся к настоящему времени в пределах волости.
2. Сколько десятин приобретённой в собственность земли числится к настоящему времени у чехов.
3. Каково экономическое положение, то есть живут они богато, зажиточно или бедно и отличаются ли своим достатком от местного крестьянского населения и в какую сторону – богаче или беднее.
4. Встречалась и как часто конкуренция при покупке земли между коренным населением

с одной стороны и чехами с другой, если встречалась указать случаи, объяснить в чём такая конкуренция проявлялась (ДАЖО ф. 128, оп. 1, спр. 4843, арк. 20).

З усіх волостей губернії, де проживали чехи до губернського відділення селянського Поземельного банку почали надходити відповідні рапорти на запит. Для прикладу можна навести відповідь Чуднівського волосного управління: (ДАЖО ф. 128, спр. 4843, арк. 25).

Рапорт

В исполнение предписания от 21 сего декабря 1904 г. волостное управление имеет честь донести:

1. В районе Чудновской волости к настоящему времени поселилось в с. Ольшанке 918 душ чехов, из них 534 душ мужского пола и 384 душ женского пола;
2. Земли приобретённой в собственность числится к настоящему времени у чехов 510 десятин;
3. Чехи живут зажиточно и экономически лучше чем крестьяне и они отличаются достатком от крестьянского населения, живя богаче последнего;
4. Конкуренции при покупке земли случаев не было.

Аналіз архівних документів свідчить, що більшість відповідей на запит банку аналогічна рапортові з Чуднівської волості, а отже чехи повсюдно в губернії жили заможніше від українських селян, мали гроші і могли без конкуренції купувати землю. Губернське відділення селянського Поземельного банку проаналізувало чисельність чехів та кількість землі, яку вони придбали у приватну власність по кожній волості, а потім і по повітах (ДАЖО, арк. 9–11).

Таблиця 1

Повіт і волость	Кількість душ		Кількість землі, придбаної у власність у дес.
	чоловіки	жінки	
Новоград-Волинський повіт			
Романівська вол.	10	10	35
Курненська вол.	68	68	370
Дубенський повіт			
Млинівська вол.	484	522	2264
Дубенська вол.	659	617	2344
Мизочська вол.	161	175	683
Малинська вол.	399	388	1272
Барковичська вол.	528	528	1278
Вербовоська вол.	284	293	953
Ярославичська вол.	49	47	321
Боремльська вол.	102	104	506
Судебичська вол.	476	489	1278
Оликська вол.	69	65	109
Теслуговська вол.	1008	1016	1138
Будерацька вол.	258	261	809

Житомирський повіт Бежівська вол.			
	401		711
Горошківська вол.	102	97	298
Черняхівська вол.	33	34	297
Левківська вол.	130	147	1010
Пулинська вол.	187	181	786
Чуднівська вол.	534	384	510

З наведених даних по кожній волості можна було узагальнити кількість чехів та наявну в них землю по кожному повіту губернії.

Таблиця 2

Повіти	Кількість осіб чоловік і жінок	Кількість землі, придбаної у власність в дес.
Новоград – Волинський	146	405
Дубенський	8990	13083
Житомирський	2241	3612
Овруцький	601	2462
Луцький	3175	5662
Острозький	1883	4227
Ізяславський	8	–
Кременецький	5	2
Рівненський	3483	5724
Ковельський	32	27
Володимир –Волинський	2185	5272
Староконстантинівський	6	–
Всього	24934	40476

Аналіз таблиці свідчить, що найбільша кількість чехів проживала в Дубенському повіті й відповідно вони мали велику кількість землі у приватній власності, в середньому на кожну людину припадало 1,45 дес. землі. В цілому по губернії на особу було 1,6 дес. Слід зазначити, що вже у кінці XIX – на початку XX ст. чехам почали відмовляти у придбанні землі. Так, зокрема було відмовлено жителю колонії Людгардівка Дубенського повіту Давиду Чапеку без пояснення причин (ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 537, арк. 13). В той період Волинська губернія поступово стає аграрноперенаселеною, що було також пов'язано з великою кількістю німців-колоністів у регіоні та наявною в них землею. З початком проведення Столипінської аграрної реформи, яка передбачала переселенську політику, частина чехів виявила бажання шукати кращої долі в центральних губерніях Росії. Так, наприклад декілька сімей селища Ново-Краєве Бугринської волості Острозького повіту, просило дозвіл відправитись в Калузьку губернію для огляду і купівлю там землі (ДАЖО, ф. 226, оп. 1, спр. 130, арк. 539). З Житомира до Острога була направлена телеграма «... никаких либо специальных указаний в отношении чехов не производит. Каких либо препятствий в отношении приискивания земель в центральных губерниях России

не зустрічається» (ДАЖО, ф. 226, спр. 130, арк. 540). Таким чином, чехи отримали можливість шукати кращої долі за межами Волинської губернії. Столипінська аграрна реформа, яка почала активно запроваджуватись з 1906 р. дала суттєвий поштовх для розвитку сільського господарства. Чехи почали активно створювати хутірські та відрубні господарства. У зв'язку з переходом до приватного володіння землею різкого змінилося ставлення хуторян і відрубників до землі, що викликало прагнення використати кожен клептик одержаної ділянки якомога продуктивніше. Так, за 2–3 роки одноосібники-чехи провели значні меліоративні роботи по осушенню земель у Волинській губернії. Царський уряд турбувався про стан хутірських та відрубних господарств. Селяни отримували допомогу на пільгових умовах, зокрема лісоматеріали для будівництва оселі, їм надавалися кредити.

В 1910 р., найбільша кількість найкращих хуторів та відрубів була у Волинській губернії. Царський уряд вирішив вивчити відповідний стан таких господарств і направляти в губернію людей, з метою переймання досвіду. Так, зокрема директор департаменту державного земельного майна Росії надіслав в 1910 р. телеграму Волинському губернатору, в якій зазначалось про необхідність обрання хутірських районів, які мають показове значення, а також подати відомості про зразкові одноосібні господарства, огляд яких міг би з найбільшою користю, рекомендованій особам, які бажають ознайомитись з методами розгортання і перевагами нового порядку землекористування (ДАЖО, спр. 107, арк. 5, 10). Чеські хутори та відруби переважно були зразковими і їх кількість постійно зростала, наприклад в Дубенському повіті було створено 508 хуторів та 529 відрубів, Луцькому 1215 (ДАЖО, спр. 107, арк. 22). В Житомирському повіті виділялись зразкові господарства чехів у с. Високому, де було 215 господарств із загальною кількістю 1961 десятин землі (в середньому понад 9 дес. на один двір), в Черняхіві 326 дворів із 2638 дес. землі (ДАЖО, спр. 790, арк. 264). Слід зазначити, що Волинське відділення селянського Поземельного банку надавало кредити чехам при купівлі ними землі в губернії, але при цьому враховували прийняття громадянства (ДАЖО, спр. 114, арк. 5, 10).

Чехи-колоністи відігравали прогресивну роль у розвитку промисловості регіону. Завдяки їм в губернії стали вирощувати хміль, були створені цикорієвосушильні заводи, розвивалась пивоварна промисловість. Так, наприклад, у Житомирі в 1901 р. був заснований цегельний завод Йосипа Бубна. Завдяки успіхам волинського хмелярства розвивались чеські пивоварні. Так, наприклад у Житомирі успішно працювали пивзаводи І.Махачека, Л. Янси та І. Альбрехта, а також пивзавод Кліха у с. Вільшанці (Пам'ятная книжка Волынской губернии на 1912, с. 10–11). В цілому в губернії напередодні Першої світової війни чехам належало 22 пивзаводи, які знаходилися в місцях їх компактного проживання. Висока концентрація цих заводів пояснюється тим, що переселенці надавали перевагу вживанню високоякісного пива, а не горілки як було заведено у місцевого населення.

Незважаючи на відірваність від своєї історичної батьківщини чехи зберігали свою культуру, традиції, звичаї, мову. Так, наприклад у «Военно-статистическом обозрении Волынской губернии» описували життя чехів. «...чехи відзначаються працелюбністю і заможністю, їхні поселення облаштовані досить багато і мають хороший вигляд. Надаючи перевагу пиву, а не горілці, чехи визначаються скромною поведінкою і ведуть більш тверезе життя. Чехи майже всі освічені, вони не втрачають зв'язків з своєю батьківщиною і зберігають всі свої звичаї і побут. З пошвавленням інтересом чеське суспільство слідує за ходом життя на їхній батьківщині і тому читання ними чеських газет між ними дуже поширене. В усіх влаштованих ними селищах є школи, в яких викладається чеська та російська мови» (Забелин 1887, с. 183). В більшості чеських населеннях були організовані громадські збори, де завжди можна було знайти декілька чеських газет (найбільш поширеними були «Національна газета», «Вісті», «Чесько-російська газета»). На громадських зборах відбувалися народні спектаклі, музичні вечори, танці під власні оркестри.

Слід зазначити, що значну увагу чехи приділяли освіті. Це було особливим предметом їхнього піклування. Так, наприклад газета «Волынь» у статті «Наші чеські школи» повідомляла

«...в нас на Волині є багато чеських сіл і селищ, де є народні училища. В шкільній справі чехи довіряють більше, ніж духовному відомству. Чехи переконані, що в церковно-прихідських школах діти навчаються Закону Божому, а інші предмети вивчають досить поверхово, між тим чехи турбуються про більше всебічний розвиток і освіту своїх дітей, і на перший план ставлять вивчення арифметики, читання, письма тощо (Волинь 1900, № 51). Рівень грамотності чехів був найвищим в регіоні серед представників різних етносів, які мешкали там. Це яскраво продемонстрував перепис 1897 року: (Первая всеобщая перепись Российской империи 1897, с. X).

чехи – 59,03%

німці – 37,8%

росіяни – 37,01%

євреї – 32,63%

українці – 9,26%

Як засвідчують наведені дані чехи достатньо переконливо переважали за рівнем освіти всі національні меншини регіону і особливо представників корінного населення – українців. Такі успіхи чеських колоністів в освітній справі можна пояснити тим, що вони однаково вимогливо ставилися до отримання освіти чоловіками так і жінками. Варто відмітити, що царський уряд не дотримав обіцянки вільного віросповідання, і на початку 80-х років XIX ст. розпочинається масова компанія примусового прийняття чехами православної віри замість католицизму. На початку XX ст. в губернії почали організовувати російсько-чеське братство. Так зокрема зазначалось «...найближчим часом на Волині утвориться величезне російсько-чеське православне братство, метою якого є об'єднання росіян і чехів на основі слов'янської ідеї і православної віри. Братство повинно було охопити всі російські і чеські приходи волинської єпархії. Головне управління братства було в м. Житомирі. Статут братства був вироблений архімандритом Митрофаном за участю священників-чехів, отців Гейди, Ванека, Вацатка. Братство ставило за мету боротьбу з народною розпустою, невіглаством, сектантством, хуліганством, безвір'ям, для чого в числі інших заходів передбачалось видання випусків релігійно – просвітницького журналу (Волинская земля 1914, № 48). Урядові обмеження змусили волинських чехів подавати заявки на приєднання до офіційної Російської церкви. Вже на початок XX ст. значна частина чехів прийняла православ'я. Незважаючи на всілякі обмеження чехи-колоністи зберігали свою культуру, побут, традиції, мову.

Початок Першої світової війни став своєрідною трагічною точкою відліку для волинських чехів, адже частина з них були російськими підданими інші Австро-Угорськими і тому вони опинилися в арміях воюючих держав. Господарства чехів Західної Волині внаслідок бойових дій почало занепадати, частина з них змушена була залишити свої будинки.

Підсумовуючи викладений матеріал можемо констатувати, що чехи-колоністи, які мешкали у Волинській губернії в XIX – на початку XX століття внесли значний вклад у розвиток сільсько-го господарства та промисловості регіону. Українські селяни переймали у чехів окремі методи обробітку землі, застосування сівозмін, використання органічних та неорганічних добрив елітних сортів сільськогосподарських культур, особливо хмелю, вирощування якого на довгі роки зберігалось на території Житомирщини (в 90-х роках XX століття, плантації хмелю майже зникли з регіону і були занедбані) Значення проживання чехів полягає ще й в тому, що в місцях їх компактного місцезнаходження до цього часу зберіглися будинки та господарські споруди в яких сьогодні проживають українські селяни. Це підтверджує власне польове дослідження с. Високе Черняхівського району Житомирської області (чехи називали це село Вишеград). Нині в цьому селі проживає декілька чеських сімей, нащадків волинських чехів, які не виїхали на свою історичну батьківщину в 1947–1948 рр.

Список джерел та літератури

- АГАСІЄВ, І., 1994, Чеські колоністи на Волині в політиці царської Росії (друга пол. XIX ст.). Луцьк.
ВАЦУЛІК, Я., 2013, Історія волинських чехів. Прага: Т-во чехів з Волині та їх друзів.
Воłyнь. 1900. № 51.
Воłyнская земля. 1914. № 48.
Воłyнские губернные ведомости. 1868. № 29.
ГОФМАН, І., 1998, Чехи на Волині. Основні відомості. Прага.
Державний архів Житомирської області (ДАЖО), ф. 128, оп. 1, спр. 4843, арк. 20.
ДАЖО, ф. 128, оп. 1, спр. 4843, арк. 25.
ДАЖО, арк. 9–11.
ДАЖО, ф. 70, оп.1, спр. 537, арк. 13.
ДАЖО, ф. 226, оп.1, спр. 130, арк. 539.
ДАЖО, ф. 226, спр. 130, арк. 540.
ДАЖО, ф. 226, спр. 107, арк. 22.
ДАЖО, ф. 226, спр. 790, арк. 264.
ЗАБЕЛИН, А., 1887, Военно-статистическое обозрение Воłyнской губернии. К.: Типография штаба Киевского военного округа, ч. 1.
Памятная книжка Воłyнской губернии на 1912, Житомир.
Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. СПб., 1904, Т. VIII, Воłyнская губерния. [In Russian].
Полный свод законов Российской империи (ПСЗРИ), 1870, Т. XIV. СПб.
ШУЛЬГА, С., 2018, Чехи в Західній Волині: від оселення до реєміграції. Луцьк: Вежа-Друк.
POLPRECHT, J., 1947, Volyňští krajaně. Praha.

References

- AHASIIEV, I., 1994, Cheski kolonisty na Volyni v politytsi tsarskoi Rosii (druha polovyna XIX stolittia), [Czech colonists in Volhynia in the politics of tsarist Russia (second half of the 19th century)] Lutsk. [In Ukrainian].
VATSULIK, YA., 2013, Istoriia volynskykh chekhiv [History of the Volhynian Czechs] /pereklad z cheskoï Volhyn. 1900. № 51. [[In Ukrainian].
Volynskaia zemlia. 1914. № 48. [In Russian].
Volynskie gubernskie vedomosti [Volhynian Provincial News]. 1868. №. 29. [In Russian].
HOFFMAN I. (1998) Chekhy na Volyni. Osnovni vidomosti, [The Czechs in Volhynia. Basics]. Praha. [In Ukrainian].
Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti (DAZhO) – fond 128, opys 1, sprava 4843, 20 arkush.
DAZhO, fond 128, opys 1, sprava 4843, 25 arkush.
DAZhO, 9–11 arkushy.
DAZhO, fond 70, opys.1, sprava 537, 13 arkysh.
DAZhO, fond 226, opys.1, sprava 130, 539 arkush.
DAZhO, fond 226, sprava 130, 540 arkush.
DAZhO, fond 226, sprava 107, 22 arkush.
DAZhO, fond 226, sprava 790, 264 arkush.
ZABELIN, A., 1887, Voenno-statisticheskoe obozrenie Volynskoy gubernii [Military-statistical survey of Volhynian province]. K.: Tipografiya shtaba Kievskogo voennogo okruga, ch.1 [Typography of the headquarters of the Kiev Military District, Part 1]. [In Russian].
Pamiatnaia knizhka Volynskoi gubernii na 1912 [Memorial book of Volhynian province for 1912]. Zhitomir. [In Russian].
Pervaia vseobshchaia perepis naselenia Rossiyskoi imperii 1897 g. [The first universal census of the population of the Russian Empire in 1897]. SPb., 1904. T. VIII. Volynskaia gubernia. [In Russian].
Polnyi svod zakonov Rossiiskoi imperii (PSZRI) [Complete Code of Laws of the Russian Empire]. 1870. T. XIV. SPb. [In Russian].

SHULHA, S., 2018, Chekhy v Zakhidnii Volyni: vid oselennia do reemihratsii. [The Czechs in Western Volhynia: from the resettlement to reemigration]. Lutsk: Vezha-Druk. [In Ukrainian].

POLPRECHT J., 1947, Volyňští krajaně. Praha.

Господарське та культурне життя чехів-переселенців Волинської губернії в кінці XIX – на початку XX ст.

У статті досліджуються основні аспекти господарської діяльності чехів на території Волині. Особливу увагу приділено становленню землеробства, придбання землі колоністами, ведення ними сільського господарства, промисловості. В статті висвітлюються особливості культурного життя чехів у регіоні в кінці XIX – на початку XX ст. Зазначається, що найсприятливіші умови для еміграції чехів були створені у Волинській губернії, де після відміни кріпацтва в 1861 р. та невдалого польського повстання 1863 р. чехи отримали можливість купувати землю за відносно дешевими цінами. У статті показана політика царського уряду відносно поселенців, яку він схвалював та підтримував з метою послаблення впливу польської шляхти та підняття економічного рівня губернії. Відмічається, що в чеських переселенцях були зацікавлені місцеві польські поміщики, які розорились з різних причин і вбачали в них реальних покупців своїх земель. В статті в хронологічному порядку зазначено регіони їх проживання у повітах Волинської губернії. У дослідженні показані труднощі з якими зіткнулися переселенці в перші роки проживання на новій для них території та шляхи їх подолання. Зазначається, що царська адміністрація вбачала в чехах носіїв західноєвропейського прогресу, адже вони відзначалися високим рівнем агрокультури. В статті аналізується вивчення царським урядом кількісного та якісного стану життя чехів у губернії та вказано на висновок властей про заможність поселенців у порівнянні з українськими селянами.

В дослідженні вперше, на основі архівних документів, проаналізовано чисельність чехів та кількість землі, яку вони придбали у приватну власність по кожній волості та в цілому по повітах Волинської губернії. Були зроблені висновки про те, що найбільша кількість чехів проживала в Дубненському повіті, де в середньому на кожну людину припадало 1,45 дес. землі, а в цілому по губернії на особу було 1,6 дес. Зазначається, що в період проведення століпінської аграрної реформи чехи почали переселятися з аграрноперенаселеної Волинської губернії до інших регіонів імперії.

В статті аналізуються особливості господарської діяльності чехів у період проведення реформи, створення ними зразкових хутірських та відрубних господарств. На основі окремих власних польових досліджень показано значення проживання чехів у регіоні.

Ключові слова: чехи, Волинська губернія, господарство, поселення, землеробство, освіта.

Melnychuk Ihor, Doctor of historical sciences, Associate Professor, Polissia National University, Zhytomyr.

Мельничук Ігор, доктор історичних наук, доцент, Поліський національний університет, Житомир.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1701-4842>

Sulimenko Oleksandr, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Polissia National University, Zhytomyr.

Суліменко Олександр, кандидат історичних наук, доцент, Поліський національний університет, Житомир.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0657-03-57>

Received: 24-03-2020

Advance Access Published: April, 2020

УТВОРЕННЯ МЕРЕЖІ КРЕДИТНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ, ЯК ФОРМИ ПІДТРИМКИ Й РОЗВИТКУ ГОНЧАРНОГО ВИРОБНИЦТВА НА ПОЛТАВЩИНІ (1894–1914 рр.)

Олег Белько

FORMATION OF A NETWORK OF CREDIT ORGANIZATIONS AS FORMS OF SUPPORT AND DEVELOPMENT OF POTTERY PRODUCTION IN THE POLTAVA REGION (1894–1914)

Oleh Belko

The article focuses on the creation of credit organizations network by the Poltava provincial local council to support and develop handicrafts, in particular pottery, and the production of ceramic refractories. The article looks at several ways of obtaining funds for the development of handicraft industry, especially the pottery industry which was distinguished by the Poltava provincial local council in a separate category, and for raising its production and artistic level. Here belongs the bank industrial loan which was allocated by the state bank, although not all manufacturers could use it. The second way is a well-established mechanism of state financing of pottery educational institutions, in particular the Opishnenskaia, Postavmutskaia workshops, the Mirhorod Art and Industrial School named after Mykola Hohol, as well as provincial tile workshops and tile-and-brick factories, whose network was increasing with each passing year. One more way was formation of mutual benefit funds, credit societies. Their active growth was observed in Romenskyi, Kostyantynohradskyi, Hadyatskyi, Zinkovskyi and Mirhorodskyi counties. Such forms of financial support solved the production problems of most potters of the province.

Credit societies were regarded by the zemstvo not only as financial mutual assistance but also as a guarantor of their members' activity. Poltava provincial zemstvo could act as a guarantor of fulfillment by its member of obligations to organizations-manufacturers of tools for artisanal production. The positive thing was also the fact that financial capability of the credit societies were not limited to their own funds. They could borrow from banks under a contractual arrangement or get the State Bank loans for development of handicraft business. The formation of the credit organizations network by the zemstvo contributed to the development of handicrafts, pottery in particular, as well as to the intensive production of environmentally friendly ceramic refractory materials and to an increase in the economic potential of the province.

Keywords: credit organizations, the Poltava provincial local council, support of potters, refractory production.

Вивчення шляхів розвитку гончарного промислу на терені Полтавщини, його впливу на формування виробничих відносин спільноти, яка змінювала економічну ситуацію в губернії, не буде об'ємним без розгляду, в усі часи актуального для сфери духовності питання, – фінансового забезпечення процесу творення національної культури.

Організацію кредитної системи для розвитку кустарних промислів Полтавське губернське земство вважало одним із першочергових завдань (Отчет 1881, с. 70–71).

Питання, що розглядається, ще не знайшло в науковій літературі належного висвітлення. Предметом дослідження є діяльність земських органів самоврядування Полтавщини з організації фінансової підтримки кустарів через мережу кредитних організацій.

За висновками губерньського земства, головна причина бідності населення була у відсутності належних соціально-економічних умов для його самореалізації, адже зайнятість в сільському господарстві продовжувалася лише півроку і більша частина гончарів землею в достатній кількості не володіла. Тож часу для занять гончаруванням було вдосталь, а «глини Полтавської губернії, – за визначенням археолога, етнографа Івана Зарецького, – досить різнобарвні, вирізняються високими і багатогранними якостями, і можуть використовуватися для виготовлення, яких завгодно, керамічних виробів, починаючи від грубої цегли, до вишуканих фарфорових витворів... Проте, найцінніше в цьому, не найрідкісніша фарфорова глина, а творчий геній народу, який, в даний час, витрачається нерационально й нерозумно, як і унікальні природні багатства краю» (О нуждах 1894, с. 2–4).

У 1894 році в Полтавській губернії займалося гончаруванням 721 господарство. Серед них, в Зіньківському повіті – 403 (55,9%), інші – 318 господарств (44,1%) у Лохвицькому, Миргородському, Кобеляцькому, Роменському повітах (О нуждах 1894, с. 7). З кожним роком число гончарів зростало.

Загалом, кількість кустарів і ремісників в губернії станом на початок 1900 року складала близько 80 тис. чоловік; реєстрація виявила їх збільшення за 15 років на 19,5 тис. осіб (1912 року чисельність майстрів склала 125 тис.) (Каталог 1912, с. 7). Зібрані дані 1900 року дозволили скласти карту територіального розміщення кустарних промислів за спеціалізацією виробництв (Отчет 1901, с. 41).

У 1888–1890 роках, стан гончарного промислу у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях досліджував професор Харківського університету Пилип Корольов (Систематический 1901, с. 939]. Він дійшов висновку, що кустарне виробництво гончарних виробів у Полтавській губернії заслуговує на особливу увагу в усіх його аспектах. Дослідник зазначив, що в кожній місцевості можна зустріти майстрів, які виготовляють вироби, котрі задовольняють споживачів, що безумовно, позитивно вплине на стан економіки в регіоні; вніс пропозицію губерньській управі щодо необхідності кредитування кустарів, що позитивно вплинуло б на організацію збуту виробів. Це питання ще в 1884 році порушував у рекомендаціях губерньській управі статист Статистичного бюро Полтавського губерньського земства Віктор Василенко (Василенко 1887, с. 52).

Аби дати поштовх розвитку інтенсивності та продуктивності гончарської праці, що представлялося справою надзвичайної ваги, в 1897 році губерньська управа з особливою увагою віднеслася до проектування кредитної документації для надання позик дрібним виробникам. Малосся на увазі, в першу чергу, гончарям-підприємцям з виготовлення вогнетривких матеріалів. Це питання знайшло широке обговорення в повітах. Із 13 повітових земських зібрань – 6 висловили бажання підтримати пропозиції губерньської управи. Чотири повітових земства дотримувалися думки, що питання позичок актуальне, але були схильні до вирішення його самостійно. Переяславське та Роменське – рішуче виступили проти того, щоб губерньське земство брало на себе посередництво з видачі позик з Державного банку (Полтавському 1897, с. 43). Миргородське та Пирятинське, – обговоривши доповідь губерньської управи, її ухвалили. Золотонішське повітове зібрання, наполягаючи на внесенні декількох поправок, доповідь в цілому, також ухвалило.

Зіньківське земське зібрання організувало широке її обговорення, обравши, з цією метою, особливу комісію. За її висновком, було б доречним, аби роль посередника з видачі дрібних позик виконувало губерньське земство, оскільки в нього більше можливостей та засобів для кращої постановки справи. До остаточного вирішення цього питання, комісія запропонувала повітовому земству вийти з проханням до банку виділити на розвиток кустарного промислу 50000 руб. (Полтавському 1897, с. 50–52). У Зіньківському повіті гончарним промислом славилися Опішне, Малі-Будища, Лазьки, Млини, Більськ. Майстри потребували щонайшвидшої підтримки (Свод 1878, с. 130–146).

Гадяцьке повітове земство запропонувало управі при підготовці Правил включити пункти щодо уточнення порядку повернення позик. Костянтиноградське, Лубенське, Полтавське та Хорольське – доповідь губерньської управи не схвалили.

Лохвицьке земське зібрання подало її на розгляд Лубенському товариству сільських господарів, котре визнало участь губернського земства необхідною, і було переконане в тому, що організація кредитування для дрібних товаровиробників сприятиме розвитку конкуренції в торгівлі, що є бажаним для ринкових потреб (Полтавському 1897, с. 50–52).

Враховуючи, що питання надання дрібного промислового кредиту зацікавило більшість повітів, губернська управа в проекті загальних засад організації посередництва з видачі позик з Державного банку виділила, на перший період, досить вузьку сферу діяльності – видачу предметних позик, з тим, що вона буде по мірі впливу земства на розвиток кустарних промислів, особливо гончарного, розширюватися (Полтавському 1897, с. 44).

У 1897 році губернським земством було вирішено питання надання позик тільки кустарям, які займаються промислами, зокрема, для облаштування гончарних черепичних майстерень, цегельних заводів. Коли неможливо скористатися кредитом з Державного банку (наприклад, будівництво складів сировини), губернське земство дозволяло кредити з власних капіталів та коштів повітових земств. Маючи в своєму розпорядженні фінансові ресурси, губернська управа організувала: 1) видачу грошових позик під кустарні вироби, які надходили до складу губернського земства; 2) видачу грошових позик під заставу інвентарю; 3) відпуск матеріалів із складів, що знаходилися при зразкових черепичних майстернях (Полтавському 1897, с. 49).

Тема організації кредитування обговорювалася на обласному з'їзді діячів кустарної промисловості (м. Полтава, 1901 р.). Одним із пунктів Постанови цього форуму було звернення:

– до Міністерства фінансів про необхідність відкриття в провінціях центральних організацій дрібного кредиту;

– до Міністерств землеустрою та землеробства, Державного майна щодо збільшення кредиту на потреби кустарної промисловості до розміру, який би відповідав числу осіб, що зайняті кустарним промислом, у відповідності до виділених асигнувань на розвиток фабрично-заводської промисловості (Полтавское 1901, с. 16). На наш погляд, громадська думка позитивно вплинула на вирішення кредитного питання бо вже 1902 року на придбання предметів кустарно-ремісничого виробництва видано Державним банком 337 позик на суму 16561 руб. В цій справі задіяні були шість повітів: Лохвицький, Полтавський, Зіньківський, Лубенський, Роменський та Хорольський. Останній приєднався до фінансової підтримки населення з видачі дрібно-промислових позик в кінці поточного року (Отчет 1903, с. 17–19).

Економічна ситуація (1903) змусила Полтавське губернське земство, взявши на себе посередництво і гарантію сум, що виділяв Державний банк для задоволення потреб кустарів, ремісників-промисловців з виготовлення черепиці й цегли, у кредитах, визнати видачу позик справою повітових земств. Задля цього губернське земство надало повноваження губернській управі просити у Державного банку 200000 руб. (Полтавському 1903, с. 392). Однак, на перших порах Державний банк відкрив Полтавському губернському земству, в особі його виконавчого органу – губернської управи, 100000 руб. посередницького кредиту, збільшивши суму того ж року до 150000 руб.

Згідно з статутом Державного банку посередниками могли виступати земські заклади (ст. 140), земства (ст. 141) за погодженням з Міністерством фінансів та Міністерством внутрішніх справ. Посередники несли повну відповідальність за суми, відпущені банком для видачі позик (ст. 142). Вони користувалися відкритими кредитами на суму, пред'явлених ними векселів, або зобов'язань (ст. 143). Банк міг видавати посередникам аванси в рахунок відкритих кредитів, про виконання їх (ст. 145) надавалися банку щомісячні звіти (Журналы 1896, с. 4–8).

Отже, роль Полтавського губернського земства, як посередника Державного банку по забезпеченню населення кредитом була визначена. За асигнування губернське земство виплачувало 6% річних. Повітові земства також виплачували губернському земству проценти на суми, визначені відділенням банку для свого посередника (Полтавському 1903, с. 393). На основі такого роду взаємних зобов'язань виявили бажання користуватися кредитом лише 7 повітових земств: Лохвицьке, Полтавське, Хорольське, Зіньківське, Лубенське, Костянтиноградське, Ро-

менське (Полтавському 1903, с. 394–395). Ці питання ще не знаходили належного висвітлення і в засобах масової інформації.

Категоричними у вирішенні цього питання виявилися лише Гадяцьке і Миргородське земства, вони відмовилися від організації на місцях кредитної справи (Полтавському 1903, с. 395).

Питання видачі кредитів розглядалося на губернських зборах, вирішено було звернутися до Міністра фінансів щодо збільшення посередницького кредиту від 150000 до 300000 руб. та вдруге підняти клопотання про зниження річних відсотків від 6 до 4 (Полтавському 1903, с. 400). Збори постановили просити повітові управи не затримувати у місцевих касах кошти, перераховані губернською управою на кредитування населення (Полтавському 1903, с. 401).

На засіданні Полтавського губернського земського зібрання від 2 грудня 1903 року було розглянуто виконання попередньої постанови від 30 жовтня про пропозиції ревізійної комісії відносно безвідсоткових позик приватним особам, як заохочення до розвитку черепичних заводів. Пропонувалося припинити позики видані безпосередньо губернською управою та запропонувати особам, що бажають будувати такі об'єкти, звертатися до повітових зібрань у загальному порядку (Очерк 1907, с. 104).

Операції з видачі кустарно-ремісничих позик не досягли значних розмірів, оскільки швидкого розвитку набували дрібно-промислові позики за рахунок асигнувань Державного банку. Вони ж включали потреби кустарно-ремісничого населення (Отчет 1904, с. 21). На початку XX століття виробництво гончарних вогнетривких матеріалів набувало розвитку в Хорольському, Гадяцькому, Костянтиноградському, Прилуцькому, Лубенському, Полтавському повітах, де поклади глини відповідали розвитку черепичної справи.

Кредитування в Полтавській губернії не обмежувалося наданням гончарям-виробникам лише дрібно-промислового кредиту. Ще в 1902 році неодноразово на економічній раді Полтавського губернського земства порушувалося питання щодо відкриття земських кас дрібного кредиту. В касі Полтавського губернського земства такі операції проводилися, але щодо введення нової – «кредит кустарям», як цільове фінансування, то це питання розглядалося 10 листопада 1906 року. Можна констатувати, що цьому питанню приділялася значна увага, про що засвідчує засідання, що проходило під головуванням голови Полтавської губернської управи Ф. Лизогуба. В доповіді про розвиток кустарних промислів у Полтавській губернії йшлося, що губернське земство повинно надати відчутну допомогу і сприяти розвитку кустарної справи, систематично здійснювати при цьому наступні заходи:

- виступити посередником по замовленню металічних частин землеробських знарядь із сталі, за домовленістю з металургійними заводами для кустарно-виробничих потреб;
- доставити кустарям-виробникам кращі зразки промислового обладнання, яке використовується в кустарному виробництві;
- забезпечити заготовками моделей і шаблонів, необхідних для побудови знарядь;
- забезпечити виробників підготовленою деревиною, яка полегшить подальшу ручну роботу;
- залучати кустарів до участі у виставках, що влаштовує в різних місцях імперія;
- виступити посередником по збуту засобів виробництва і облаштуванню торгових складів;
- запросити інструкторів.

Крім того, внесено пропозицію щодо підняття клопотання перед Головним управлінням землеробства і землеустрою про проведення в Москві наради фахівців за участю представників від губернських земств, для відбору кращих типів землеробських машин, знарядь, виготовлених деталей, які використовуються в кустарних промислах (Полтавському 1906, с. 261). Потребувало його й гончарне промислове виробництво з виготовлення черепиці й цегли. Адже обробка глини зберігала свій ремісничий, кустарний характер (Свод 1878, с. 130–146).

Губернатор Ф. Лизогуб, підтримуючи, викладені в доповіді, проблемні питання кустарного виробництва, наголосив, «що губернське земство повинно постійно стежити за станом економічного розвитку в губернії і йти на зустріч кожному явищу в цій області, якщо воно має позитивні наслідки; потрібно надавати своєчасну допомогу там, де вона потрібна, з метою

поліпшення життєвого рівня населення. Для підняття економіки Полтавської губернії кустарні промисли могли б стати значною підмогою. Теперішній час, як зазначив голова управи, – є найбільш благодатним для їх розвитку, адже продукція полтавських виробників виходить на широку дорогу. Необхідно ретельно вивчити підняті питання і допомогти кустарям – це справа губернського земства».

Із журналів Полтавського губернського земства дізнаємося, що учасниками наради висловлювалися різні думки, виникали суперечки щодо проведення кредитних операцій: – чи через касу губернського земства, чи розподілити кошти по повітах. На думку губернатора, «саме губернська каса дрібного кредиту повинна сконцентрувати всі кредитні операції земства, їх впорядкувати і розвивати земську кредитну справу на користь кустарям. Адже, асигнування на дрібно-промисловий кредит видається Державним банком губернському земству по прямому призначенню, а не як передаточній інстанції, і ця позика, з правильним розвитком справи, може бути значно збільшена» (Полтавському 1906, с. 261). Однак позиція голови губернської управи не була підтримана. Після голосування дане питання було відкладено для обговорення на наступному засіданні (Полтавському 1906, с. 263–264), і вже в поточному році вирішено на користь місцевих органів самоврядування. В грудні 1906 року Кременчуцьке повітове земське зібрання постановило відкрити в місті повітову земську касу дрібного кредиту. Міська управа звернулася до Полтавського губернського комітету в справах дрібного кредиту з проханням виділити асигнування в розмірі 10000 руб. в основний капітал каси. Отримавши позитивну відповідь, управою були подані необхідні документи – зобов'язання, за встановленою формою, до Кременчуцького відділення Державного банку (Кременчугское 1908, с. 214–215). Швидкий розвиток земські каси отримали і в інших містах із врахуванням потреб кустарів. Жителі Зіньківського повіту користувалися кредитом з повітової земської каси в сумі 22185 руб. (Отчет 1909, с. 74–75). Розвитку гончарства в Опішному губернська управа приділяла особливу увагу.

Результати діяльності земських кас повітовими органами ретельно вивчалися. І вже в 1910 році відповідно до постанови екстрених зборів Миргородського повітового земства від 27 квітня передбачалися корінні зміни в обслуговуванні населення такою касою, а саме, перехід від безпосереднього кредитування виробників до надання субсидій кредитним товариствам, аби наблизити кредит до потреб населення. Такі зміни не могли бути впроваджені протягом наступних років, через надання позик довготривалого характеру, а також відсутності в багатьох населених пунктах повіту кредитних організацій, окрім волосних кас, які не задовольнялися потреби населення. Відкриття в таких місцях кредитних товариств стало нагальною потребою (Постановления 1912, с. 557).

У 1912 році у Полтавській губернії діяло 5 земських повітових кас: Золотонішська, Зіньківська, Миргородська, Лубенська і Хорольська. Остання – відкрита 1912 року (Журнал 1914, с. 62).

Що ж стосується кредитних товариств, то їх ріст на терені губернії був значно помітний як в кількісному, так і якісному співвідношеннях, крім Хорольського повіту. Тут певну роль зіграли станово-ощадні заклади, які вирізнялися відносно високими балансами. Лише одна Білоцерківська сільська каса мала 1000 руб. із коштів казни, основні капітали інших кас складалися виключно з власних коштів (Журнал 1916, с. 12).

Зупинимось більш детально на організації кредитної справи в Миргородському повіті.

Населення повіту, дізнавшись про припинення надання позик земською касою, порушило клопотання перед земською управою про відкриття кредитних товариств з фінансовою допомогою земської каси. Враховуючи такі побажання, вже в поточному році було відкрито 3 товариства, а прохання про відкриття ще – 6, направлено до Полтавського губернського комітету по організації дрібного кредиту. Отже, до кінця року в Миргородському повіті функціонувало, крім земської каси, 8 кредитних товариств, в тому числі 3, – відкритих 1910 року. П'ять із цих товариств, а саме: Богачанське, Кибинське, Миргородське, Петрівське, Зубівське, засновані за кошти земства, або земської каси, останні ж три – Хомутецьке, Комишнянське і Сорочинське, забезпечувалися субсидіями каси, тому відповідно до статті 38 статуту земських кас, підляга-

ли контролю шляхом ревізій та наданням місячної звітності (Постановлення 1912, с. 558). Для виконання цього завдання, а також для контролю за діяльністю кооперативів, котрим надавалися субсидії земською касою, на часі дня постало кадрове питання, була введена посада інструктора.

На думку Миргородської управи, кредитні організації не зовсім використовували свої можливості в розвитку операцій: зупинилися, головним чином, на грошових, посередницькі – завершувалися невдало. Причини неодноразово висвітлювалися в періодичних виданнях і зводилися до того, що при тогочасних умовах торгівлі землеробською технікою, конкурувати товариствам із приватними складами можна лише коли об'єднатися (Журнал 1914, с. 63). Отже, об'єднання кредитних товариств залишалося гострим питанням, хоч у поточному році вони продовжували перебувати у пригніченому стані, так званий «сплячці від чекання». Діяльність цих організацій була поставлена під власний контроль, бо владні структури, в особах інспекторів дрібного кредиту, не мали можливості на належному рівні виконувати цю функцію. Тож, при наявності виробничої практики здійснення самоконтролю, учасники кооперативів були переконані в необхідності утворення кредитної спілки (Журнал 1914, с. 61).

Враховуючи, що в Полтавській губернії діяла широка мережа організацій по наданню позик як прямого, так і опосередкованого втручання, а також фінансування губернським земством, Полтавська губерньська землевпорядна комісія надіслала лист повітовим землевпорядним комісіям від 26 жовтня 1909 року за № 4232, в якому дано загальний огляд кооперативних установ дрібного кредиту Полтавської губернії за 1908 рік.

Так, на 1 січня 1909 року загальне число кредитних товариств збільшилося від 69 до 99, або на 43,5 %, зокрема, в 1908 році в районі Полтавського відділення відкрито 14 кредитних товариств, Кременчуцького – 5, у Костянтиноградському повіті – 9, Гадяцькому – 7, Миргородському – 4, у Зіньківському лише 1, хоч гончарі, виробники вогнетривких матеріалів вкрай потребували фінансової підтримки (у 1907 році потреби кустарів, ремісників, дрібних підприємців забезпечувало 24 кредитних товариства).

Відповідно висновків, з джерельних матеріалів, нерівномірність розподілу товариств пояснювалася незадовільною роботою місцевої інтелігенції, голів і членів сільськогосподарських товариств (Журнал 1909, с. 22).

У ряді повітів дане питання знаходилося на контролі повітових земств, зокрема, на Лубенському повітовому земському зібранні заслуховувався звіт управи з організації дрібного кредиту. За підсумками 1908 року кредит на розвиток кустарних промислів було видано в сумі 26816 руб., чистого прибутку надійшло 415 руб. (Постановлення 1909, с. 65).

На 1 січня 1909 року в 99 кредитних товариствах, 36 позико-ощадних установах Полтавської губернії було 63000 членів. Баланс усіх кооперативних установ дрібного кредиту складав 3155000 руб. Річний оборот – 8492000 руб. Незважаючи на переконливі статистичні дані, коштів, для задоволення потреб кустарів в кредитах, не вистачало (Журнал 1909, с. 34), особливо її потребували гончарі-підприємці для будівництва цегельних, черепичних заводів.

На адресу Полтавської губерньської управи Міністерством внутрішніх справ було надіслано роз'яснення щодо Зводу правил про надання фінансової допомоги. Ними передбачено, що установи, котрі надають позики, мають право вирішувати, як проводити розрахунки з населенням – коштами чи матеріалами, в рахунок призначених позик (Правила, 17 березня, 1907 року, ст. 1. – Журнал комітету по землевпорядних справах, від 17 жовтня 1908 року, № 155, п.1.). Зазначено, що клопотання про позики задовольняються у випадку визнання доцільності передбачених витрат (відповідно п.3., ст. 7, Наказ від 15 листопада 1906 року) (Журнал 1909, с. 10).

Посвідчення, що підтверджували дійсну потребу у витратах у розмірі позики надавали уповноважені особи землевпорядних організацій. Їх висновок розглядався на землевпорядних комісіях (Журнал комітету по землевпорядних справах від 17 жовтня 1908 року № 153 п.п. IV, V) (Журнал 1909, с. 13). Призначені позики видавалися або в повному розмірі, або частинами, це залежало від рішення комісії (Журнал комітету по землевпорядних справах від 17 жовтня 1908 року № 153 п. VIII) (Журнал 1909, с. 14).

Повернення позик проводилося через п'ять років, щорічною оплатою в рівних частинах, без нарахування відсотків. Термін платежів визначався із початком наступного, після п'ятого, пільгового року, тобто з 1 січня (Правила від 17 березня 1907 року, ст. 12) (Журнал 1909, с. 15).

Губернським земством щорічно підраховувалися борги з видачі позик на кустарне виробництво. Зокрема, на 1 січня 1906 року найбільше були винні кустарі-промисловці, що займалися організацією черепичної справи – 3168 руб. Особи, які порушували умови договору щодо вчасної сплати боргу, притягалися до відповідальності (Полтавському 1904, с. 44).

Кредитні товариства в Полтавській губернії виникли, головним чином, при сприянні Державного банку, частина їх користувалася і фінансовою підтримкою земств, приватних осіб, установ. Станом на 1 січня 1913 року асигнування складало 948961 руб. усієї суми зайнятого основного капіталу кредитних товариств, із них, Державним банком виділено 621708 руб. (65,5%), земствами – 76854 руб. (8%), приватними особами і установами 23523 руб. (2,5%) і власного – 226876 руб. (близько 24%).

У звіті Полтавської земської управи йшлося, що у 1913 році переважна більшість позичок видавалася під застави – це вироби ремесел і промислів (Журнал 1914, с. 46).

На 1 січня 1913 року в Полтавській губернії діяло 203 кредитних товариств, 71 позико-ощадна каса, 5 земських кас та 267 станових громадських закладів дрібного кредиту, в останні входили 2 сільські каси та 6 банків, інші – повітові (Журнал 1914, с. 33).

Операції позико-ощадних кас зводилися виключно до видачі грошових позик, ніяких посередницьких дій, чи під застави, ці заклади не впроваджували.

Якщо користувачами кредитних товариств була певна група кустарів та ремісників однієї місцевості, то позико-ощадні товариства розподілялися на три групи: з переважною більшістю сільського населення – 51, міського – 14, змішана група – 6. Кустарі і ремісники були в кожній групі. Важливою нормою стало розширення кола отримувачів кредитів. Баланс позико-ощадних товариств за 1914 рік збільшився на 32%, але кредитні товариства користувалися більшим попитом, їх баланс зріс на 52% (Журнал 1914, с. 52).

Частина гончарів вирішувала питання фінансового забезпечення через станово-громадські організації дрібного кредиту. Таких у губернії функціонувало – 267.

Діяльність цих організацій протягом останніх трьох років часто висвітлювалася у засобах масової інформації, зокрема, заходи по впорядкуванню фінансових операцій з вогнетривкого будівництва. Складність в їх роботі була у відсутності фінансового забезпечення керівництва організацій. Обране Правління, якщо й отримувало певну винагороду, то мізерну, а більшість членів Правління не отримували її зовсім. Робота тут велася на громадських засадах. Проте існує проста істина – результати роботи кожної організації, багато в чому, залежать від виважених, чітких дій адміністрації. Саме з формування керівного складу, починалися організаційні дії кредитних товариств. На жаль, громадські каси в цьому питанні були поставлені в найгірші умови, простежувалося зовсім інше ставлення до них з боку інспекції дрібного кредиту. Кредитні товариства їм були ближчі по роду служби.

В ході опрацювання наукових джерел – директивних документів земських органів самоврядування з питань організації кредиту, встановлено, що Полтавське губернське земство цілеспрямовано впроваджувало систему заходів з фінансового забезпечення кустарів, ремісників, вдосконалення їх виробничої бази через сировинні склади, шляхом посередництва по виготовленню знарядь праці. Особлива увага приділялася розвитку черепичної справи з використанням глини. Через підняття рівня кустарного виробництва губернське земство забезпечувало виконання ряду основних соціально-економічних програм губернії, зокрема, з вогнетривкого будівництва житлових і нежитлових приміщень, особливо в сільській місцевості, з виробництва промислової продукції для потреб населення. Саме гончарними виробами земство презентувало мистецтво Полтавщини за кордоном, де творчість гончарів вкотре високо поціновувалася. Розуміючи, що, для того, аби конкурувати не лише в ціні, а й в якості на європейській площині, кустарна галузь потребувала значних вкладень, тож, одній фінансовій організації осилити цю проблему було неможливо.

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, Полтавською губернською управою для розвитку кустарної галузі, особливо гончарної, що вирізнялася земством в окрему категорію, підвищення її виробничого і художнього рівнів, було запропоновано декілька шляхів отримання коштів. Це – банківський промисловий кредит, що виділяв Державний банк, однак, не всі виробники могли скористатися цим видом, через те, що обіг капіталів у селянських господарствах був невисокий, а банківські установи були зацікавлені в швидкому поверненні позик. Крім того, в заставу кустар чи ремісник міг запропонувати набагато менше від розміру кредиту, якого він потребував, і як підтверджують джерела, ціни на гончарну продукцію були досить низькі.

Другий шлях – це фінансування земськими органами місцевого самоврядування гончарних навчальних закладів, земських черепичних майстерень, черепичних і цегельних заводів, мережа яких з кожним роком збільшувалася.

Ще один шлях, який губерньська управа вважала дуже доречним, це утворення кас взаємодопомоги, кредитних товариств, активне їх зростання простежувалося в Роменському, Костянтиноградському, Гадяцькому, Зіньківському, Миргородському повітах. Такі форми фінансової підтримки вирішували виробничі проблеми більшості кустарів губернії.

Кредитні товариства розглядалися земством не лише як фінансова взаємодопомога, а ще й гарант діяльності її членів. Воно могло виступити поручителем виконання її членом зобов'язань перед організаціями, що виготовляли знаряддя праці, які використовувалися в кустарному виробництві. Отже, зростав рівень кредитоспроможності кожного члена громадської організації. Позитивним було й те, що фінансові можливості кредитних товариств не обмежувалися власними коштами її членів, вони могли на договірних умовах залучити кредити банків, кошти на розвиток кустарної справи з Державного банку. Показовим прикладом фінансової діяльності може бути мережа кредитних організацій Миргородського повіту.

Полтавське губерньське земство вирізнялося з-поміж інших земств уважним ставленням до соціально-економічних проблем регіону. Утворення земством мережі кредитних організацій сприяло розвитку кустарних промислів, особливо гончарного, інтенсивному виробництву екологічно чистих керамічних вогнетривких матеріалів, підвищенню економічного потенціалу губернії, просуванню кераміки Полтавщини в різні країни й континенти, вирішенню нагальних питань того часу, що майже тотожні сьогоденню.

Список джерел та літератури

- ВАСИЛЕНКО В. И., 1887, Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской Губернии. Вып. II. Полтава: Издание Полтавской губернской земской управы.
- Журнал Полтавского губернского присутствия, 1909, 10, Полтава: Электр. Типо-литография А. Подземского.
- Журнал Полтавского губернского присутствия, 1909, 5, Полтава: Электр. Типо-литография А. Подземского.
- Журнал Полтавского губернского присутствия, 1914, 1, Полтава: Типо-Лит. Губернского правления.
- Журнал Полтавского губернского присутствия, 1916, 4, Полтава: Типо-Лит. Губернского правления.
- Журналы Кобелякской уездной земской управы. Кобелякскому очередному уездному земскому собранию XXXI очередного созыва 1895 года, 1896, Кобеляки: Типография Б. И. Брагилевского.
- Каталог изделий вырабатываемых кустарями Полтавской губернии и в земских учебных мастерских и продаваемой через земский склад, 1912, СПб.: Типография А. С. Суворина.
- Кременчугское земство Полтавской губернии. Журналы 43 очередного собрания 1907 года с докладами управы и приложениями, 1908, Кременчуг: Типо-Литография И. А. Дохмана.
- О нуждах гончарного дела в Полтавской губернии. Доклад Полтавской губернской земской управы губерньскому земскому собранию XXIX очередного созыва, 1894, Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга.
- Отчет Зеньковской уездной земской управы за 1908 год. По счетоводству, 1909, Зеньков: Типография Василевського.

- Отчет Полтавской губернской земской управы за 1880 год, 1881, Полтава: Типография Н. Пигуренко.
- Отчет Полтавской губернской земской управы за 1900 год, 1901, Вып. I. Полтава: Типо-литография Л. Фришберга.
- Отчет Полтавской губернской земской управы за 1902 год, 1903, Вып. I. Полтава: Типо-литография Торгового Дома «Л. Фришберг».
- Отчет Полтавской губернской земской управы за 1903 год, 1904, Вып. I. Полтава: Типо-литография Торгового Дома «Л. Фришберг».
- Очерк Полтавской губернской земской управы за 1907 год, 1907, Вып. II. Полтава: Электр. Типо-Литогр. Торг. Дома И. Фришберг и С. Зохорович.
- Полтавское общество сельского хозяйства. Постановления областного съезда деятелей по кустарной промышленности в г. Полтаве 27 сентября – 6 октября 1901 года, 1901, Полтава: Типо-Литография М. Л. Старожицкого.
- Полтавскому губернскому земскому собранию XL очередного созыва. Ревизионной комиссии Доклад 1904 года, 1904, Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга.
- Полтавскому губернскому земскому собранию XLII очередного созыва. Губернской земской управы Доклады 1906 года, 1907, Полтава: Электр. Типо-Литография Торг. Д. «Л. Фришберг».
- Полтавскому губернскому земскому собранию XXIX созыва. Губернской земской управы Доклады 1903 года, 1903, Полтава: Электр. Типо-Литография Торг. Д. «Л. Фришберг».
- Полтавскому губернскому земскому собранию XXXIII очередного созыва Полтавской губернской управы доклады № 1–10 1897 г., 1897, Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга.
- Постановления Лубенского уездного земского собрания 1909 г. Доклады управы, 1909, Лубны: Типография И. Л. Ицкович.
- Постановления Миргородского уездного земского собрания 47 очередного созыва 30 сентября, 3, 4, 5 октября 1911 г., доклады Управы с приложениями к ним и постановления чрезвычайных уездных земских собраний 29 января, 5 июля и 25 ноября 1911 года с докладами Управы и др. приложениями, 1912, Миргород: Типография Ш. В. Шик.
- Свод журналов Полтавского губернского земского собрания XIV-го очередного созыва 1878 года. С приложениями к ним и докладами губернской управы, 1878, Полтава: Типография Н. Пигуренко.
- Систематический свод Постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за вторые четыре трехлетия (с 1883 по 1894 г. вкл.), 1901, Вып. II. Полтава: Типо-Литография Л. Фришберга.

References

- VASILENKO V. I., 1887, Kustarnye promysly sel'skikh soslovij Poltavskoj Gubernii [Handicrafts of rural estates of the Poltava Province]. Poltava: Izdanie Poltavskoj gubernskoj zemskoj uprav. [In Russian].
- Zhurnal Poltavskogo gubernskogo prisutstviya, 1909, [Journal of the Poltava Provincial Presence]. Poltava: Elektr. Tipo-litografiya A. Podzemskogo. 10 (za oktyabr' 1909 goda). [In Russian].
- Zhurnal Poltavskogo gubernskogo prisutstviya, 1909, [Journal of the Poltava Provincial Presence]. Poltava: Elektr. Tipo-litografiya A. Podzemskogo. 5 (za april' 1909 goda). [In Russian].
- Zhurnal Poltavskogo gubernskogo prisutstviya, 1914, [Journal of the Poltava Provincial Presence]. Poltava: Tipo-Lit. Gubernskago pravleniya. 1. (yanvar 1914 g.). [In Russian].
- Zhurnal Poltavskogo gubernskogo prisutstviya, 1916, [Journal of the Poltava Provincial Presence]. Poltava: Tipo-Lit. Gubernskago pravleniya. 4. (aprel' 1916 g.). [In Russian].
- Zhurnaly Kobelyakskoj uezdnoj zemskoj uprav. Kobelyakskomu ocherednomu uezdnomu zemskomu sobraniyu XXXI ocherednogo sozyva 1895 goda, 1896, [Magazines of the Kobelyak district county council. To the Kobelyak regular district council of the XXXI of the next convocation of 1895]. Kobelyaki: Tipografiya B. I. Bragilevskogo. [In Russian].
- Katalog izdelij vyrabatyvaemykh kustaryami Poltavskoj gubernii i v zemskikh uchebnykh masterskikh i prodavaemoj cherez zemskij sklad, 1912, [Catalog of products developed by artisans of the Poltava province and in zemstvo training workshops and sold through the zemstvo warehouse]. SPb.: Tipografiya A. S. Suvorina. [In Russian].
- Kremenchugskoe zemstvo poltavskoj gubernii. Zhurnaly 43 ocherednogo sobraniya 1907 goda s dokladami uprav i prilozheniyami, 1908, [Kremenchug zemstvo of the Poltava province. Magazines of the 43rd ordinary

meeting of 1907 with reports of the council and appendices]. Kremenchug: Tipo-Litografiya I. A. Dokhmana. [In Russian].

O nuzhdakh goncharnogo dela v Poltavskoj gubernii. Doklad Poltavskoj gubernskoj zemskoj upravy gubernskomu zemskomu sobraniyu XXIX ocherednogo sozyva, 1894, [On the needs of pottery in the Poltava province. Report of the Poltava Provincial Zemstvo Council to the Provincial Zemstvo Assembly of the XXIX regular convocation]. Poltava: Tipo-Litografiya L. Frishberga. [In Russian].

Otchet Zen'kovskoj uezdnoj zemskoj upravy za 1908 god. Po schetovodstvu, 1909, [Report of the Zenkovsky district county council for 1908. In bookkeeping]. Zen'kov: Tipografiya Vasilevskogo. [In Russian].

Otchet Poltavskoj gubernskoj zemskoj upravy za 1880 god, 1881, [Report of the Poltava Provincial Zemstvo Council for 1880]. Poltava: Tipografiya N. Pigurenko. [In Russian].

Otchet Poltavskoj gubernskoj zemskoj upravy za 1900 god, 1901, (Vyp. 1). [Report of the Poltava Provincial Zemstvo Council for 1900]. Poltava: Tipo-litografiya L. Frishberga. [In Russian].

Otchet Poltavskoj gubernskoj zemskoj upravy za 1902 god, 1903, (Vyp. 1). [Report of the Poltava Provincial Zemstvo Council for 1902]. Poltava: Tipo-litografiya Torgovogo Doma «L. Frishberg». [In Russian].

Otchet Poltavskoj gubernskoj zemskoj upravyya 1903 god, 1904, (Vyp. 1). [Report of the Poltava Provincial Zemstvo Council for 1903]. Poltava: Tipo-litografiya Torgovogo Doma «L. Frishberg». [In Russian].

Ocherk Poltavskoj gubernskoj zemskoj upravyya za 1907 god, 1907, (Vyp. 2). [Essay on the Poltava Provincial Zemstvo Council for 1907]. Poltava: Elektr. Tipo-Litogr. Torg. Doma I. Frishberg i S. Zokhorovich. [In Russian].

Poltavskoe obshchestvo sel'skogo khozyajstva. Postanovleniya oblastnogo s'ezda deyatel'ej po kustarnoj promyshlennosti v g. Poltave 27 sentyabrya – 6 oktyabrya 1901 goda, 1901, [Poltava society of agriculture. Decisions of the regional congress of figures on handicraft industry in the city of Poltava September 27 – October 6, 1901]. Poltava: Tipo-Litografiya M. L. Starozhiczko. [In Russian].

Poltavskomu gubernskomu zemskomu sobraniyu XL ocherednogo sozyva. Revizionnoj komissii Doklad 1904 goda, 1904, [Poltava Provincial Zemstvo Assembly XL of the next convocation. Audit Commission Report 1904]. Poltava: Tipo-Litografiya L. Frishberga. [In Russian].

Poltavskomu gubernskomu zemskomu sobraniyu XLII ocherednogo sozyva. Gubernskoj zemskoj upravyya Doklady 1906 goda, 1906, [Poltava Provincial Zemsky Assembly of the XVII regular convocation. Provincial Zemstvo Board 1906 Reports]. Poltava: Elektr. Tipo-Litografiya Torg. D. «L. Frishberg». [In Russian].

Poltavskomu gubernskomu zemskomu sobraniyu XXIX sozyva. Gubernskoj zemskoj upravyya Doklady 1903 goda, 1903, [Poltava provincial assembly of the XXIX convocation. Provincial Zemstvo Board 1903 Reports]. Poltava: Elektr. Tipo-Litografiya Torg. D. «L. Frishberg». [In Russian].

Poltavskomu gubernskomu zemskomu sobraniyu XXXIII ocherednogo sozyva Poltavskoj gubernskoj upravyya doklady № 1–10 1897 g., 1897, [Poltava Provincial Zemstvo Assembly of the XXXIII next convocation of the Poltava Provincial Council reports No. 1–10 1897]. Poltava: Tipo-Litografiya L. Frishberga. [In Russian].

Postanovleniya Lubenskogo uezdnogo zemskogo sobraniya 1909 g. Doklady upravyya, 1909, [Resolutions of the Lubensky district zemstvo assembly of 1909. Reports of a council]. Lubny: Tipografiya I. L. Iczkovich. [In Russian].

Postanovleniya Mirgorodskogo uezdnogo zemskogo sobraniya 47 ocherednogo sozyva 30 sentyabrya, 3, 4, 5 oktyabrya 1911 g., doklady Upravyya s prilozheniyami k nim i postanovleniya chrezvychajnykh uezdnykh zemskikh sobranij 29 yanvarya, 5 iyulya i 25 noyabrya 1911 goda s dokladami Upravyya i dr. prilozheniyami, 1912, [Resolutions of the Mirgorod district zemstvo assembly of the 47th convocation on September 30, October 3, 4, 5, 1911, reports of the Council with their annexes and resolutions of emergency county councils of January 29, July 5 and November 25, 1911 with reports of the Board and others .applications]. Mirgorod: Tipografiya Sh. V. Shik. [In Russian].

Svod zhurnalov Poltavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya XIV-go ocherednogo sozyva 1878 goda. S prilozheniyami k nim i dokladami gubernskoj upravyya, 1878, [The collection of magazines of the Poltava provincial zemstvo assembly of the 14th regular convocation of 1878. With annexes to them and reports of the provincial administration]. Poltava: Tipografiya N. Pigurenko. [In Russian].

Sistematicheskij svod Postanovlenij i rasporyazhenij poltavskogo gubernskogo zemstva za vtoryyya chetyre trekhletya (s 1883 po 1894 g. vkl.), 1901, (Vyp. 2). [A systematic set of decrees and orders of the Poltava provincial zemstvo for the second four three-year periods (from 1883 to 1894 incl.)]. Poltava: Tipo-Litografiya L. Frishberga. [In Russian].

Утворення мережі кредитних організацій, як форми підтримки й розвитку гончарного виробництва на Полтавщині (1894–1914 рр.)

У статті йдеться про утворення Полтавським губернським земством мережі кредитних організацій для підтримки і розвитку кустарного виробництва, зокрема гончарного, виготовлення керамічних вогнетривких матеріалів. Зазначено кілька шляхів отримання коштів для розвитку кустарної промисловості, особливо гончарної, що вирізнялася Полтавським губернським земством в окрему категорію, підвищення її виробничого і художнього рівня. Це – банківський промисловий кредит, що виділяв Державний банк, однак, не всі виробники могли скористатися цим видом. Другий шлях – це відпрацьований механізм державного фінансування гончарних навчальних закладів, зокрема, Опішненської, Поставмуцької майстерень, Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя, земських черепичних майстерень, черепичних і цегельних заводів, мережа яких з кожним роком збільшувалася. Ще один шлях – це утворення кас взаємодопомоги, кредитних товариств. Активне їх зростання простежувалося в Роменському, Костянтиноградському, Гадяцькому, Зіньківському, Миргородському повітах. Такі форми фінансової підтримки вирішували виробничі проблеми більшості гончарів губернії.

Кредитні товариства розглядалися земством не лише як фінансова взаємодопомога, а ще й гарант діяльності її членів. Полтавське губернське земство могло виступити поручителем виконання її членом зобов'язань перед організаціями, що виготовляли знаряддя праці, які використовувалися в кустарному виробництві. Позитивним було й те, що фінансові можливості кредитних товариств не обмежувалися власними коштами її членів. Вони могли на договірних умовах залучити кредити банків, кошти на розвиток кустарної справи з Державного банку. Утворення земством мережі кредитних організацій сприяло розвитку кустарних промислів, особливо гончарного, інтенсивному виробництву екологічно чистих керамічних вогнетривких матеріалів, підвищенню економічного потенціалу губернії.

Ключові слова: кредитні організації, Полтавське губернське земство, підтримка гончарів, вогнетривке виробництво.

Belko Oleh, Candidate of Historical Sciences, scientific researcher of the Scientific Department of Exhibitions of the National Museum-Reserve of Ukrainian Pottery in Opishne, junior researcher at the Department of Ceramics of the Newest Time at the Institute of Keramology – Department of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Editorial and Publishing Department of Poltava Regional Universal Scientific Library named after Ivan Kotlyarevsky, teacher of the highest category of the Poltava College of Arts named after Mykola Lysenko.

Белько Олег, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, науковий співробітник Наукового відділу виставок Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, завідувач редакційно-видавничого відділу Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського, викладач Полтавського коледжу мистецтв імені Миколи Лисенка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3153-9442>

Received: 12-03-2020

Advance Access Published: April, 2020

ОСОБЛИВОСТІ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЩОДО ФАЛЬШИВОМОНЕТНИКІВ У РОСІЙСЬКІЙ ТА АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЯХ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Андрій Бойко-Гагарін

FEATURES OF LINGUISTIC TERMINOLOGY REGARDING COUNTERFEITERS IN THE RUSSIAN AND AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRES IN THE XIX – EARLY XX CENTURIES

Andrii Boiko-Gagarin

The article analyzes the main terms used by law enforcement investigators and editors of the old newspapers regarding to counterfeiters, the forged money, and the process of selling them. Evidence of lexis in relation to counterfeiting has been traced from the criminal cases stored in the state historical archives of Ukraine and Poland, as well as in newspapers periodicals of Ukrainian cities. Most of the sources used in the study are published for the first time. The counterfeiters in Russian empire were called «manufacturer», «counterfeiter», but in Austro-Hungarian – the «counterfeiter» and «deceiver». The process of falsification in the newspapers of Galicia was defined in relation to money, as «made», «fabricated», in the Russian Empire – «cooked», «fabricated» and others. Most often, the definition of a counterfeiter's personality was referred to as «counterfeiter», «coin counterfeiter», «counterfeiter». The place of counterfeiting was positioned as a «mint», often with the note «secret» or «illegal».

In most newspaper publications, organized gangs of counterfeiters were described as a «gang banditti». Linguistic tautology «counterfeiting of counterfeit coins» is oftenly applied to counterfeit manufacturers. In terms of paper money, the definition «paper» and «picture» were used. The Galician press often called the trial of counterfeiters a «massacre». In 1915 in Chernihiv the credit notes signed by cashier S. Brut because of misinformation about their fraud, the population became wary of exchanging such a money, calling it «Brut's rubles». For flat metal engraved cliches to print counterfeit assignments and credit cards the term «boards» was used, and coin counterfeiting tools are referred to as «counterfeiting machines» or «weapon tools».

Keywords: Russian empire, Austro-Hungarian Empire, money counterfeiting, police and law enforcement authorities, pre-Soviet newspapers, lexis, terminology.

Із здобуттям Україною незалежності підвищується інтерес до її минулого, у тому числі і в часи перебування у складі Російської та Австро-Угорської імперії. Сучасними дослідниками приділено значну увагу питанням фінансової та економічної історії України в різні часи. Не стало винятком і дослідження історії грошового обігу та визначення його особливостей. Суттєву роль у грошовому обігу складали тогочасні підробки монет, виготовлені незаконним чином з метою їх збуту та нелегального збагачення. Вивчаючи історію процесів фальшування монет, ми встановили його багатогранність та актуальність у вивченні різноманітних окремих його складових.

Основні засади дослідження проблем економічної історії Російської імперії, економічного розвитку та питань грошового обігу висвітлені у працях професора В. Орлика, у яких приділяється значна увага аналізу фіскальної політики царату (Орлик В. 2006; Орлик В. 2007), особ-

ливостям фінансового управління (Орлик В. 2003; Орлик В. 2012), методології дослідження (Орлик В. 2011; Орлик В. 2008) та джерелам вивчення теми (Орлик В. 2010).

Одним із перших дослідників в Російській імперії, що ґрунтовно та глибоко проаналізував законодавчу базу Московського царства та Російської імперії у фокусі боротьби держави проти фальшивомонетництва був професор київського Університету Св. Володимира (Сокольский, 1873). Дослідником нумізматики імперського часу М. Деммені було складено витяг із законодавчих актів Повного зібрання Законів Російської імперії, що стосуються виключно історії грошового обігу, в тому числі і фальшивомонетництва (Деммени, 1887). У радянську добу спостерігається майже відсутній інтерес дослідників до питання фальшування грошей у Російській імперії. Дослідником Е. Стефановським (Стефановский, 1977) опубліковано підробку кредитного білета, що зберігається у фондах Державного архіву Харківської обл. У наш час питання підробки грошей у Російській імперії досліджувались: академіком В. Коцуром (Kotsur, Voiko-Gagarin 2019), С. Орлик (Орлик С. 2015; Орлик С. 2017; Орлик С. 2018-а; Орлик С. 2018-б;), А. Бойко-Гагарінім (Бойко-Гагарін А. 2016; Бойко-Гагарін А. 2017; Бойко-Гагарін А. 2020), а також білоруською дослідницею І. Колобовою (Колобова 2015).

У статті розглянемо особливості термінології, що використовувалась правоохоронними органами та редакторами газет щодо фальшивомонетників та збувальників фальшивих грошей.

Дотичною до спеціальних історичних дисциплін є також філологія, або галузь знань, що вивчає письмові тексти та мову. Українським вченим О. Огуєм доведено, що нині філологія охоплює комплекс наук, що вивчають культуру народу, виражену в мові, поєднуючи в собі такі розділи мовознавства, як: фонетику, морфологію, лексикологію, синтаксис, лінгвістику тексту, етимологію та ін. (Огуй 2003, с. 106) У процесі вивчення фальсифікатів грошей протягом зазначеного періоду ми зіткнулись із ще одним місцем дотику між нумізматиною та філологією у фокусі вивчення фальшивомонетництва, а саме: виокремлення особливостей назв фальшувальників грошей, що застосовувалась до підробок характерної та професійної лексики (слідчими органами, під час експертизи, серед простого люду тощо). У російських газетах характерним та найчастіше використовуваним щодо групи зловмисників стало слово «шайка» для визначення організованої групи фальшивомонетників, слово «фабрик» для позначення підпільних майстерень, а також слово «снаряд» для позначення використаного обладнання. Самих фальшивомонетників російська преса називала: «фабрикант», «поддельщик», австрійська – «фальшовник» та «обманец». Сам процес фальсифікації у газетах Галичини визначається щодо грошей, як «выделаныи», «сфабрикованныи», в Російській імперії – «приготовленные», «фабрикации» та ін.

Найчастіше в тогочасних джерелах визначення особи, що займалась підробкою грошей вказували як «фальшивомонетник» (Полтавские Ведомости 1909, с. 2.), хоча існували також інші варіанти: «фальшивий монетник» (Николаевский Вестник 1868, с. 279.), «поддельщик» (Галицкая Русь 1892, с. 3.). Саме місце виготовлення підробок часто в тогочасних джерелах позиціонується як «монетний двір» (Киевлянин 1883, с. 3.), хоча і завжди з приміткою – «потаємний, нелегальний» тощо.

У більшості газетних публікацій кін. XIX – поч. XX ст. були організовані банди фальшивомонетників, які описувались як «шайки», повідомляючи про їх виявлення, затримання та осуд у різних регіонах по всій імперії. Так, про «шайку» фальсифікаторів кредитних білетів, що діяли у м. Москві, на Кавказі та Поволжі повідомляло «Черниговское Слово» (Черниговское слово 1915, с. 1). Поняття «шайка» використовують також газети Київщини. 16 січня 1911 р. «Южная Копейка» повідомляє саме так про фальшивомонетників у Бессарабії (Южная Копейка 1912, с. 2), а також газета «Киевские Вести» 11 листопада 1909 р. повідомила про відправлення затриманого фальшивомонетника Петра Соловйова до м. Брянська, адже в поліції виникла підозра про причетність його до «шайки», що діяла у Орловській губ. (Киевские Вести 1909, с. 3). У січні 1910 р. помічнику начальника Харківського губернського жандармського управління ротмістру Рожанову надійшла агентурна інформація про діяльність «шайки»

фальшивомонетників, що складалась з 5 осіб та діяла у Богодухівському повіті та виготовляла фальшиві 1 руб. Монети (ЦДІАК, ф. 705, оп. 1, спр. 505, арк. 1). «Шайками» називали і організовані групи зловмисників на сторінках газет «Полтавский Вестник» (Полтавский Вестник 1913, с. 3), львівські «Галичанин» (Галичанин 1898, с. 3) та «Діло» (Дело 1896, с. 3). Хоча для галицьких газет в означенні організованих груп фальшивомонетників застосовувався також термін «компанія», так охарактеризувала редакція газети «Галичанин» затриманих селян Михайла Стременя та Луку Міллера в Ланівцях (Галичанин 1895, с. 3), а також стрімко розбагатілого власника готелю Стефана Ромича та його спільників (Галичанин 1893, с. 4). Окремих фігурантів також названо «компаньйонами» (Галичанин 1909, с. 3). Такий самий термін використовували російські та україномовні газетні видання в Австро-Угорщині. 18 лютого 1892 р. львівська газета «Галицкая Русь» повідомляє: «Поліція в м. Будапешті заарештувала двох сербів, що належали до шайки, що підробляла 10-франкові банкноти /.../» (Галицкая Русь 1892, с. 3). Такий самий термін застосовує редакція газети і у 1904 р., затриманих у Кракові «шайку» львів'ян-фальсифікаторів австро-угорських та російських монет передали до краківського суду (Галичанин 1904, с. 3). Щодо затриманого в м. Одесі деякого Замисловського, фальшувальника облігацій Миколаївського кредитного товариства, редакторами газети «Аккерманское Слово» вжито поширений термін з епітетом «/.../ було організованою культурною шайкою» (Аккерманское слово 1915, с. 2).

По відношенню до виробників фальшивих монет часто у газетних повідомленнях та матеріалах архівних слідчих справ застосовано лінгвістичну тавтологію – «підробка фальшивих монет», що логічно може бути застосовано або з дієсловом «підробка», або «фальшування». Підробка вже сфальсифікованих монет могла б розумітись із використання підроблених монет в якості зразка для наступної фальсифікації, що мало імовірно. Частими є публікації щодо виявлення фальшивомонетників, які згідно з повідомленнями газетників «підробляли фальшиву монету». Так, наприклад, характеризує причину ув'язнення Дем'яна Єрмілова деякий Кириченко, який перебував за терміновим наказом начальника поліції Київської губ. у розшуку, будучи втікачем із Чернігівської губернської тюрми, – «/.../ засуджений 13 березня 1906 р. за підробку фальшивих монет /.../» (ЦДІАК, ф. 442, оп. 860, спр. 65, арк. 53).

У секретній записці ротмістра Ніжинського повіту до помічника начальника Чернігівського губерньського жандармського управління від 14 березня 1913 р. повідомлялось про виготовлення у Глухівському повіті «/.../ металевих фальшивих руб. /.../» (ЦДІАК, ф. 1439, оп. 1, спр. 1472, арк. 27). 29 жовтня 1834 р. велось розслідування Васильківським судом справи про виявлення у єгеря українського єгерського полку Володимира Федорова «/.../ фальшивої монети на ма-нер срібної /.../» (ДАКО, ф. 185, оп. 1, спр. 618, арк. 5), а також так само «/.../ тридцять полтін фальшивих на подоби срібних /.../».

Прикладом «перевертня» серед служителів жандармерії, які стали на шлях фальшивомонетників, був унтер-офіцер красноярського губерньського жандармського управління – Баранчук (Южная Копейка 1911, с. 4). Виявлені у Баранчука, який займався збутом 100 руб. кредитних білетів, підроблені гроші редакторами київської газети «Южная Копейка» було охарактеризовано як: «/.../ Баранчука обшукали та за халявою чобота виявили ще декілька таких самих «картинок»» (Южная Копейка 1911, с. 2). Дійсно, кредитні білети номіналом 100 руб. мали високохудожній дизайн та майстерно виконаний портрет, створений найвідомішими художніми майстрами і нагадували полотна творів мистецтва.

Найчастіше по відношенню до паперових грошових знаків, у тому числі і фальшивих слідчими карного розшуку та газетними редакторами застосовувався термін «папірці». Так, «Почаевские Известия» пишуть про виявлення у м. Горі (Сх. Грузія – Б. Г.): «Підробляли сторублівки та трирублівки. Знайдено підроблених папірців на 630 тис. рублів» (Почаевские Известия. № 21. 26 января. Почаев, 1908, с. 4). Фальшиві 5 руб. «папірці» було конфісковано у співачки шансону, затриману 9 травня 1911 р. під час спроби розрахуватись ними за телеграфний переказ (Киевские Отклики 1911, с. 3).

Часто в описі виявлених фальшивих грошей редакторами газет надавалась якісна характеристика підробок, вказуючи на їх відмінне або недостатньо професійне виконання. У жовтні 1880 р. судовими слідчими Могилівського повіту було звинувачено єврея Іцка Фрехтмана у збуті фальшивих 100 руб. зразка 1878 р., описуючи виявлені фальсифікати як: «/.../ 100 руб. негідного до вживання кредитного білету» (ДАХО, ф. 281, оп. 1, спр. 133, арк. 2). У секретному повідомленні одеському міському очільнику від міського корпусу жандармів про справу з намірами прибулого в м. Одесу молокана продати пристрій для підробки 50 руб. кредитних білетів, один з яких було охарактеризовано підполковником Фон-Роткірхом як: «/.../ папірчик, що виконаний відмінно /.../» (ДАОО, ф. 2, оп. 2, спр. 1088, арк. 43в).

У секретному донесенні помічника Харківського губернського жандармського управління від 13 листопада 1913 р. повідомлялось що 2 числа цього ж місяця у м. Змієві затримано Івана Митрофановича Співакова селянина з Курської губ., який збув у мануфактурному магазині фальшивого рубля «/.../ дзвінкої фальшивої монети /.../» (ЦДІАК, ф. 307, оп. 1, спр. 22, арк. 22, 22зв).

Суд над фальшивомонетниками галицька преса найчастіше називала «розправою», додаючи у повідомленнях інформацію про тривалість судових засідань. 10 грудня 1896 р.: «/.../ У суботу розпочалась перед судом присяжних у м. Самборі розправа проти 8 підроблювачів банкнот з Сяяхе Горним во главі. Розправа триватиме 10 днів» (Галичанин 1896, с. 3).

Неабиякий інтерес в часи свого побутування викликали паперові кредитні білети 1 рублевого номіналу зразка 1898 р. із підписом касира Сергія Аркадійовича Брута (Загребя М., Яценко С. 2019), так звані «брутівські» рублі. Гравці в азартні ігри вірили що саме цей рубль принесе їм неабияку вдачу, адже і сам касир був відомим гравцем у карти, хоча, програвши значну суму державних коштів, повісився. Так цей термін використовувався по відношенню до рублевих кредитних білетів зразка 1898 р. під час Першої Світової війни. У той час, як газета «Чернігівське Слово» використовує його і по відношенню до появи фальшивих грошей за їх прототипом (Черниговское Слово 1915, с. 3), також виявлених у місцевої мешканки Тетяни Телехан у м. Чернігові (Черниговское Слово 1915, с. 3). Публікація в газеті призвела до відмови місцевих жителів приймати у розрахунки рублеві кредитні білети з підписом касира С. Брута, що змусило редакцію повідомити, що фальшивими виявились лише деякі зразки банкнот, а не всі серії грошей із зазначеним підписом: «/.../ для усунення такого роду непорозумінь редакція вважає своїм обов'язком сповістити глибоко поважних читачів, що подібного роду чутки о «брутівських» руб. не відповідають дійсності. Якщо ж і були приватні випадки конфіскації «брутівських» руб., то це ніяк не свідчить про те, що всі «брутівські» рублі слід вважати фальшивими» (Черниговское Слово 1915, с. 3).

У вересні 1870 р. в управлінні Варшавської поліції у процесі переписки щодо перевірки торговця кіньми Зеліка Зендерга, на момент здійснення ним збуту фальшивих грошей, поліцмейстерами вжито специфічний лексичний термін щодо процесу збуту населенню підробок: «/.../ спустили декілька тисяч фальшивих російських кредитних білетів в народний обіг /.../» (APW, zes. 1416/II, sygn. 13, str. 3).

Для плоских металевих гравірованих кліше для друку фальшивих асигнацій та кредитних білетів у документах застосовувався термін «дошки» (ДАОО, ф. 2, оп. 2, спр. 558, арк. 1). Інструменти для підробки монет у тогочасних документах фігурують як «машинки для підробки», як знайдена у 1887 р. у будинку Михайла Липинського у м. Кам'янець-Подільський форма для лиття фальшивих 5 коп. монет разом із заготовками під фальсифікати, відлитими із свинцю (ДАХО, ф. 281, оп. 1, спр. 1812, арк. 13). Популярним був також термін «знаряддя», що вказував на інструменти виготовлення грошей фальшивомонетниками. Після виявлення серед контрабандних товарів фальшиві 20 коп. зразка 1880 р. у селянина с. Пукляки (нині Чемеровецький р-н., Хмельницька обл. – Б. Г.) Артемія Мацишина було проведено обшук, в ході якого: «/.../ ніяких знарядь, які могли б слугувати для підробки дзвінкої монети знайдено не було» (ДАХО, ф. 281, оп. 1, спр. 3100, арк. 28).

Отже, ми встановили основні терміни та лексикологічні прийоми, що використовувались слідчими правоохоронних органів та редакторами старих газет щодо фальшивомонетників, самих фальшивих грошей та процесу їх збуту. Свідчення про лексику по відношенню до фальшивомонетництва нами прослідковано у карних справах, що зберігаються в державних історичних архівах України та Польщі, а також періодичної преси українських міст. Самих фальшивомонетників російська преса називала: «*фабрикант*», «*поддельщик*», австрійська – «*фальшовник*» та «*обманец*». Процес фальсифікації у газетах Галичини визначається щодо грошей, як «*выделаныи*», «*сфабрикованныи*», в Російській імперії – «*приготовленные*», «*фабрикации*» та ін. Найчастіше в тогочасних джерелах визначення особи фальшивомонетника вказували як «*фальшивомонетник*», «*фальшивий монетник*», «*поддельщик*». Місце виготовлення підробок часто в тогочасних джерелах позиціонується як «*монетний двір*», хоча майже завжди з приміткою – «*потасмний, нелегальний*» тощо. У більшості газетних публікації сер. XIX – поч. XX ст. були організовані банди фальшивомонетників, які описувались як «*шайки*», повідомляючи про їх виявлення, затримання та осуд в різних регіонах по всій імперії. По відношенню до виробників фальшивих монет часто у газетних повідомленнях та матеріалах архівних слідчих справ застосовано лінгвістичну тавтологію – «*підробка фальшивих монет*». Щодо паперових грошових знаків використовувались терміни «*папірці*», «*папірчики*» та «*картинки*». Часто в описі виявлених фальшивих грошей редакторами газет надавалась якісна характеристика підробок, вказуючи на їх відмінне або недостатньо професійне виконання. Суд над фальшивомонетниками галицька преса найчастіше називала «*розправою*», додаючи в повідомленнях інформацію про тривалість судових засідань. У 1915 р. на Чернігівщині кредитні білети із підписом касира С. Брута через інформаційну дезінформацію про їх фальшивість, населення стало остерігатись в обміні таких грошей, називаючи їх «*брутівськими рублями*». Для плоских металевих гравірованих кліше для друку фальшивих асигнацій та кредитних білетів в документах застосовувався термін «*дошки*», інструменти для підробки монет в тогочасних документах фігурують як «*машинки для підробки*», або «*знаряддя*».

Список джерел та літератури

Архівні документи

Archiwum Państwowe w Warszawie (APW). Zespół 1416/II. KGW. Referat I Tajny. Sygnatura. 13. Дело по отзыву Варшавского обер-полицмейстера по доносу Кранцеветте на Залика Зендера, имеющего прибыть в Ловичскую ярмарку для распространения фальшивых русских кредитных билетов. Rok 1870. Str. 3.

Державний архів Київської області (ДАКО). Фонд 185. Васильківський міський магістрат. Опис 1. Справа 618. Справа про рядового егерського полку Федорова та міщанина Островського, звинувачуваних у виготовленні фальшивої срібної монети. Рік 1834–1836. Арк. 5.

Державний архів Одеської області (ДАОО). Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 1088. По відношенню Начальника 5-ого округу корпусу жандармів про переслідування розкольника Якова Васильєва та о розшуку належної йому машини для виготовлення фальшивих кредитних білетів 50 рублевого номіналу. Рік 1866. Арк. 4 зв.

Державний архів Одеської області (ДАОО). Фонд 2. Канцелярія одеського градончальника. Опис 2. Справа 558. Про міщан, підозрюваних у випуску фальшивих грошей. Рік 1861. Арк. 1.

Державний архів Хмельницької області (ДАХО). Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 133. Про звинувачення службовця Володівецького винокурного заводу у Фрехмана І. та міщанина Маянського у випуску 100 рублевого кредитного білету. Рік 1880. Арк. 2.

Державний архів Хмельницької області (ДАХО). Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 1812. Справа про звинувачення мешканців м. Кам'янець у Тютельмана Г., Бітмана Б. та ін. у випуску фальшивих монет п'ятикопійчаного номіналу. Рік 1886. Арк. 13.

Державний архів Хмельницької області (ДАХО). Фонд 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Опис 1. Справа 3100. Про виявлення у селянина с. Пульково у Мацишиної П. фальшивої монети 25-копійчаного номіналу. Рік 1890. Арк. 28.

Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК). Фонд 1439. Чернігівське губернське жандармське управління, м. Чернігів. Опис 1. Справа 1472. Повідомлення Чернігівського ГЖУ про виготовлення фальшивих грошей мешканцем хут. Прудиче. Рік 1913. Арк. 27.

Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК). Фонд 307. Помічник начальника Харківського губернського жандармського управління в Харківському, Богодухівському, Валківському, Зміївському та Вовчанському повітах Харківської губернії, м. Харків. Опис 1. Справа 22. Допит торговця Співакова І.М. про розповсюдження у м. Змієві фальшивих грошей. Рік 1913. Арк. 22, 22зв.

Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК). Фонд 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського генерал-губернатора. Опис 860. Справа 65. Циркуляр про розшук втікачів із Чернігівської тюрми фальшивомонетників. 1911 рік. Арк. 53.

Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК). Фонд 705. Південно-Східне районне охоронне відділення, м. Харків. Опис 1. Справа 505. Про виникнення у м. Козіївка шайки фальшивомонетників. Рік 1910. Арк. 1.

Газети

Американская самопомощь в области тайной полиции. Николаевский Вестник. № 68. 6 сентября. Николаев, 1868. С. 279.

Брутовские рубли. Черниговское Слово. № 2504. 28 августа. Чернигов, 1915. С. 3.

Брутовский рубль. Черниговское Слово. № 2513. 11 сентября. Чернигов, 1915. С. 3.

Дробны вести. Дело. Ч. 166. 25 липня (6 серпня). Львов, 1896. С. 3.

Жандарм-фальшивомонетчик. Киевские Отклики. № 48. 9 апреля. Киев, 1911. С. 4.

Жандарм-фальшивомонетчик. Южная Копейка. № 132. 18 апреля. Киев, 1911. С. 2.

Задержание фальшивомонетчика. Киевские Вести. № 288. 29 октября (11 ноября). Киев, 1909. С. 3.

Зять миллионера фальшивомонетчик. Южная Копейка. № 390. 16 января. Киев, 1912. С. 2.

К делу Николаевского кред. т-ва. Аккерманское слово. № 956. 13 марта. Аккерман, 1915. С. 2.

Компанію поддельщиков банкнотов. Галичанин. Ч. 19. 26 сечня (7 лютого). Львов, 1893. С. 4.

Компанію поддельщиков монет. Галичанин. Ч. 81. четверг, 13 (25) апреля. Львов, 1895. С. 3.

Ложнія слухи о Брутовских руб. Черниговское Слово. № 2520. 20 сентября. Чернигов, 1915. С. 3.

Подделка фальшивой монеты. Киевлянин. № 20. 15 феараля. Киев, 1872. С. 2.

Поддельныи 10-гульденовыи. Галичанин. Ч. 33. 12 (24) февраля. Львов, 1898. С. 3.

Поддельщик грошей. Галицкая Русь. Ч. 197. 1 (13) сентября. Львов, 1892. С. 3.

Поддельщики банкнотов. Галицкая Русь. № 29. 6 (18) февраля. Львов, 1892. С. 3.

Поддельщики рублей в Бродах. Галичанин. Ч. 134. 7 (30) июня. Львов, 1909. С. 3.

Фабрика фальшивых денег. Почаевские Известия. № 21. 26 января. Почаев, 1908. С. 4.

Фальшивомонетчики. Полтавские Ведомости. № 368. 9 апреля. Полтава, 1909. С. 2.

Фальшивомонетчики. Полтавский Вестник. № 3237. 28 сентября. Полтава, 1913. С. 3.

Фальшивые монетчики в Фастове. Киевлянин. № 144. 5 июля. Киев, 1883. С. 3.

Фальшивыя деньги. Киевские Отклики. № 77. 11 мая. Киев, 1911. С. 3.

Шайка поддельщиков банкнотов. Галичанин. Ч. 266. 28 ноября (10 декабря). Львов, 1896. С. 3.

Шайка фальшивомонетчиков. Черниговское слово. № 2378. 18 марта. Чернигов, 1915. С. 1.

Шайку поддельщиков. Галичанин. Ч. 244. 29 октября (11 ноября). Львов, 1904. С. 3.

Література

KOTSUR, V., BOIKO-GAGARIN, A., 2019, Napoleon russian forged assignations in Naddniproshchyna (over Dnipro land). East European historical bulletin. Issue 11. Drohobych, p. 66–77.

БОЙКО-ГАГАРИН, А. С., 2016, Фальсификация монет и банкнот в Польше до 1917 года по материалам украинской газетной периодики. Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice». № 1. Bialystok, s. 103–109.

- БОЙКО-ГАГАРИН, А. С., 2017, Половина матрицы фальшивомонетчика для подделки рубля Николая II Романова. *Банкаўскі веснік*. № 12 [653]. Мінск, Снежаны, с. 57–58.
- БОЙКО-ГАГАРИН, А. С., 2020, Професійна приналежність фальшивомонетників в сер. XIX – поч. XX ст. *Часопис української історії*. Вип. 41. Київ, с. 69–77. DOI: 94.10347/2522-4111.2020.41.1.9
- ДЕММЕНИ, М., 1887, Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещенных в Полном Собрании Законов с 1649 по 1881 г., С.-Петербург.
- ЗАГРЕБА, М., ЯЦЕНКО, С., 2019, Паперові гроші кінця XIX – початку XXI ст. в обігу України. Каталог. Київ: Логос.
- КОЛОБОВА, И. Н., 2015, Материалы Национального исторического архива Беларуси о деятельности фальшивомонетчиков XIX в. *Studia i Materialy. Pieniadz a propaganda. Wspolne dziedzictwo Europy*. Augustów-Warszawa.
- ОГУЙ, О. Д., 2003, Спеціальні історичні дисципліни та філологія: місця дотику та визначення методології пошуків. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць пам'яті відомого вченого-історика доктора історичних наук Михайла Брайчевського. Число 10. Частина 1. Київ.
- ОРЛИК, В. М., 2003, Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії). *Український історичний журнал*, № 2 (449), с. 66–73.
- ОРЛИК, В. М., 2006, Єгор Канкрін і фінансова політика Російської імперії в Правобережній Україні в другій чверті XIX ст. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. № 13, с. 97–110.
- ОРЛИК, В. М., 2007, Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: монографія. Кіровоград: Імекс-ЛТД. 631 с.
- ОРЛИК, В. М., 2008, Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. № 5, с. 187–195.
- ОРЛИК, В. М., 2010, Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII початку XX ст. *Історія науки і біографістика*. № 2. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf
- ОРЛИК, В. М., 2011, До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. XVIII, с. 59–64.
- ОРЛИК, В. М., 2012, До питання фінансової складової війни 1812. Вітчизняна війна 1812 в. і Україна: погляд крізь віки. Тези доповідей. Міжнародна науково-методична конференція, Київ, 5 грудня 2012 р. Відп. ред. В. А. Смолій; Наук. ред. О. П. Реєнт; Упорядн.: О. Ю. Кирієнко, О. М. Машкін, В. В. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, с. 34–36.
- ОРЛИК, С. В., БОЙКО-ГАГАРИН, А. С., 2017, Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. *Український нумізматичний щорічник*. Переяслав-Хмельницький. № 1, с. 143–164.
- ОРЛИК, С. В., 2015, Розмінні марки та казначейські знаки у грошовому обігу в Україні в період Першої світової війни. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. Число 26–27. Київ, с. 141–148.
- ОРЛИК, С. В., 2018, Российские фальшивые кредитные билеты в Галиции в годы Первой мировой войны. *Банускі Веснік*. Мінск. (2), с. 51–54.
- ОРЛИК, С. В., 2018, Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.): монографія. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В. 716 с.
- СОКОЛЬСКИЙ, В., 1873, О нарушениях уставов монетных. *Историко-юридическое исследование*. Киев. 220 с.
- СТЕФАНОВСКИЙ, Е., 1977, Фальсификация некоторых кредитных билетов России конца XIX века. *Советский коллекционер*. (15). Москва, с. 160–163.

References

- BOIKO-GAGARIN A. S., 2020, Profesiina prynalezhnist falshyvomonetnykiv v ser. XIX – poch. XX st. [The professional identity of the money counterfeiters in the middle of the XIX cent. – the beginning of the XX cent.]. *Chasopys ukrainskoi istorii*. (41). s. 69–77. DOI: 94.10347/2522-4111.2020.41.1.9 [In Ukrainian].
- BOJKO-GAGARIN A. S., 2017, Fal'sifikatsia monet i banknot v Pol'she do 1917 goda po materialam ukrainskoj gazetnoj periodiki [Falsification of coins and banknotes in Poland until 1917 according to the materials of the Ukrainian newspaper periodicals]. *Abstract of papers: Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice*. S. 103–109. Białystok. [In Russian].

- BOJKO-GAGARIN A. S., 2017, Polovina matricy fal'shivomonetchika dlja poddelki rublja Nikolaja II Romanova [Half of the counterfeit matrix for the forgery of the ruble by Nikolai II Romanov]. Bankaŭski vesnik, 12 (653). s. 57–58. [In Russian].
- DEMMEI, M., 1887, Sbornik ukazov po monetnomu i medal'nomu delu v Rossii, pomeshhennyh v Polnom Sobranii Zakonom s 1649 po 1881 g. [Collection of Decrees on the coins and medals in Russia, placed in the General Assembly by Law from 1649 to 1881]. Vol. 1. [In Russian].
- KOLOBOVA, I. N., 2015, Materialy Nacional'nogo istoricheskogo arhiva Belarusi o dejatel'nosti fal'shivomonetchikov XIX v. [The materials of the National historical archive of Belarus about the activity of the money counterfeiters in XIX cent.]. Abstract of papers. Pieniadz a propaganda. Wspolne dziedzictwo Europy. Augustów-Warszawa [Money and propaganda. A shared heritage of Europe], p. 208. [In Russian].
- KOTSUR, V. P., BOIKO-GAGARIN, A. S., 2019, Napoleon Russian forged assignments in Naddniproshchyna (over Dnipro land). East European historical bulletin. (11), p. 66–77. [In English].
- OHUI O. D., 2003, Spetsialni istorychni dystsypliny ta filolohiia: mistsia dotyku ta vyznachennia metodolohii poshukiv. [The special historical sciences and philology: the touch and definition of the researching methodology]. Abstract of papers. Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky. Zbirka naukovykh prats pamiaty vidomoho vchenoho-istoryka doktora istorychnykh nauk Mykhaila Braichevskoho. (10). Vol. 1. (p.106). [In Ukrainian].
- ORLIK, S. V., 2018, Rossijskie fal'shivye kreditnye bilety v Galicii v gody Pervoj mirovoj vojny [Russian fake credit bills in Galicia during the First World War]. Bankauski Vesnik, 2, s. 51–54. [In Russian].
- ORLYK, S. V., BOIKO-HAHARIN, A. S., 2017, Falshyvomonetnytstvo v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny [Money counterfeiting in Ukraine during the WWI]. Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk [The Ukrainian Numismatic Annual], (1), s. 143–164. [In Ukrainian].
- ORLYK, S. V., 2018, Finansova polityka rosiiskoho uriadu na okupovanykh terytoriiakh Halychyny i Bukovyny v period Pershoi svitovoi viiny (1914–1917 rr.). [Financial Policy of the Russian Government in the Occupied Territories of Galicia and Bukovina during the First World War (1914–1917)]. Bila Tserkva: Pshonkivskyi O. V., s. 716. [In Ukrainian].
- ORLYK, S. V. Rozminni marky ta kaznacheiski znaky u hroshovomu obihu v Ukraini v period Pershoi svitovoi viiny [Retail stamps and treasury notes in monetary circulation in Ukraine during the First World War]. Abstract of papers: Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky. 26–27, s. 141–148. [In Ukrainian].
- ORLYK, V., 2006, Yehor Kankrin i fiskalna polityka Rosiiskoi imperii v Pravoberezhnii Ukraini v druhii chverti XIX st. [Yegor Kankrin and the fiscal policy of the Russian Empire in Right-Bank Ukraine in the second quarter of the nineteenth century]. Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky [Special Historical Disciplines: Theory and Methodology]. 13. Nats. akad. nauk Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, s. 97–110. [In Ukrainian].
- ORLYK, V. M., 2007, Podatkova polityka Rosiiskoi imperii v Ukraini v doreformeniyi period: monohrafiia [Tax policy of the Russian Empire in Ukraine in pre-reform period: a monograph]. Kirovohrad: Imeks-LTD. [In Ukrainian].
- ORLYK, V. M., 2008, Metodolohichni aspekty doslidzhennia problem podatkovoï polityky v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii u pershii polovyni XIX st. [The methodological aspects of the study of tax policy issues in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the first half of the XIX century]. Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]. 5, s. 187–195. [In Ukrainian].
- ORLYK, V. M., 2010, Dozhovtneva finansovo-pravova literatura yak dzherelo do vyvchennia problem finansovoï polityky uriadu Rosiiskoi imperii kintsia XVIII pochatku XX st. [The Prerevolutionary financial and legal literature as a source for studying the problems of the financial policy of the government of the Russian Empire in the late 18th early 20th century]. Istorii nauky i biohrafistyka [History of Science and Biografistica]. 2. Retrieved from http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf [in Ukrainian].
- ORLYK, V. M., 2011, Do pytannia metodolohii doslidzhen problem ekonomichnoi istorii Rosiiskoi imperii [On the question of the methodology of research on the problems of the economic history of the Russian Empire]. Problemy istorii Ukrainy XIX pochatku XX st. [The problems of the History of Ukraine of the 19th and early 20th centuries]. 18, s. 59–64. [In Ukrainian].
- ORLYK, V. M., 2012, Do pytannia finansovoï skladovoï viiny 1812. [To the question of the financial component of the War of 1812]. Vitchyzniana viina 1812 r. i Ukraina: pohliad kriz viky. S. 34–35. [In Ukrainian].
- ORLYK, V. M., 2003, Kazenni palaty v systemi finansovoho upravlinnya Rosiys'koi imperii v kintsii XVIII – u XIX st. (na materialakh Kyivs'koi hubernii) [State chambers in the system of financial management of the Russian Empire at the end of XVIII – in the XIX century (on materials of the Kiev province)]. Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal], 2, s. 66–73. [In Ukrainian].

SOKOL'SKIJ, V., 1873, O narusheniakh ustavov monetnyh. Istoriko-juridicheskoe issledovanie [About violations of monetary charters. Historical and legal research]. Kiev, 220 s. [In Russian].

STEFANOVSKIJ, E., 1977, Fal'sifikatsia nekotorykh kreditnykh biletov Rossii konca XIX veka [The counterfeiting of some credit notes of Russian empire in the end of XIX cent.]. Sovetskij kollektzioner [The soviet collector]. (15), S. 160–163. [In Russian].

ZAHREBA, M., YATSENKO, S., 2019, Paperovi hroshi kintsia XIX – pochatku XXI st. v obihu Ukrainy. Kataloh [The paper money of the end of XIX – the beginning of the XX cent. In Ukraine] Kyiv: Lohos. [In Ukrainian].

Особливості лінгвістичної термінології щодо фальшивомонетників у Російській та Австро-Угорській імперіях у XIX – на початку XX ст.

У статті проаналізовано основні терміни, що використовувались слідчими правоохоронних органів та редакторами старих газет щодо фальшивомонетників, самих фальшивих грошей та процесу їх збуту. Свідчення про лексику по відношенню до фальшивомонетництва нами прослідковано у карних справах, що зберігаються в державних історичних архівах України та Польщі, а також періодичній пресі українських міст. Більшість використаних у дослідженні джерел публікуються вперше. Самих фальшивомонетників російська преса називала: «фабрикант», «поддельщик», австрійська – «фальшовник» та «обманець». Процес фальсифікації у газетах Галичини визначається щодо грошей, як «выделаныи», «сфабрикованныи», в Російській імперії – «приготовленные», «фабрикации» та ін. Найчастіше визначення особи фальшивомонетника вказували як «фальшивомонетник», «фальшивий монетник», «поддельщик». Місце виготовлення підробок позиціонувалось як «монетний двір», часто з приміткою «потаємний, нелегальний» тощо.

У більшості газетних публікації організовані банди фальшивомонетників описувались як «шайки». По відношенню до виробників фальшивих монет часто застосовано лінгвістичну тавтологію – «підробка фальшивих монет». Щодо паперових грошових знаків використовувались терміни «папірці», «папірчики» та «картинки». Суд над фальшивомонетниками галицька преса найчастіше називала «розправою». У 1915 р. на Чернігівщині кредитні білети із підписом касира С. Брута через інформаційну дезінформацію про їх фальшивість, населення стало остерігатись в обміні таких грошей, називаючи їх «брутівськими рублями». Для плоских металевих гравірованих кліше для друку фальшивих асигнацій та кредитних білетів застосовувався термін «дошки», інструменти для підробки монет фігурують як «машинки для підробки», або «знаряддя».

Ключові слова: Російська імперія, Австро-Угорська імперія, фальшивомонетництво, правоохоронні органи, дорадянські газети, лексика, термінологія.

Boiko-Gagarin Andrii, Candidate of Historical Sciences, National museum of Ukrainian history.

Бойко-Гагарін Андрій, кандидат історичних наук, Національний музей історії України.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4610-3665>

Received: 17-03-2020

Advance Access Published: April, 2020

МАЛОРОСІЙСТВО ТА ЙОГО ПРОЯВИ У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Валентин Доморослий

LITTLE RUSSIAN IDENTITY AND ITS FEATURES IN SOCIAL LIFE OF UKRAINE IN THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Valentyn Domoroslyi

The article describes current and long-lasting issue of little Russian identity in Ukrainian society. It is shown in demonstration of suffering, looking for people, who are responsible for their powerlessness. Nowadays it has all become a necessary factor.

Little Russian identity is a disease which destroys intellect and national instinct. Little Russian identity is a special mental approach, which embodies deep inner dependence from an empire, and also subconscious fear of it. People who have such identity behave as the former empire is their eternal parent state, with which they constantly check their assessments, mood, perception. It remains an eternal reference point for them. That is why the bearer of little Russian identity is always a person who has inferiority complex.

At the beginning of the twentieth century nationally conscious Ukrainians made a big blow to it, but it remained due to big impact it has on social conscience.

Years has passed, political regimes changed, but their essence remained the same – little Russian identity.

Lots of representatives of the movement for Ukrainian national liberation grappled with it, but it demonstrates its survivability.

The task of this article is to investigate the issue of little Russian identity at the beginning of the twentieth century, how exactly did it influence on the development of Ukrainian lands and what constituted an obstacle for Ukrainians to get rid of its influence.

Keywords: little Russian identity, society, empire, mentality, consciousness.

Поняття малоросійство не обмежується тільки українською дійсністю, воно притаманне кожній багатонаціональній імперії, яка в процесі свого функціонування творила своєрідний тип імперської людини. Малоросійство – стан душі, особливий ментальний комплекс, що є уособленням глибинної внутрішньої залежності від імперії, а також підсвідомого панічного страху перед нею. Носії цієї форми самосвідомості ставляться до колишньої імперії як до своєї вічної метрополії, з якою постійно зв'язують власні оцінки, настрої, уявлення. Вона залишається для них орієнтиром на всі часи. Тому малорос – це завжди людина упосліджена, якась погіршена копія оригіналу, носій тавра меншовартості.

Малоросійство формувало й формує такі риси, як капітулянтство, пристосуванство та угодство. Наслідком цього є невміння та небажання жорстко й послідовно захищати національні інтереси та нездатність розглядати їх як найвищу політичну й особистісну цінність. Воно було, і на жаль залишається невід'ємним супутником нашого життя ось уже декілька століть. Воно гальмувало і продовжує гальмувати наш подальший поступ.

Завданням статті, автор вбачає дослідження проблеми малоросійства на початку XX століття періоду першої Російської революції, періоду виходу українства на нові, легальні можливості заявити про себе через роботу у першому імперському парламенті – Державній Думі.

Названій проблемі історична наука у царські та радянські часи приділяла мало уваги, адже малороси були надійною опорою вищеназваних режимів. Сучасні дослідники надають цій проблемі великої уваги, адже вони є реальною загрозою для нашої держави навіть на двадцять дев'ятому році функціонування.

Першим за малоросійство заговорив Шевченко. У вірші «Розрита могила» він докоряє Богданові Хмельницькому за приєднання України до Московщини та називає «вірнопідданих малоросів відступниками, які допомагають знімати з України останню сорочку і катувати свою Батьківщину». У вірші «Заповіт» поет просить малоросів, щоб вони, поховавши його, «повстали та порвали кайдани та окропили волю вражою злою кров'ю». Не менший пафос Шевченка спрямовано проти земляків – зрадників України у вірші «Во Іудеї во дні они»: «рабів з кокардою на лобі», «лакеїв в золотій оздобі», «свинопасів» та «фарисеїв». Особливо влучно Шевченко описав «малоросійських» зверхників, продажних і позбавлених патріотизму у поемі «І мертвим і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє»: «раби, підніжки, грязь Москви».

В «Profession de foi молодих українців» Братства тарасівців і «Самостійній Україні» М. Міхновського «малоросійство» прирівнювалося до національної зради (Наумов 2014, с. 85).

З перемогою Радянської влади проблема малоросійства втрачає свою актуальність, адже носії цієї ідеї були надійними прислужниками комуністичного режиму. І тому, названа проблема досліджується за межами України.

Є. Маланюк, у своїй праці чітко усвідомлював: «малоросійство» є проблемою ніяк не абстрактно-академічною. Вона «є однією з найважливіших, якщо не центральних, безпосередньо зв'язаних з нашою основною проблемою – проблемою державності. Що більше: це є та проблема, що першою встане перед державними мужами вже Державної України. І ще довго, в часі тривання й стабілізації державності, та проблема стоятиме першоплановим завданням, а для самої державності – грізним мemento». Відтак він ставить діагноз: «Малоросійство – це не політика і навіть не тактика, лише завжди апріорна і тотальна капітуляція. Капітуляція ще перед боєм» (Маланюк 1959).

О. Кульчицький, перегукуючись із Є. Маланюком, шукає в історії: «Домінанта поразки й даремних зусиль, що впливає з деяких наших історичних починань, могла, безперечно, із часом надавати українській національній психіці забарвлення фатального песимізму...» (Грабовський 2014).

Після набуття Україною незалежності проблема малоросійства знову набуває актуальності, адже українська влада тривалий час недооцінювала ролі духовних і національно-культурних здобутків, що мали оживити суспільство. Наше суспільство прогавило той короткий історичний період, коли можна було увімкнути на повну духовно-моральну потужність величезний «енергетичний потенціал» – національну ідею, патріотизм, релігійно-духовні цінності, потребу державного самоствердження.

Натомість не змогли відстояти надбання власної минувшини, як у випадку з історією та культурою Київської Русі загалом, та Володимиром Великим і Ярославом Мудрим, зокрема, яких наші східні сусіди росіяни вважають своїми. У відповідь на це офіційна влада та більшість суспільства лише зітхнули посміхалися від нестачі сміливості доказати протилежне. Все привело до буйноцвіття малоросійства доби суверенітету.

Накопичення літературних і мовознавчих публікацій на «малоросійську» тему та їх характер досягли того рівня, коли їх стали сприймати як щось більше, ніж елементи фольклору, гумористичні чи мелодраматичні «простонародні» замальовки в літературі. Вони вже виглядали як заявка на особливу «малоросійську» літературу й мову. Суспільна реакція була неоднозначною – від захоплення й підтримки до гострої критики й заперечення (Наумов 2014, с. 85).

Останніми роками проблема малоросійства, виходячи зі своєї небезпеки, знайшла своє відображення на шпальтах сучасних видань. Досліджуючи назване питання, С. Грабовський приходить до висновку що воно «...спричиняє неусталеність і неповноту норм, розмитість вар-

тостей, внутрішню неструктурованість тощо – і є не останньою причиною того, що впродовж тривалого часу українська спільнота й українська людина на загал не спромоглися захистити себе й свою землю і забезпечити «нормальне» цивілізоване життя центральноєвропейської держави» (Грабовський 2014). Як вихід з цієї ситуації він вважає необхідність вичавлювання малороса з українського буття задля національного майбуття.

Ю. Макаров, досліджуючи названу проблему прийшов до висновку, «малоросійство – це підсвідома або навіть цілком свідомо втеча від свободи» (Макаров 2015).

Із вище названих джерел видно, що питання малоросійства в суспільному житті України досліджується у сутнісному аспекті, і виникає потреба її аналізу в історичному ракурсі на різних етапах розвитку нашої країни. Саме таку мету ставить перед собою автор, маючи на меті дослідити стан малоросійства, його витоки та наслідки на початку ХХ ст.

На думку Ю. Макарова малоросійство – це не лише москвофільство, тобто зацикленість на цінностях колишньої «єдиної і невідомої». Це внутрішній український феномен. Саме поняття малоросійство, на початку свого зародження, нічого поганого не містило. Після руйнування Києва монголами та евакуації митрополитів Київських до Володимира-на-Клязьмі галицько-волинські князі, чия держава перебувала на підйомі, почали виборювати в Константинопольського патріархату право на власну митрополію. Саме цю територію, незалежну від церковної влади емігрантів до північних князівств, греки назвали «Малою Руссю» (Μικρὰ Ῥωσία) за аналогією з власними термінами «Мала Греція» (споконвічні землі, еллінський heartland) та «Велика Греція» (спершу грецькі колонії в Середземномор'ї, а згодом уся територія Візантії). І все! Ніякої меншовартості! З часом уявні кордони «Малої Русі» мінялися, а найважливіше, змістилися акценти..

Хай як неприємно це усвідомлювати, саму доктрину Малоросії й відповідно малоросійства в їхньому актуальному сенсі не було привнесено ззовні, вона народилася тут, у нас. Малоросійство – український винахід. Біля своїх джерел, у ХVІІ ст., це лише недалекоглядна й безвідповідальна спроба частини місцевих постперейславських еліт знайти опору у відстоюванні своєї ідентичності (зокрема, від полонізації) за рахунок чужої опіки замість наважитися реалізовувати власний український проект. Ще раз: цей концепт винайшли руські, а не московські інтелектуали просто через те, що на той час у Московії своїх інтелектуалів не було як таких. Сьогодні легко засуджувати тодішніх київських православних ідеологів, адже в їхній свідомості національна ідентичність суттєво поступалася релігійній, до того ж була надія нав'язати дикуватим північним сусідам свої пріоритети, своє бачення держави (включно з перенесенням столиці до Києва), оскільки їхній досвід взаємодії із сюзеренами вичерпувався більш-менш демократичними звичаями Речі Посполитої. Те, що Москва як спадкоємиця Орди з її вертикалю абсолютної влади вкладатиме в ідеологему зовсім інший зміст і зовсім інші практики, їм не спадало на думку (Макаров 2015).

Далі більше. Народ розділений між Російською імперією та Річчю Посполитою втрачав культурний рівень та національні орієнтири вимагав формування чітких політичних вимог та зрозумілих механізмів їхньої реалізації. Але, нечисленна українська національно свідомо верства не могла все це запропонувати своєму народові.

Царизм іде далі. З 1864 р. чиновникам відомства міністерства внутрішніх справ Південно-Західного краю нараховувалася 50%-ва надбавка до жалування. Збалансована система противаг разом з політикою русифікації забезпечувала міцні позиції російського самодержавства на українських теренах (Національне питання в Україні ХХ початку ХХІ ст. 2012, с. 18).

Продовжувався тиск на освіту. У 1864 р. царизм приймає новий Статут про початкову школу, згідно з яким навчання мало проводитися лише російською мовою. Педагогів, які використовували рідну мову адміністрація карала. Серед сміливців, які не боялися покарань варто згадати Бориса Грінченка, який, незважаючи на утиски та переслідування, уклав для учнів український буквар, читанки і книжки. Були й інші випадки, коли адміністрація за подібні дії звільняла вчителів із займаних посад, як у випадку з приятелем Грінченка М. Лободовським (Сірополко 2001, с. 345–346).

В другій половині XIX ст. російська мова стає засобом міжетнічного спілкування в Україні, жодна з мов не спроможна була конкурувати з нею, оскільки остання була мовою державних структур, земських навчальних закладів, науки, преси.

Якщо на початку XIX ст. малорос трактувався як «поєднаний із великоросом спільним сувереном та релігією, але в жодному разі не етнічно чи історично», то через сто років його етнокультурній специфіці вже не залишалося місця, «російськість малороса сприймалася (чи її представляли) як природній стан» (Котенко та ін. 2012, с. 64).

Початок XX століття ознаменувався загостренням етнокультурного виживання деяких етнічних громад України. Частина іноземного за походженням чиновництва, купецтва, вчительства та навіть пересічних міських мешканців, яка була широко представлена в навчальних, державних і громадських установах, схилилася до асиміляції. Друга частина – нечисленна патріотично налаштована інтелігенція та буржуазія, яка лише підходила до усвідомлення глибини етнокультурних проблем свого народу. Але їх доля почасти була трагічною, як у випадку з Петром Телепнем, персонажем повісті Панаса Мирного «Лихі люди».

На початок XX ст. у російській «тюрмі народів» українці залишалися народом, який загалом ще не виробив чіткої національної свідомості. Тому не маючи підтримки серед міського населення, український національно-визвольний рух шукав своїх однодумців у селянському середовищі. Через це синонімом його був селянський. За переписом 1897 р., (90,94% усіх українців, зараховувалися до селянського стану і ще 2,21% – до козацького. Лише 56,8 тис. спадкових дворян Наддніпрянщини визнали тоді рідною мовою українську, практично не існувало промислової й фінансової буржуазії, яка б розмовляла українською, чи хоча б надавала підтримку національній культурі.

Унаслідок цього українська мова стала мовою або неосвічених селян або ж освічених, але вкрай нечисленних національних діячів. Навіть селяни соромилися прилюдно розмовляти українською, особливо коли мали справу з «вищими класами», вставляючи в свою мову стільки російських слів, скільки знали. Є.Чикаленко у своїх спогадах занотував, що коли в 1903 р. було порушено питання щодо відкриття україномовних шкіл, окремі селяни відмовлялися віддавати до них своїх дітей – це прирікало селянських синів на низький соціальний статус, зменшуючи їхні шанси стати вчителями, священиками й лікарями.

За твердженням Є. Чикаленка, наприкінці XIX – на початку XX ст. у Києві було всього вісім родин інтелігентів, які, попри заборони і зневаги, розмовляли українською: Антоновичі, Грінченки, Косачі, Лисенки, Луценки, Старицькі, Шульгіни і його власна. А кількість багатих меценатів, які, подібно до Є.Чикаленка чи В.Симиренка, фінансували українські видання й надавали матеріальну допомогу українським культурним і науковим інституціям, була ще меншою. Український рух водночас не міг розраховувати на фінансову підтримку чисельного, але зубожілого селянства (Чикаленко 1955, с. 298).

Таким чином рівень національної свідомості селянства (більшості українського суспільства) був низький. Заклики до відокремлення України від Росії не знаходили відгуку. Переважна більшість українських партій, що виникла на початку XX ст. у Наддніпрянській Україні, теж виступали прибічниками трансформації Росії у федерацію, в якій Україна користувалася б правами національно-територіальної автономії, а не самостійної держави. На самостійницьких позиціях напередодні Першої світової війни серед східноукраїнських лідерів, крім М. Міхновського, стояли лише відомий український історик В. Липинський та публіцист Д. Донцов.

Лідери українських партій розраховували на те, що російська демократична інтелігенція після повалення царату з розумінням поставиться до українських національних вимог. Майбутні події показали безпідставність цих сподівань. Жодна з російських політичних партій – від крайньоїлівої до крайньоправої – не збиралася надавати федеративного статусу українським землям. Більше того, вони розглядали Україну як природне поле своєї діяльності. Цим передбачалось, що у випадку падіння самодержавства Україна й надалі залишатиметься під російським політичним впливом. Не всі українські партії розуміли цю загрозу.

То ж революція 1905–1907 рр. певною мірою була національною, оскільки не лише активізувала до політичного життя найширші верстви населення, а й пробудила національні почуття серед пригноблених народів Російської імперії, зростила надії на вільний національний розвиток і національне самоврядування (Національне питання в Україні ХХ початку ХХІ ст. 2012, с. 63).

Український національний рух під час революції 1905 року був серед аутсайдерів. Не сподіваючись на власний успіх, лідери українських партій під час виборів до І Державної Думи імперії вступили до виборчих списків найбільших російських опозиційних партій.

Протягом пердвыборчої кампанії і проявилось малоросійство в повному обсязі, адже з 30% селян, які мали виборче право, значна частина йшла на вибори з ентузіазмом і вірою в те, що цар буде прислухатися до голосу народних обранців. Прикладом цього може бути випадок, який мав місце у Волинській губернії, де селянин Ф. Загуменюк вирішив випустити 10 тис. листівок на підтримку Думи під назвою «Листи до родичів» і звернувся в Акцизну управу за допомогою.

У своєму листі автор закликав людей скористатися правами, що милостиво дарував цар, «які мають люди заморські». Він закликав селян не боротися за землю і різні свободи, а зачекати поки збереться Дума і вирішить це питання. У «Листі» гостро засуджувалися революціонери різного типу, давалися їм імена пройдисвітів, що сіють «людське горе, непорядки, пожежі, грабунки і розбій».

Закінчує Ф. Загуменюк свого листа закликом: «Допоможемо нашому батькові-цареві в його тяжкій праці! Цар хоче зробити нам велике добро. Але для цього треба, щоб народ вгамувався, щоб народ вибрав з своєї громади чесних, розумних і розуміючих свою справу людей в Державну Думу. Вони повинні знати не тільки потреби свого повіту і своєї губернії, а також потреби всього царства». Волинський генерал-губернатор П. Сухомлинов дав розпорядження щедро фінансувати цей задум (ЦДІА, ф. 422, оп. 855, спр. 512, 30 арк.).

Результатом цього було те, що в депутати по Волинській губернії було обрано 5 великих поміщиків, священник-реакціонер та сім малосвідомих селян. Подільська губернія була представлена 12 селянами, двоє з яких були неписьменними (Обозреватель 1906, с. 726). Затуманені офіційною пропагандою та каральними акціями, селяни нерідко обирали в депутати людей ворожих їхнім вимогам та потребам, таких як О. Горват (Київська губ.), Г. Фірсов (Харківська губ.), С. Варун-Секрет та М. Байдак (Херсонська губ.) (Локоть 1906, с. 365).

Перебуваючи в стадії організаційного становлення, відчуваючи на собі переслідування за національною належністю, українські партії не могли самостійно виставляти свої кандидатури через те, що широкий загаль, в силу вище названих причин, мало що про них знав. Деякі з них, такі як УРДП, блокувалися з кадетами. Таким чином, депутатами були обрані М. Онацький і В. Шемет (Лотоцький 1934, с. 7).

9 українських губерній послали до І Державної Думи 102 депутати. За партійною належністю вони розподілялися таким чином: кадетів – 36, поміркованих – 6, демократичних реформаторів – 2, автономістів – 4, трудовиків – 28, соціал-демократів – 5, безпартійних – 13, партійна належність не встановлена – 8 (Лось 1955, с. 379).

Таким чином національно свідомі українці під впливом малоросійських настроїв населення зазнали поразки у виборах до І Державної Думи Російської імперії.

Незважаючи на це у першій Державній Думі Російської імперії була створена Українська парламентська громада, що складалася з 44 депутатів. Головою її був адвокат і громадський діяч з Чернігова І. Шраг.

Правда, під час обговорення організаційних питань депутат Ф. Іваницький піддав сумніву необхідність окремої фракції і автономного устрою для України. На його думку, між Україною та Росією немає такої різниці, щоб доходити аж до автономного поділу, та й чи потрібна, за його словами, взагалі українська мова в школі та в суді (Доманицький 1906).

Політичною платформою цієї парламентської групи, виходячи з тогочасних умов, була боротьба за автономію України. Передчасний розпуск Думи 9 липня 1906 р. не дав можливості реалізувати цю платформу.

Нове положення про вибори до II Державної Думи від 3 червня 1907 р. передбачало значне скорочення електоральних можливостей селянства, дрібної міської буржуазії, робітників невеликих підприємств. Від українських губерній було обрано 102 депутати, 44 з них об'єдналися в Українську парламентську громаду на чолі з лікарем і громадським діячем з Чернігівщини М. Рубісом.

У декларації «Од Української Думської Громади», оприлюдненій 24 травня в газеті «Рідна справа – Вісті з Думи», українські депутати наголосили, що об'єднуються заради того, аби «добитися заведення автономного ладу в усій Росії» і визволити Україну «з неволі» заради домагання політичних і громадських прав кожному мешканцю Росії на умовах повної рівноправності, «не розбираючи віри, націй і полу». Причому відокремлення України від Росії громадівці вважали неможливим і недоцільним, оскільки воно «порушить загальну політичну рівновагу Європи», викличе «чужоземне втручання» й призведе до нового поневолення. До того ж Україна не змогла б витримати забезпечення незалежності з економічного погляду і не могла зректись накопиченого спільно з іншими народами Росії «загальнодержавного культурного і матеріального капіталу» (Від Української думської Громади 1907).

Нове положення про вибори до Державної Думи від 3 червня 1907 р. передбачало значне скорочення електоральних можливостей селянства, дрібноміської буржуазії, робітників невеликих підприємств. Це значно обмежило можливості парламентської діяльності українських національних партій. Наприклад, у III Думі серед 111 депутатів (із загальної кількості 442 депутати) від українських губерній уже домінували поміщики (64), ще було обрано 13 священників і лише 20 селян. Відповідно зменшилася й кількість депутатів-українців: якщо в I Думі серед представників від українських губерній їх було 64%, то в III Думі – лише 22% (Лось 1940, с. 178).

Жодна з українських партій не потрапила до складу ні III, ні IV Думи, тому українських фракцій, громад чи клубів у них не було, хоча культурно-національні аспекти українського питання час від часу порушувалися окремими депутатами кадетами.

Отже, «відсталість» і «запізнілість» українського руху в російській Україні варто оцінювати за відносними, а не абсолютними мірками. Немає сумніву, що за рівнем свого розвитку він значно поступався рухам тих народів, які зберегли свою національну еліту та мали чисельну перевагу серед міського населення (польському, фінському, естонському, литовському, латвійському). Але серед тих національних рухів, що не входили у дану категорію, український, як показали події 1917 р., відігравав роль безумовного лідера. І це незважаючи на п'ять десятиліть майже безперервних репресій й обмежених можливостей для вільного розвитку. Це був реальний удар по малоросійській ментальності, який дав можливість українству здійснити спробу національно-визвольних змагань через десять років.

Зважаючи на сучасну байдужість, а то й негативне ставлення значної частини нашого суспільства до власних національно-державницьких традицій та прагнень, а часто і активній підтримці російської культури і великодержавної політики малоросійство процвітає. У боротьбі з цією проблемою нації загалом, та дослідникам, зокрема, доведеться прикласти ще чимало зусиль.

Список джерел та літератури

Від Української думської Громади, 1907, Рідна справа – Думські вісті, 31 червня.

ГРАБОВСЬКИЙ, С., 2014, Феномен малоросійства. Ще раз про ворогів української державності, День, 16 травня.

ДОМАНИЦЬКИЙ, В., 1906, Петербурзькі вісті. Перші збори Українського Парламентського клубу, Громадська думка, 5 травня.

КОТЕНКО, А., та ін., 2012, «Мы сами принадлежим к племени малоруському»: до історії поняття «малорос» у Російській імперії. Український гуманітарний огляд. Вип. 16–17.

ЛОКОТЬ, Т., 1906, Первая Дума. Статьи, заметки и впечатления бывшего члена Государственной Думы. Москва: Польза.

- ЛОСЬ, Ф. Є., 1955, Революція 1905–1907 рр. на Україні. Київ: АН УРСР.
- ЛОСЬ Ф., 1940, До питання про Думську Українську Громаду в II державній Думі. У: Наукові записки. Т. 2. Київ: АН УРСР, с. 178–184.
- ЛОТОЦЬКИЙ, О., 1934, Сторінки минулого. У: Праці Українського наукового інституту. Варшава.
- МАКАРОВ, Ю., 2015, Геть від себе, Тиждень, 12 жовтня.
- МАЛАНЮК, Є., 1959, Малоросійство: Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/90477>
- НАУМОВ, С., 2014, Малоросійський проект XI століття: до постановки питання. У: Дроновський збірник. Т. 7. Національне питання в Україні ХХ початку ХХІ ст.: історичні нариси. Київ, Ніка-Центр, 2012.
- Обозреватель, 1906, Депутаты из территории Украины и их деятельность в Государственной думе, Украинский вестник, 10, с. 719–730.
- СІРОПОЛКО, С., 2001, Історія освіти в Україні. Львів: Афіша.
- ЧИКАЛЕНКО, Є., 1955, Спогади (1861–1907). Нью-Йорк
- Центральний державний історичний архів України (ЦДІА) ф. 422, оп. 855, спр. 512, 30 арк.

References

- Vid Ukrainskoi dumskoi hromady [From Ukrainian Duma Community]. Abstract of papers: Ridna sprava-Dymski visti, 31 chervnia. [In Ukrainian].
- GRABOVKYI, S., 2014, Fenomen malorosiistva she raz pro vorogiv ukrainskoi derzhavnosti [The phenomenon of little Russian identity. One more time about enemies of Ukrainian statehood]. Abstract of papers: Den, 16 travnia. [In Ukrainian].
- DOMANYTSKYI, V., 1906, Peterburzki visti. Pershi zbory Ukrayinskoho parlamentskoho klubu [First meeting of Ukrainian parliamentary club] Abstrakt of papers: Hromadska dumka, 5 travnya. [In Ukrainian].
- KOTENKO, A., ta in., 2012, «My sami prynadlezhyh k pelmeni malorusskomu»: do istorii ponyattia «maloros» u Rosiyskii imperii [«We ourselves belong to little Russian tribe»: to the history of the term 'little Russian' in the Russian empire]. Abstract of papers: Ukrainskii humanitarnyi ohliad. Vyp. 16–17. [In Ukrainian].
- LOKOT, T., 1906, Pervaia Duma. Stat'i, zametki i vpechatleniia byvshego chlena Gosudarstvennoi Dumi [The First Duma. Articles, remarks and impressions of the former member of National Duma] Moscov, Polza, s. 365. [In Russian].
- LOS, F. YE., 1955, Revolutsia 1905–1907 rr. na Ukraini [Revolution of 1905–1907 in Ukraine]. Kyiv: National academy of sciences of Ukraine, s. 379. [In Ukrainian].
- LOS, F., 1940, Do pytannia pro Dumsku Ukrainsku Hromadu v II derzhavnyi Dumi. [To the issue of Ukrainian Duma community if the Second state Duma]. Abstrakt of papers: Naukovi zapysky. T. 2. Kyiv: AN URSR, s. 178–184. [In Ukrainian].
- LOTOTSKYI, O., 1934, Storinky mynuloho. U: Pratsi ukrainskoho naukovooho instytutu [Pages of the past]. Abstract of papers: Pratsi ukrainskoho naukovooho instytutu, Varshava, s.7 [In Polish].
- MAKAROV, Yu. Het vid sebe [Away from oneself]. Abstract of papers: Tyzhden, 12 zhovtnia. [In Ukrainian].
- MALANUYK, Ye., 2015, Malorosiystvo [Little Russian identity]. Available from: <https://zbruc.eu/node/90477>
- NAUMOV, S., 2014, Malorosiiskii proekt XI stolittia: do postanovky pytannia. [Little Russian project of the eleventh century: to definition of the question]. Abstract of papers: Dronovskiy zbirnyk. T. 7, s. 85. [In Ukrainian].
- Natsionalne pytannia v Ukraini XX pochatku XXI st.: istorychni narysy [National issue in Ukraine in the twentieth and at the beginning of the twenty-first century: historical e essays. Kyiv, Nika-Tsentr, s. 63. [In Ukrainian].
- Obozrevatel, 1906. Deputaty iz territorii Ukrainy i ih deyatelnost v Gosudarstvennoy Dume [Deputies from the territory of Ukraine and their activity in State Duma]. Abstract of papers: Ukrainskii vestnik, 10, s. 719–730. [In Ukrainian].
- SIROPOLKO, S., 2001, Istoria osvity v Ukraini. [History of education in Ukraine]. Lviv: Afisha, s. 345–346. [In Ukrainian].
- CHYKALENKO, Ye., 1955, Spohady (1861–1907). [Memoirs (1861–1907)]. New York, s. 298. [In Ukrainian].
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arhiv Ukrainy (TsDIA) [Central state historical archive of Ukraine]. Abstract of papers: f. 422, op. 855, spr. 512, 30 ark. [In Ukrainian].

Малоросійство та його прояви у суспільному житті України на початку XX ст.

Стаття присвячена злободенній і багатовіковій проблемі українського суспільства – малоросійству. Воно проявляється у демонстрації страждань, пошуках винуватих у власному безсиллі, все це стало необхідним фактором наших буднів.

Малоросійство – це хвороба, що знищує інтелект і національний інстинкт. Малоросійство – стан душі, особливий ментальний комплекс, що є уособленням глибинної внутрішньої залежності від імперії, а також підсвідомого панічного страху перед нею. Носії цієї форми самосвідомості ставляться до колишньої імперії як до своєї вічної метрополії, з якою постійно зв'язують власні оцінки, настрої, уявлення. Вона залишається для них орієнтиром на всі часи. Тому малорос – це завжди людина упосліджена, якась погіршена копія оригіналу, носій тавра меншовартості.

На початку XX століття по малоросійству, національно-свідомими українцями було завдано удару, але воно, зважаючи на глибину свого проникнення у суспільну свідомість, уціліло.

Йшли роки, мінялися, політичні режими, уряди, їхня суть залишалася незмінною – малоросійство.

Боротьбі з цим ганебним явищем суспільного життя приділяли багато зусиль цілий ряд представників українського національно-визвольного руху та дослідників, але воно демонструє свою живучість.

Завданням даної статті автор вбачає у дослідженні проблеми малоросійства на початку XX століття, як саме воно впливало на розвиток українських земель, та що стояло на заваді тогочасним українцям позбавитися його впливу.

Ключові слова: малоросійство, суспільство, імперія, ментальність, свідомість.

Domoroslyi Valentyn, Candidate of Historic Sciences, Docent of the department of social, humanitarian and legal studies of Uman national university of horticulture.

Доморослий Валентин, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін, Уманського національного університету садівництва.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1682-9430>

Received: 30-03-2020

Advance Access Published: April, 2020

ЕВОЛЮЦІЯ ШВЕДСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ МОВНО-ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО СААМСЬКОГО НАРОДУ (1870–1990-і рр.)

Валерій Плакида

THE EVOLUTION OF THE SWEDISH STATE EDUCATIONAL AND LANGUAGE POLICY REGARDING SAMI PEOPLE (1870–1990's)

Valeriy Plakyda

The article discusses the Swedish ethnopolicy in relation to Sami people in language and educational spheres, its influence on national and local indigenous languages usage, the evolution of this policy during the last decades of XIX and XX centuries and the state of the modern educational situation.

The author examines the dynamics of the Swedish Kingdom's language-educational policy development, causes, and aftereffects of governmental institutions; Swedish and Sami organizations and single activists actions, which influenced the indigenous public educational system. The attention is concentrated on the main action aspects of this sphere with the determination of positive and negative consequences. Moreover, the conducted study identified the main reasons of language-educational changes from the side of governmental administrative institutions and Swedish Lutheran Church, which happened under the influence of internal (the northern lands colonization, governmental fears about Sami hypothetical possibilities of attraction to separatist activism, Sami cultural development factitious leaving) and external (the development of European-wide and world ideas, theories and mainstreams – Social Darwinism, Nazism, Liberalism, etc.) factors. The author describes the educational process in a special form of «kota-schools», which were adapted to Sami nomadic lifestyle, but at that time they were assimilation instrument for the indigenous people. Also, the research explains the main causes of the educational system downfall. The article highlights the «reconciliation» process between the Lutheran Church and Sami people, where the introduction of Sami language and its dialects in church liturgy and religious literature publishing stimulated the process. The study presents information about law basement evolution, which provided and regulated the usage of Sami language in different spheres of life.

Keywords: education, «kota-schools», «swedization», Lutheran church, «lapp-have to be-lapp» policy, inspectors.

При розбудові Швеції як національної держави у шведській етнополітиці особливе місце посідало використання мови та формування системи освіти. Обидва чинники нерозривно пов'язані один з одним і були ключовими у формуванні мононаціональної держави, де корінним народам, зокрема саамам, не було місця. Саами, як одна із основних меншин, були великою проблемою на шляху формування шведської нації, а тому упродовж XIX–XX ст. шведська влада намагалася інтегрувати частину саамів у загальношведську освітню систему для поступової асиміляції. Це було обумовлено тодішніми історичними реаліями, коли Швеція, подібно іншим європейським державам намагалася проводити політику у дусі націоналізму під гаслом «один народ, один король, одна держава й мова».

Актуальність дослідження полягає в тому, що вивчення мовно-освітньої сфери є важливим для істориків, оскільки мова є індикатором будь-якого етносу чи народу, а освіта сприяє фор-

муванню його як нації, що є визначним в етноісторії будь-якого народу. Шведська мовно-освітня політика щодо саамів є яскравим прикладом еволюційного розвитку відносин титульної нації і недержавного народу, за якими особливо цікаво спостерігати з перспективи нашого часу, коли Швеція в очах багатьох інших країн, стала взірцем співіснування різних народів та захисту прав національних меншин.

Важливо простежити зміни у ставленні шведської влади до саамського народу від зверхньої до паритетної через призму змін у мовній політиці, яка включає освіту, книговидавництво та медіапростір, а також торкається культури, науки та інших сфер. За допомогою дослідження розвитку мовно-освітньої сфери кін. XIX–XX ст. можна зрозуміти основні тенденції розвитку шведської етнополітики, розкрити зміни суспільних настроїв та історичних процесів загалом.

Значний внесок у вивчення шведської мовно-освітньої політики здійснили шведські дослідники Л. Еленіус, К. Ївебек, Г. Альфредсон, Л. Лундмарк, Й. Мар'янен, О. Гранстед, Х. Мебіус. Вчені зосереджували свою увагу на еволюційному розвитку мовно-освітньої сфери, відображаючи причини тих чи інших дій шведської влади по відношенню до саамського народу. Вони також показували наслідки цих дій, проектуючи їх на сучасну дійсність і демонструючи цю проблематику як глибинну та комплексну. Вітчизняних досліджень з даної тематики не проводилось, що можна пояснити віддаленістю регіону від нашої держави, недостатністю історичних зв'язків зі Швецією, а також мовними бар'єрами, які заважають повною мірою ознайомитись зі здобутками шведської історичної науки.

Питання народної освіти та церковної віри були нерозривно пов'язані і формували окрему сферу інтересів шведської етнополітики, особливо на тлі колонізації північних земель, заселених корінним народом. Шведська влада розглядала поширення освіти шведською мовою як один із ключових факторів «оцивілізування лопарських дикунів» в умовах модернізації. Крім того, з XIX ст. ця мовно-асиміляційна політика лише посилювалася через страх феноманії, лестадіанства та втрати ще й північних районів королівства, окрім Фінляндії. Відповідальність за впровадження мовно-освітньої політики лежала на цивільних інституціях та церкві, сфери інтересів яких перепліталися. У XIX–XX ст. держава прикладала ще більше зусиль для розбудови мононаціональної культури замість того, щоб продовжити становлення церковної освіти, яка мала проводитися двома мовами (шведською та певним варіантом саамської) відповідно до релігійно-конфесійних потреб корінного населення, хоча частина діячів церкви виступала за викладання вернакулярними мовами. Відтепер, згідно генеральної лінії церкви, шведська мова проголошувалася богообраною із пріоритетним її вживанням в освітньому процесі. Зокрема, подавлялося поширення лестадіанських рухів серед саамів, оскільки одним із ключових постулатів цієї «єресі» було проповідання та викладання слова Божого фінськими та саамськими діалектами, крім того, вони були загрозою гегемонії Шведської лютеранської церкви, яка охоче взялася за втілення націоналістичних планів держави. На мовну ситуацію також впливали шведськомовні осадники, які стали більшістю населення Норрланду у XX ст., і під яких мали підлаштовуватися саами задля своїх повсякденних потреб. У 1870-х рр. була деяка частина церковних діячів, яка намагалася проводити політику викладання рідними мовами, зокрема, пастор Франсен, який разом зі своїми сподвижниками викладав саамською та турнедальською говіркою. У 1870–1880-і рр. відбулась остаточна зміна курсу на «шведизацію» освітнього процесу (Elenius 2016, s. 469–484, Marjanen 2004, s. 18). Перші основні кроки до становлення шведської як мови освіти серед саамських народів відбувалися за часів головування єпископа Хернійосандського Ларса Ландгрена (1876–1888), який зіграв значну роль у мономовній політиці. У 1877 р. викладання у школах було передано від священослужителів до вчителів, які мали глибокі знання саамської та мали хороші здібності у викладанні державної мови. Також відбулася регуляція годин у викладанні саамською та шведською мовами. Шведська мова викладання стала пріоритетною у саамській освіті (Jivebäck 2018, s. 18). У 1885 р. вийшов закон про капітулярії. На противагу тому, що викладач сам пересувався від пасовиська до пасовиська і навчав дітей, почали засновувати школи у великих населених пунктах «ло-

парських марок». Навчання дітей державною мовою мотивувалося тим, що це простіше і дешевше, ніж рідною, бо складніше було підготувати відповідних спеціалістів, і тому вони були у дефіциті. Використання шведської мови також поширювалось на церковну та проповідницьку діяльність. Саамська та фінська мови відходили на другий план, хоча й не вилучалися зі вжитку. Ландгрен хотів обмежити навчання саамською та фінською мовами і виступав за уніфікацію освітньої системи на рівні народних початкових шкіл, щоб придушити конкурентів-лестадіанців. Єпископ не був ні консерватором, ні поборником ліберальних свобод корінних народів і вважав, що освіта мала бути «домкратом для моральності населення і підготовки усіх народів до зрощування в одне суспільство задля нормального співіснування його членів та залучення всіх у сучасний розвиток». На його думку, лопарська мова є нікчемною у плані модерної мови, особливо у сфері науки, де вживається сучасна термінологія. Тому жоден лопар не зможе розуміти сказане новолопарською чи точніше – «оманливою лопарською».

На початку XX ст. важливу роль у подальшій «шведизації» освіти відіграли наступник Ландгрена єпископ М. Йоханссон та перший очільник новоутвореного Лулеоського єпископства О. Бергквіст. Обидва сановники брали участь у зібранні Риксдагу та Королівської Ради 1908 р., де розроблявся законопроект про всесторонній моніторинг саамського освітнього процесу та реформування саамської освіти, який був ратифікований шведським парламентом у 1913 р. і став законом про спеціальну систему «кота-шкіл» (*kotaskolor*) для дітей оленярів, відділивши їх від решти саамів та шведської більшості (Ivarsson, Alfredsson 2001, s. 14, Linna 2011, s. 17). Не зважаючи на серйозні протести саамської громадськості та ліберальних діячів у 1915–1917 рр., результати реформи відмінені не були. Впроваджена система відділяла саамське населення від сучасного прогресивного розвитку та надавала обмежені знання, яких було достатньо лише для того, щоб займатися традиційним кочовим оленярством (Jivebäck 2018, s. 18–19). Навчальний процес мав відбуватись таким чином, щоб не заважати дітям вчитися на практиці справі своїх батьків, але щоб і випас оленів не відволікав від навчання. Тривалість освіти у «кота-школах» була шість років. Як виглядав освітній процес із середини, описав колишній саамський учень, нині активний діяч Шведського Саамського Королівського Товариства Йоханес Мар'янен. За його словами, перші три роки навчання відбувалися протягом літнього семестру у спеціальних пересувних котах із викладачами, що супроводжували групи саамських пастухів, які мали дітей. Навчання велося шведською мовою. Навчали їх Катехізису, граматиці та читанню (Elenius 2016, s. 485–486). Вживання саамської навіть у позаурочний час заборонялося та каралося штрафними санкціями (ця норма була відмінена лише у 1956 р.). Проте у польових умовах ці норми діяли далеко не завжди, оскільки діти все ж були недалеко від своїх батьків та традицій, а тому вплив польового вчителя був не настільки великим як в останні три роки навчання. На четвертий рік навчання дітей забирали до інтернату, розташованого в окружному лопарському центрі, з обов'язковим перебуванням там учнів цілодобово протягом 3-х місяців. Із року в рік кількість годин, відведених для занять, скорочувалась. Будучи відірваними від батьків та більш скованими у вживанні саамської, а також в силу більш серйозної системи штрафів і покарань, діти поступово переходили на вживання виключно державної мови і, за свідченнями автора, починали асоціювати себе зі шведами. Багато однолітків Мар'янена приховували чи навіть відрікалися від свого походження, забуваючи свою мову, коріння та культуру. За спогадам автора, який тривалий час теж не вживав саамської мови, оскільки давно вже працював у виключно шведськомовному середовищі у місті Гетеборг, коли йому випала нагода поспілкуватися із носієм рідної мови, то виявилось, що він сам володів саамською на рівні 5-річної дитини. Пізніше йому довелося заново вчитися власної мови (Marjanen 2003, s. 16–18). Із високих національно свідомих почуттів, з великим бажанням і наполегливістю Й. Мар'янен відновлював знання рідної мови, витрачаючи для цього чимало часу. Менш свідома частина його одноплемінників полишала будь-яку можливість повернення до вживання материнської мови, виховуючи наступні покоління шведською і таким чином випадали із саамського населення. Приклад шкільних років Й. Мар'янена є показовим у випадку провадження

навчально-освітнього процесу для корінних народів, який проводився не лише з ізоляційною, а й у багатьох випадках ще й з асиміляційною метою, коли нащадки оленярів забували свою мову та втрачали власну ідентичність. Як зазначав Лундмарк, «кота-школи» були лише для «ф'єлових» саамів, тоді як «лісові» взагалі не вважалися саамами і тому їх віддавали у звичайні шведські школи. Таким чином, ця система була влаштована так, щоб відділити певні групи саамів, асимілювавши частину з них одразу, а іншу – поступово (Lundmark 2002, s. 63).

Кожні шість років інспектори подавали звіти про церковну та освітню діяльність, досягнення та недоліки «кота-шкіл». Така система навчальних закладів існувала аж до кін. 1960-х рр. і була для саамів єдиною можливістю отримати бодай якийсь рівень початкової та базової освіти. Решта саамів, які не були оленярами, згідно закону 1913 р. мали віддавати своїх дітей до звичайних народних загальноосвітніх шкіл із безальтернативним вивченням та вживанням шведської як мови освітнього процесу. «Кота-школи» впроваджувались, з одного боку, нібито для захисту від швидкої асиміляції саамського населення, з іншого – для ізоляції учнів від передових наукових знань, щоб відгородити наступні покоління саамів від поступального розвитку (згідно соціал-дарвіністських поглядів), що приведе до стагнації, а потім і до повної деградації. Ця система навчання була необхідна також для подальшого посилення контролю над малограмотним корінним народом. Один із ідейних учасників реформ – шкільний інспектор В. Карнель так і казав, що «...ця система створена спеціально для того, щоб лопарі мали залишитися лопарями – через надання освіти, яка б не заважала, а сприяла їх єдиному можливому заняттю – оленярству, без продовження якого цей народ обов'язково вимре». (Jiveäck 2018, s. 16, 19–23). У газеті «Новий день» (*Dagny*) за 1906 р. він писав, що через підвищення рівня освіченості частини саамів, вони почали занепадати як етнос, тому необхідно було тримати їх у традиційних заняттях, відгородивши від сучасного розвитку, навчаючи їх або в котах, або у інтернатах (Ivarsson, Alfredsson 2001, s. 21). Таким чином, навчаючись короткий проміжок часу – 6 років (у перші 3 роки від 1-го до 3-х разів на тиждень і 3 місяці на рік в інтернаті упродовж останніх 3-х років), діти отримували «обрізаний» варіант освіти. Навчальний процес контролювався шкільним інспектором, призначеним єпископською кафедрою у Хернйосанді чи Лулео, а також інспекторами-баліфами, які стежили за відвідуванням дітей шкіл та залученням усього підростаючого покоління до цієї системи. Більша частина дітей оленярів не могла добре вивчити шведську мову, лишаючись недоуками в ній, і вже не могла досконало володіти рідною мовою, що створювало проблеми як в середині їхніх племен, так і в їх комунікації зі шведським загалом (Elenius 2003, s. 15).

Умови проживання та навчання учнів були незадовільними. Приміщення переважно були неякісно побудовані та холодні, тому діти часто хворіли. Освітняни пояснювали це тим, що діти не мають жити у розкоші, оскільки повинні звикати до майбутнього суворого життя оленярів після завершення навчання (Linna 2011, s. 18). у 1930-х рр. почалися протести за рівні права дітей, які навчаються у різних школах. Батьки вимагали покращення умов навчання та проживання своїх дітей (Elenius 2016, s. 486). У 1937 р. представники саамської громадськості зібралися у Арвідс'яурі, щоб вирішити питання щодо організації заходів із покращення побутових умов саамських учнів. Бергквіст став продовжувачем ідей Ландгрена та Йохансона, вивівши їх на більш високий рівень (Mörkestam 1999, s. 99, 132). Помічником Лулеоського єпископа став лопарський шкільний інспектор В. Карнель, який справно виконував волю свого начальства, проводячи політику, яка завдяки його вислову про необхідність лопарів тримати «темними», отримала назву «*lapp-ska-vara-lapp politik*». За часів його головування на посаді інспектора, були прийняті ініційовані ним заборони щодо вживання саамської в освіті у 1925–1938-х рр. Цей час став апогеєм у мовно-освітньому питанні, коли будь-яке вживання саамської під час занять та у позакласний час було під повною забороною і каралося. У 1934 р. окремі саамські округи були позбавлені інспекторів, а участь саамів, бодай гіпотетична, у формуванні освітнього процесу своїх дітей виключалась (Jiveäck 2018, s. 21).

Певні зрушення на користь саамських учнів відбулися лише з відставкою О. Бергквіста із посади єпископа та В. Карнеля – інспектора. На зміну їм прийшли більш ліберальні єпископ

Б. Йонсон та лопарські шкільні інспектори Е. Бернгстрьом і Й. Каленберг, які виступали за розширення прав саамського представництва у вирішенні освітніх питань на регіональному рівні у 1930–1940-х рр. Так, у 1942 р. було прийнято рішення про вживання шведської як ключової мови в освітньому процесі, проте з можливістю використання саамської як допоміжної у викладанні та в позаурочний час, щоб «лопарські діти не забували лопарську мову», при тому допоміжним виступав північносаамський діалект, яким спілкувалась основна частина саамів. Через політику вживання північного варіанту як допоміжного, лулесаамський та південносаамський діалекти стали на сьогодні вимираючими, норрботтенські саами перейшли на фінську чи меенкіелі, арвідхаурські та лулеоські – на північносаамську чи шведську. Надалі зростали самодіяльні освітні організації, що надали поштовх подальшому реформуванню освітньої системи на користь потреб корінного народу. Утворився головний орган самоуправління саамських шкіл у Лулеоському єпископстві. В його заснуванні брали участь члени комун, які мали у північних районах більший вплив на освітній процес, ніж у решті регіонів із загальноосвітніми школами. У процесі реформування постало питання щодо забезпечення освітнього процесу хорошими навчальними матеріалами, оскільки за останні десятиліття (1880–1930-і рр.) ситуація з вивчення саамської була більш формальною, аніж реальною, оскільки не було ні посібників, ні необхідних кваліфікованих кадрів. Тому у 1950-і рр. почали підготовку кадрів зі знанням саамських діалектів та друкування навчальних посібників. У 1958 р. постало питання про становлення саамських загальноосвітніх шкіл замість «кота-шкіл», оскільки в останні ходило все менше і менше осіб (станом на 1968 р. кількість учнів таких закладів становила 100 осіб). Оленярі-саами неохоче віддавали своїх дітей до «кота-шкіл», оскільки батьки не бажали своїм дітям такого важкого життя як у них, а більш гідного майбутнього у розвинутому суспільстві, тому задля набуття більш якісної освіти та кваліфікації, дітей під різними приводами віддавали до загальноосвітніх шведських шкіл чи робочих училищ, а потік дітей до «кота-шкіл» все більше скорочувався, що вказувало на повну неефективність цієї системи, яка потребувала зміни (Elenius 2016, s. 487–489, 498).

У 1940–1950-х рр. замість кот-будівель зводилися більш комфортні споруди, які відповідали нормам тогочасного планування. Постало вже питання вищої освіти саамською мовою. Так, у 1942 р., силами Шведського Місіонерського товариства, на чолі якого перебував Б. Йонсон, а також зусиллями саамських представників К. Стенберга та Г. Парка у м. Йоккмок був заснований перший саамський ВНЗ – Саамська академія (Gransted 2018, s. 37). У цьому ж місті почав виходити часопис саамською мовою «Газета Саамського Народу» (*Samefolkets Egen Tidning*). Крім того, Лулеоський єпископ залучив представника турнедаліанського народу, активного борця за права національних меншин В.-Л. Вайханена, до започаткування культурної ініціативи «Саме-Етнам», щоб демонструвати та поширювати знання про саамську культуру і мову не як релікт чи рудимент, а як частину культурної спадщини регіону та загальношведської культури. Після остаточного занепаду расистських поглядів у повоєнні роки, держапарат королівства почав звертати все більшу увагу на саамські освітні проблеми. Крім того, після набуття Швецією членства в організації ЮНЕСКО, стало реально відбуватися покращення розвитку освіти відповідно до потреб всього населення, у тому числі і представників корінних народів та національних меншин. У 1953 р. була проведена 1-а установча конференція Шведського Саамського Королівського Товариства, де ставилось питання про необхідність впровадження обов'язкового навчання саамських дітей рідною мовою, особливо у сфері духовної освіти, а також про необхідність допущення церковнослужителів до посади вікарія лише зі знанням саамської, оскільки це допоможе кращому порозумінню із саамською паствою та пізнанню культурно-мовних особливостей. Із 1925 р., за словами сановника, не було жодного вікарія, який володів би саамською мовою. З того часу поступово відбувалось впровадження саамської мови як навчального предмету у різних школах Норр- і Вестерботену. За результатами цієї конференції, був виданий Указ № 48 про надбавки вчителям та священникам, які ведуть свою діяльність фінською чи саамською мовою. Спочатку це було 150 шведських крон на мі-

сяць, але цього було недостатньо для заохочення освітніх та духовних кадрів застосовувати фіно-угорські мови. Тоді були закріплені норми, за якими нараховувались надбавки 2-х типів: 1) загальна – 600 крон за діяльність у саамських та турнедаліанських округах; 2) спеціальна – 400–800 крон за знання мов та ведення ними викладацької і духовної діяльності. За указом № 66 про ведення служб та духовної освіти саамською мовою, ініційованим Б. Йонсоном та інспектором Г. Хультгреном, були організовані мовні курси для майбутніх вікаріїв у Йоккмоку, без проходження яких, вони не мали права обіймати цю посаду. Аргументуючи необхідність вивчення сновниками саамської мови, єпископ спирався на указ 1686 року про обов'язкове вивчення саамської як мови проповідування, показуючи, що це є відновленням давньої традиції, а не радикальні та безпрецедентні кроки щодо реалізації вимог саамських активістів (Gransted 2018, s. 12, 14, 21). У 1954 р. за ініціатииви єпископа були введені стипендії для священників та викладачів, які вивчали саамську. У 1954–1958 рр. – єпископ Б. Йонсон разом із інспектором «кота-шкіл» Й. Руунгом та єпископським секретарем К. Клефбаумом проводили дослідження щодо якості надання духовної освіти саамським племенам. За результатами дослідження Йонсон виявив нерівномірність розподілу священників по саамських приходах, особливо у південних, лісових районах. Єпископ запропонував надати можливість саамам самим ставати священниками та проповідувати своєю мовою, а також заохочувати викладачів та шведських священників вивчати мову та традиції корінного народу. Ці заходи, на думку Йонсона, мали укріпити духовність народу та зберегти його лояльність до державних інституцій, оскільки у 4-х північних шведських ленах саами все активніше долучалися до творення власного громадського суспільства через утворення національних організацій, які протиставляли себе офіційним державним структурам. У 1959 р. пролунала перша літургія повністю саамською мовою. На зламі 1950–1960-х рр. почали видаватися навчальні посібники з паралельним вживанням саамської та шведської мови. У 1962 р. були впроваджені перші загальноосвітні школи з саамською, як мовою викладання (Elenius 2016, s. 15). Заходи, впроваджені Йонсоном, були успішно реалізовані у зв'язку з тим, що сновник спирався на польові дослідження і безпосередні контакти з простими прихожанами, а не свідчення своїх підлеглих.

Такими чином, збираючи дані з усіх куточків єпископства під час експедиції та встановлюючи зв'язки із довіреними особами серед місцевого населення, єпископ Лулеоський мав повну картину стосовно мови, освіти та духовної сфери і, виходячи із результатів досліджень, приймав ефективні міри по вирішенню реальних проблем, чим сприяв покращенню становища у цих сферах. Б. Йонсон наголошував, що «шлях до Бога має вестись шляхом рідної мови пастви та відповідно до їх культури» (Gransted 2018, s. 13, 17, 20–22). Заходи Йонсона, почали впроваджуватись і в Хернійосандському та Вестероському єпископствах.

Із 1960-х рр. політика щодо покращення саамської освіти із рівня єпископських кафедр перейшла на державний рівень. Активні громадські діячі У. Курхунен та Б. Лундмарк продовжили справу Б. Йонсона у 1970-х рр. Вони займалися розробкою порядку проведення церковних служб саамською та виступали за необхідність поширення саамської на всі приходи у Лулеоському єпископстві.

У 1977 р. відбулась реформа мовної політики, яка надала більше прав на вживання та викладання рідними мовами різних національностей, які проживали на території королівства. У 1985 р. були розроблені освітні програми різними саамськими діалектами (Elenius 2016, s. 491–496, 499–501). У 1990-і рр. відбувався процес активного залучення саамів до церковної діяльності, та викладацької роботи. Особлива увага зверталася на південносаамську мову, оскільки на той час вона використовувалася найгірше. З того часу, літургії відбуваються відповідно до саамських звичаїв та традицій, а також покращується рівень духовної освіти саамською мовою, згідно заповіту Б. Йонсона «навчати саамів відповідно до їх стилю життя та ідеологічних цінностей». Почали проводитися спільні служби шведських та саамських священників на знак прощення та примирення за майже столітню політику мовної, освітньої та духовної дискримінації корінного народу (Mebius 2016, s. 702). У 2000 р. саамська отримала статус мови національних меншин.

На тепер кількість саамів, які використовують діалекти для повсякденного вжитку та вважають рідною лише бл. 9–10 тис. ос. (бл. 50% усіх саамів). Більша частина носіїв саамської мови говорять одним північносаамським діалектом, у той час як південносаамські діалекти (луле-, піте-, південносаамський) перебувають у вимираючому стані (кількість носіїв кожного з них не перевищує 500 осіб). Хоча зараз і проводяться заходи по заохоченню використання саамської мови в освіті, культурі, медіапросторі, та наслідки довготривалої мовної політики шведської влади продемонстровані вищевказаними числами. Право використання рідної мови саамами у різних сферах життя регулюється § 28 Конвенції про захист національних меншин (Ivarsson, Alfredsson 2001, s. 3, 35). Законом № 1175 визначається право застосування саамської мови в органах виконавчої та судової влади на місцевому і регіональному рівнях. Це зобов'язує чиновників та представників бюджетної сфери знати мову місцевих жителів у саамських адміністративних зонах (Йоккмок, Кіруна, Еліваре та ін.). Вживання саамської у закладах дошкільної освіти та будинках для людей похилого віку має бути не менше 50%, а загальноосвітні заклади повинні забезпечувати навчання як рідною мовою, так і шведською як додатковою. Члени комун мають вплив на добір кваліфікованих кадрів та на формування саамських класів у закладах середньої освіти. Станом на 2000-і рр. існує шість саамських середніх шкіл у Норрботтенському лені. Крім того, цим законом забезпечується використання мови корінного народу у релігійній та культурній сферах. Проте, не зважаючи на такі успішні заходи, все ж сучасні дослідження показують, що існують порушення закону при вживанні саамської мови в округах при отриманні адміністративних, освітніх та соціальних послуг. Так, у багатьох навчальних закладах шкільної системи, викладання саамськими діалектами, особливо південними говірками, є доволі посереднього рівня, а відбір викладацьких кадрів та організація навчальних планів недостатньої якості, що негативно відображається на освіті саамських учнів. Були зафіксовані випадки відмови у наданні медичних послуг через вживання пацієнтами саамської мови, а також відмова у наданні адміністративних послуг шведськими чиновниками в управліннях оленярськими господарствами при звертанні до них саамською мовою (Linna 2011, s. 11, 21–25).

Отже еволюційний шлях змін у шведській мовно-освітній саамській політиці був складним і на різних етапах дії влади були різними. Так, наприкінці XIX – першій половині XX ст. у влади по відношенню до цього народу була одна мета – асимілювати та примусити його перейти на вживання виключно державної мови. Для цього створювались різні перешкоди, щоб здобуття освіти рідною мовою було неможливим. Так, для кочової частини саамів це була ізоляція від нових, прогресивних знань і створення таких умов, за яких вони були змушені переходити на використання шведської; для осілих саамів – примусовий перехід до звичайних шведських загальноосвітніх закладів.

Після Другої світової війни, коли питання мов нацменшин почало виноситись на міжнародний рівень, стали обговорювати й питання фіно-угорських мов і саамської зокрема із залученням ООН, ЮНЕСКО, Ради Європи та ін. Завдяки ґрунтовним дослідженням шведських вчених були вироблені механізми щодо покращення та більш ефективного використання саамської мови. У 1970–1990-х рр. була створена законодавча база по захисту її вживання у різних сферах життя. Наприкінці XX ст. саамська мова отримала офіційний статус мови національної меншини, з правом її вживання у різних сферах на території визначених районів.

Хоча й досі існують певні проблеми щодо використання в цієї мови освіті, проте завдяки моніторингу та вживанню необхідних заходів ситуація поступово змінюється на краще.

Список літератури **References**

- ELENIUS, L., 2016, De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. Band 1. Skellefteå: Artos & Normabokförlag, s. 469–518.
- ELENIUS, L., 2004, Samerna i rasismens tidearv. Samer – ett Ursprungfolk i Sverige. Västerås, s. 14–15.
- GRANSTEDT, O., 2018, Biskop Jonzon och kyrkoherden för samer. Lund: Lunds Universitet, Centrum för teologi och religionsvetenskap forlag.

- IVARSSON, K., ALFREDSSON, G., 2001. Svenska samernas landrättigheter. Lund: Juridiska Institutionen av Lund Universitet.
- JIVEBÄCK, K., 2018, Offentlig maktutövning genömot samerna under mitten av 1800-talet till början av 1900-talet. Lund: Juridiska fakulteten av Lund universitet.
- LINNA, K., 2011, Diskriminering av samer – samernas rättigheter ur ett diskrimineringsperspektiv. Stkh: Ombudsmanen mot etnisk diskriminering.
- LUNDMARK, L., 2002, Lappen är ombytlig, ostadlig och obekväm – statens «samepolitik» i rasismens tidearvs. Umeå: Norrlands universitetsförlag.
- MARJANEN, J., 2004, Mellan två identiter. Samer – ett Ursprungfolk i Sverige. Västeros, s. 16–18.
- MEBIUS, H., 2016, Den återupprättade nåden. De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. Band 2. Skellefteå: Artos & Normabokförlag, s. 681–710.
- MÖRKESTAM, U., 1999, Om Lapparnas privilegier – föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997. Stkh: Stokholms Universitet Stats Vetenskapliga institutionen.

Еволюція шведської державної мовно-освітньої політики по відношенню до саамського народу (1870–1990-і рр.)

У статті розглянуто шведську етнополітику по відношенню до саамського народу у сфері мови та освіти, її вплив на використання державної мови і мови корінного народу, еволюцію цієї політики упродовж останньої третини XIX та XX ст. і сучасний стан освітньої системи.

Автор дослідив динаміку розвитку мовно-освітньої політики Королівства Швеція, причини та наслідки діяльності шведських владних інституцій; діяльність саамських і шведських організацій та окремих діячів, які впливали на формування освітньої системи корінного саамського народу. Концентрується увага на основних аспектах діяльності шведської влади у цій сфері, з визначенням позитивних та негативних наслідків. Крім того, проведене дослідження роз'яснює причини змін мовно-освітньої політики з боку державно-адміністративних інституцій та Шведської Лютеранської Церкви, які відбувалися під впливом як внутрішніх чинників (колонізація північних провінцій, побоювання влади щодо можливого залучення саамів до сепаратистських рухів, штучне стримування культурного розвитку саамів), так і зовнішніх (розвиток загальноєвропейських та світових течій, теорій та віянь – соціал-дарвінізму, нацизму, лібералізму, тощо). Автор детально описав процес навчання в «кота-школах» (особлива форма шкільної системи), які були прилаштовані до способу життя кочових саамів, але в той же час виступали як інструмент асиміляції корінного народу. Дослідження пояснює також причини занепаду даної освітньої системи. Стаття висвітлює процес «примирнення» Лютеранської церкви і саамського народу, якому сприяло впровадження саамської мови та її діалектів у церковних службах, а також видавництво релігійної літератури цією мовою. Дослідження подає інформацію про еволюцію правової законодавчої бази, яка забезпечувала та регулювала застосування саамської мови у різних сферах життя.

Ключові слова: освіта, «кота-школи», «шведизація», Лютеранська церква, політика «лопарі-мають-лишатися-лопарями», інспектори.

Plakyda Valeriy, the 4th year student, the Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Плакида Валерій, студент 4-го курсу історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1898-2888>

Received: 26-03-2020

Advance Access Published: April, 2020

АРХЕОЛОГІЧНА МЕТОДИКА ТА ІННОВАЦІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ ОЧИМА АРХЕОЛОГІВ

Сергій Палієнко

ARCHAEOLOGICAL METHODS AND INNOVATIONS IN THE POST-SOVIET AREA THROUGH EYES OF ARCHAEOLOGISTS

Sergii Paliienko

The history of archaeological method and innovation during the post-war and contemporary periods has been studied not enough in the post-Soviet area. But this topic is actual because at that time achievements of the scientific-technical revolution have been implemented into archaeology. The aim of the article is to study the method of primary data processing (information collection at the time of excavation, an office study of artifacts and preparation of a report on the archaeological excavation) and innovation to this process in the Soviet and post-Soviet archaeology. The research is based on 7 interviews with archaeologists from Kyiv, Moscow and St. Petersburg which have been recorded by the author.

On the respondents' opinion for the last 15 years modern digital technique as digital cameras, GPS and laser tacheometers has been used in the post-Soviet area and non-invasive methods of archaeological research have spread at the last time. In the USSR field lists of artifacts were filled manually at the beginning then it was made by personal computers. An approach to anthropological materials selection has been changed since the Soviet time and cooperation with natural scientists has been widespread in the field.

Since 1970s Soviet archaeologists have made attempts to create data bases. Initially matrix tables were used for this then it was realized by computers. These works were provided in Moscow and Kyiv but the progress was made only after appearance of modern PC. A special computer program has been developed for burial sites of the Bronze Age which is in use till now.

In the Soviet time the quality of reports on the archaeological excavation depended on funding and other sources of researchers and research establishments. And the most difficult work was preparation of field drawings for final reports. PCs were in use for working with texts at the beginning and after some time for processing of graphic materials. It made the archaeologists' work simpler.

Today modern technologies help to fix artifacts better in the field and to process primary data. But there are problems with comparison of results because of different equipment status of scholars. Moreover, one respondent expresses an idea that computers have made work easier but they have not led to a revolutionary breakthrough directly in archaeology.

Keywords: Soviet archaeology, anthropology of science, archaeological method, innovations in archaeology, primary data processing.

Бурхливий розвиток історії археології на пострадянському просторі почався близько 30 років тому. Однією з тем, які розглядали дослідники, є історія запровадження інновацій в археологічній методиці. Зокрема, багато уваги приділено міжвоєнному періоду, коли в радянському палеолітознавстві почали запроваджувати методику розкопок широкою площею (Александрова 1998; 2002; Васильєв 2008, с. 25–28; Цеунов 2017). Що стосується післявоєнного часу, а також сучасності, то ця проблематика вивчена недостатньо, проте саме тоді в археології

почали використовувати досягнення науково-технічної революції, що і сьогодні залишається актуальним. Для дослідження цієї важливої теми слід звернутися не тільки до традиційних для істориків науки джерел, таких як архівні та літературні, але й до спогадів очевидців. Тому тут може стати в нагоді й використання етнографічних методів, зокрема напівструктурованого інтерв'ю. Так, на заході вже досить давно сформувалася окрема субдисципліна – антропологія науки, яка, за допомогою подібних методів, вивчає процес наукового виробництва та його зв'язок із суспільством. Також з'явився й окремий міждисциплінарний напрямок – STS (Science and technology studies).

На пострадянському просторі активні дослідження з цієї проблематики протягом останніх 15 років тривають в Росії, зокрема, з'явилися праці, присвячені археологам (Щепанская 2005; Шнирельман 2015; Вдовиченков 2015). В Україні тільки досить недавно Ю. С. Буйських (Буйських 2013; 2014) опублікувала роботи з цієї теми, проте питання запровадження інновацій у них не розглядалося.

З 2016 р автор здійснює опитування археологів, які працювали в провідних археологічних установах колишнього СРСР у Москві, Ленінграді, Києві та інших містах, на тему «Археологія як професія», метою якого є вивчення самосприйняття археологами своєї професії та дослідження процесу виробництва та передачі знання в середині археологічного наукового співтовариства. З того часу було записано 11 інтерв'ю, 3 з яких потребують перед розшифруванням додаткової обробки технічними засобами, тому повністю розшифровані 8 інтерв'ю. Респондентами є 4 археологи (3 жінки та 1 чоловік) з Москви (ІА РАН), 3 науковці (2 жінки та 1 чоловік) з Санкт-Петербурга (ІІМК РАН та СПбДУ) та 1 інтерв'ю записане з київською дослідницею (Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПіК). Усі вони розпочали свій шлях в археології наприкінці 1960-х – у 1970-ті роки. У даній публікації використовуються дані з 7 інтерв'ю. Метою даної статті є оприлюднення результатів цього опитування, що стосуються методики роботи з первинними даними (збір інформації під час розкопок, камеральна обробка матеріалів, підготовка звіту про розкопки) та запровадження в цей процес інновацій.

У питальнику «Археологія як професія» цієї проблеми стосуються два запитання:

11. Які ресурси Ви використовуєте (таблиці, бази даних, спеціальні програми) при обробці первинних даних? Як це відбувалося раніше?

12. Чи стикалися Ви із запровадженням нових технологій при польових роботах та при камеральній обробці матеріалів? Які результати це дало? Чи є відмінності у запровадженні інновацій раніше і зараз?

Так, одна з респонденток, яка займається дослідженням палеоліту, у якості інновації згадала запровадження під час розкопок методу фронтальної зйомки, що пов'язане із появою доступної та високоякісної цифрової фотографії:

«Вот знаете, я с, с (...)» с 2005, 2006 года стала использовать фронтальную съемку. <...> И я её использую, хотя я знаю, что там, тут есть ошибка, есть ошибки, есть накладки. И этот метод, ну я считаю, что этот метод надо обязательно использовать. <...> Понимаете, когда теперь есть вот эти, вот эти нивелиры электронные, да, это всё очень хорошо, но они фотографии не делают предмета. А фотография – просто фотография, она не заменит фотографию фронтальную. <...> И он соединяет часто несоединимое. Он, во-первых, даёт нам, видит объем – то, что на рисунке мы не видим, мы его можем обозначить – «минус 20» или «минус 2». Обозначить можно, а здесь он видит этот объем. Да, вот. (...) Для нас это чрезвычайно, чрезвычайно важно. Вот, но, с другой стороны, (.) и он видит сочетание разных материалов, которые мы, иногда (...) вот в документации, мы даже, я знаю, что существовали отдельные описи – кремнёвая опись, какая-то там ещё опись. А здесь у нас всё вместе» (Беляева).*

Також у останні десять років у пострадянській археології, зокрема і в українській, почали запроваджувати неінвазивні методи, які дозволяють вивчати археологічну пам'ятку, а також більш точно фіксувати матеріал:

* (.) – коротка пауза; (...) – довга пауза.

«Вот, сейчас намного упростилось, в основном. Если уметь пользоваться правильно компьютером, GPS-ами там всякими, потому что даже, в смысле, опять-таки, методики первичной, то есть, ну, чтоб разметить, ну, выбрать место, на котором надо копать или, которое надо копать, и точно его разметить, уже значительно проще, чем мы когда-то делали при помощи знаменитого треугольника. <...>

Сейчас их [возможностей] больше для точного фиксирования, для выбора правильного места, для точной фиксации, для определения площади. <...> ...например, теперь таким изделием как гелекоптер, например, пользуются. Вот у меня зашифлился, под моим руководством, [В. А.] Гнера недавно в этом году по охране памятников. Это неразрушающие методы исследования, которые очень перспективные, на мой взгляд, их в первую очередь надо применять» (Титова).

Ще за радянських часів відбулися зміни у підходах до відбору матеріалу, що підлягав подальшому опрацюванню. Одна з респонденток, яка працювала у новобудовних експедиціях, згадала про ситуацію з відбором антропологічного матеріалу:

«Ну, у нас, правда, валом шёл материал, мы там фиксировали это всё, фотографировали, чертили, разбирали погребения, да, посткраниальный скелет захоранивали, а черепа брали. <...> Конечно, потом, когда уже стали работать на других там памятниках, конечно, уже, теперь забираешь всё – каждую косточку, вплоть до последней фаланги. Вот это то, что лично мой опыт был. Да? И не то, что это – моя ошибка, но меня так научили, так делали все» (Мішина).

Однак дослідниця відзначила, що навіть у радянські часи з археологами на розкопці працювали спеціалісти-природничники, які також відбирали зразки для аналізів:

«Потом у нас на памятнике – вот на этом телле, на котором мы работали, мы довольно активно применяли различные естественные методы: и почвоведение, палинологию, фитолидный анализ, диатомовый. У нас там очень комплекс всех этих методов был. Причем, в основном приезжали наши специалисты туда из Института географии, (...) в том числе и наши палинологи. И вот это для меня была работа рука об руку с ними – не просто они тебе скажут, а именно с ними – очень полезно» (Мішина).

Усі знайдені артефакти підлягають занесенню до опису. У радянські часи описи велися на папері, а з появою сучасних персональних комп'ютерів для створення баз даних артефактів почали застосовуватися програми Access або Excel. Ці програми також використовують і для подальшої роботи з археологічними матеріалами:

«Описы были, которые и сейчас делаются обязательно, в обязательно порядке, ну плюс ещё базы данных – такие, какие есть, самые простые. Там у меня, Access этот самый мне делает» (Беляєва).

Окремі респонденти згадали про спроби використання у «докомп'ютерну» еру матричних таблиць, у яких відмічали наявність тих чи інших ознак, але потім почалося застосування комп'ютерів:

«На самом деле, все мы начинали вот с этих матричных таблиц. У меня также был такой период, когда ещё не было никаких компьютеров, да. (...) Признаки всякие разные, и вот отмечаешь. А потом, конечно, все стали делать базы. (...) Вот там описания, кто занимается керамикой – керамикой, керамики, кто занимается там погребальным обрядом – да. Мне кажется, это сейчас единственный какой-то вариант. Ну, я вот делала в аксесе [Access] <...> Кто-то делает в Excel» (Мішина).

Перші комп'ютери або, як їх тоді називали, – ЕОМ, почали застосовувати ще у 1970-ті роки, а інформацію до них заносили за допомогою перфокарт. Про це згадує респондентка з Москви:

«С перфокартами возились. <...> Я, я уже не пробовала, практически, я просто смотрела как. Это, вот, чуть постарше, наверное, даже не на десять лет, а может быть лет на пять. Вот они там возились в лаборатории с Игорем Сергеевичем [Каменецким], вот, делали эти самые перфокарты, но... <...> Уже не застала» (Андреева).

Подібні роботи тривали з кінця 1970-х років у київському Інституті археології АН УРСР під керівництвом Володимира Федоровича Генінга, зокрема до цього залучалися й кібернетики:

«Ну, вот, я тоже уже неоднократно вспоминала типолого-статистический метод при обработке материалов, ну, вот, кремнёвых, там – из металлов, это всё. Вот, как раз этим очень seriously пытались заниматься сотрудники отдела Генинга – методика, вот эта вот, специальные эти программы разрабатывал по (...) электронным... Не электронным, это так тогда не называлось... Базы данных по курганам, например, Украины. Были издания даже. Потому что работали археологи, вот, сотрудники этого отдела Генинга, ну, условно говоря, так, хочется, чтоб быстрее, на... с кибернетиками. Потому что всё это было только в самом начале, перфокарты, там были, всё, разрабатывали критерии отбора определённых параметров. Вот, и в результате пришли к тому выводу, что невозможно охватить необъятное, и это – правильно» (Титова).

Саме у сімдесяті роки в радянській археології розпочалися перші спроби опрацювання накопиченого матеріалу за допомогою обчислювальної техніки, які тривали і в наступне десятиліття, але повноцінно це вдалося зробити тільки з появою персональних комп'ютерів уже після розпаду СРСР. Так, про подібні роботи у Москві згадує одна зі співробітниць Інституту археології РАН: *«Значит, (...) ну, одни из первых баз данных, это – восьмидесятые годы, конечно, вот. Вообще была идея сделать базу данных первыми перфокартами у нас. Были куплены специальные машины под это дело, на этих перфокартах мы записки друг другу писали. То, что были, как бы сказать, закуплены эти перфокарты, как раз Каменецкий этим руководил, значит. И потом это должно было быть обчислено как-то и так далее. И, и ещё мы тестировали базы данных (...) на... в виде таблиц. То есть, вот, расчерчиваешь таблицу, смотришь отчёт, здесь у тебя признаки, здесь у тебя погребения, и, значит, там значками, значит там – плюсики и минусики... <...> Потом, значит, это делалось, собственно говоря, для перфокарты. Потом появились первые программы, первые программы, вот машина «Мэра» [вочевидь, польський Mera-Elzab Meritum] была такая. У нас она в институте завелась, (.) она у нас завелась первая, как раз в отделе охранных раскопок.*

С начала восьмидесятых я работала на этой самой «Мэре», да. Она у нас была и в отделе тоже. Вот мы как раз по коду Каменецкого туда, значит, тоже загоняли вот по грантам это всё дел[али]. Ну, вот когда, уж вам, наверное, лучше знать, появились у нас первые персональные компьютеры, ну, тогда вот, опять же, получался вопрос с базами данных, конечно. Вот, тогда в тех программах это стало вполне возможным, а потом совершенствовались компьютерные программы, и уже тут получалось» (Сорокіна).

Вже з появою сучасних комп'ютерів для поховальних пам'яток бронзової доби у московському Інституті археології створили спеціальну комп'ютерну програму:

«А у нас, например, есть (..) некоторый вот коллектив – тот же [Олександр Миколайович] Гей, Марина Андреева. Они работали несколько лет, да и сейчас работают с программистом, с программистом, который специальную написал программу вот по их источнику – погребальный, погребальный обряд вот курганов бронзовых. И вот они работают в этой программе» (Мішина).

«В то время, ну, на самом деле, уже в конце де-де... восьмидесятых – начале девяностых мы начали строить, вот, с Александром Николаевичем Геом такую вот базу данных хитрую по курганным погребениям. Она, в общем, до сих пор и функционирует» (Андреева).

Застосування сучасної комп'ютерної техніки суттєво спростило підготовку звітів про проведені польові роботи. У радянські часи найскладнішим було підготувати креслення та зробити якісні фотографії, тому якість звітів була неоднаковою, а залежала від наявності фінансових можливостей. Найякісніші звіти зазвичай здавали так звані новобудовні експедиції, що працювали за госпдоговорами під час великих будівництв. Так, одна з московських респонденток – колишня співробітниця такої великої експедиції описує процес підготовки звітів до появи новобудов:

«Значит, если мы берём где-то до, опять же, больших новостроечных экспедиций и вне их, вне их, то значит отчёт делался на коленке. То есть брался альбомчик, типа для семейных фотографий, и туда, значит, это всё аккуратненько клеивалось. Ну, полнота зависела, соответственно от (.) значит, квалификации товарища. Значит, ну, что делалось? Обязательно, конечно, фотографирование, обязательно был чертёж. Качество могло быть самое разное, прямо скажем. (.) Текст, ну, опять же, полнота его зависела как, по возможности. Ну, вот, (.) антропологические определения часто делались на глазок, значит, вот – где у нас М/Ж.» (Сорокіна)

Також вона порівнює цей процес із тим, як це відбувалося у новобудівних експедиціях:

«А что касается новостроечных, то, вот, они стали выделять большие, по крайней мере, институтские, большие деньги. Антрополог – обязательно, антропологические определения, чертежи обязательно делались профессионалами. Для этого брали архитекторов, часто студентов, ну, кто мог – археологи, там и так далее. Вот, архитекторы – идеальный вариант для нашего черчения, причём не обязательно стенки, костяки они замечательно могут рисовать. Вот. И обязательно, так сказать, всё это белилось. Ну, была сначала миллиметровка, потом это всё белилось на кальку. Я тоже этим занималась, вот, в студенческие годы по договорам. Затем эти кальки (.) отдавались во ФОКИ – была такая у нас лаборатория. Это Лаборатория фотокино Академии наук. Там эти кальки переснимались профессионально. Для съёмки вещей была у нас фотолаборатория своя. Это, значит, всё переснималось, и они нам выдавали (.) снятые чертежи, проявленные и отпечатанные плёнки. И всё это, естественно, в отчёт писалось. Надписывали, ну, либо на машинке приклеивали или от руки там, значит, кто как мог. Вот. А сейчас – компьютерные технологии, всё это делается элементарно, совершенно. Это всё уже в поле делается на компьютере, компьютером обрабатываются, естественно, все чертежи...» (Сорокіна).

Наскільки кропітким був процес підготовки польових креслень для здачі звітів до архіву описує співробітник тодішнього Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР:

«Дело в том, что полевые чертежи мы... которые шли в отчёт, мы сдавали в лабораторию камеральной обработки, и там была большая группа художников-чертёжников. Они переводили полевые чертежи на ватман. <...> Далее эти чертежи передавались в фотолабораторию нашу, где они фотографировались на вот такую вот камеру огромную, стоячую. <...> И потом выдавались фотографии очень хорошего качества, эти полевые чертежи, и они наклеивались в альбом. И полностью альбом, он сдавался, (...) по-моему, да, (.) да, он в архив, в рукописный архив сдавался, то есть, отчёт с альбомом» (Нехорошев).

Окремим є питання, наскільки ефективним було впровадження нових технологій. Одна з респонденток згадує, що перші персональні комп'ютери погано працювали з графікою, тому вони більше використовувалися для роботи з текстами замість друкарських машинок. А щодо креслень, то їх якість все одно залежить від людини, яка їх робила, а комп'ютери тільки допомагають їх опрацювати для підготовки до друку чи передачі до архіву:

«Дело в том, что всё зависело от компьютера. Первый компьютеры графику открывенно не тянули или тянули её плохо, или это было, как сказать, не то. Вот. А, (.) значит, это касалось больше работы с текстами, конечно. Тут облегчение пошло сразу. Эти машинистки, которые там перепечатывали, и надо было это всё вычитывать потом. Тут, естественно, конечно, все распечатки стали делаться на компьютере.

Ну, а что касается, компьютерных чертежей, то, понимаете, это же, как бы вам сказать, это же не чертёж компьютерный, не компьютер же его чертит. <...> Чертит человек. И качество-то первоначальное – это то, что сделал человек. А потом, в каком виде оно представлено, это уже, в общем, не имеет значение. В виде калечки, как некоторые там приклеивали, или с миллиметровочки сделанной, или в виде перефотографированной этой кальки, уменьшенной, там, нужным образом, или в виде компьютерной распечатки. Это, в общем, не имело значения. Это вот, как пошли компьютеры, это очень быстро произошло (Сорокіна).

Проте застосування сучасних технічних засобів усе одно не вирішує всіх проблем науки. З одного боку, це дозволяє більш точно фіксувати матеріал під час польових робіт, але, з іншого, не призводить до якихось проривів навіть під час камеральної обробки матеріалів:

«Вот, новые технологии при полевых работах. Да. При камеральной обработке, вот, пожалуй, при камеральной обработке – нет. Это формализация, описание и всё. Какие результаты это принесло? Пока никаких. Вот, это – парадокс, но тем не менее» (Щеглова).

Респондентка звернула увагу, що сучасні програми, зокрема 3D-моделювання полегшує візуальне сприйняття інформації, проте не призводить до якихось незвичайних висновків. Іншою проблемою є те, що передові технології застосовуються не всіма археологами, тоді, відповідно, дуже важко порівнювати результати, репрезентовані у різній формі:

«Тахеометры дали, но вот хорошо мы видим 3D-реконструкцию Каповой пещеры, например, да? Или каких-то у нас самая такая приятная. Вот мы видим повисающие в трёхмерном пространстве находки или ещё что-то такое, но это кейс. Это показать красиво студентам на лекции, как можно. Где разработки, связанные с этим, где массовое внедрение этого всего? Ведь, понимаете, одни работают, используя эти методы, а другие – нет. И как сравнивать результаты? <...> Я пока не вижу того, чтобы это, чтобы это привело к каким-то потрясающим выводам. Всё на стыке наук, а внутри археологии никакого такого вот нету» (Щеглова).

Також дослідниця висловила думку, що ті сподівання, які у 1960-ті роки покладалися на застосування в археології електронно-обчислювальної техніки, повністю не виправдалися, адже це було вкрай необхідне для роботи з великими масивами матеріалу, який вже було накопичено в ті роки. Безперечно, праця археолога полегшилася, проте значного прориву не відбулося:

«И... (...) тут мне кажется, уже назрел большой кризис, потому что при накоплении огромного, при полном накоплении материала, у нас нету, почему-то мы как-то вот после «Аналитического археологии» того же самого Кларка, не появилось какого-то нового прорыва по тому, как надо с этим со всем работать. Вот казалось, что сейчас появятся компьютеры, и всё заработает. И оно не заработало» (Щеглова).

Отже, за результатами опитування археологів з Києва, Москви та Санкт-Петербурга вдалося зібрати наступну інформацію щодо методики обробки первинних даних та запровадження інновацій. На пострадянському просторі у польовій археології почали застосовувати сучасні технічні засоби: близько 15 років тому – цифрові фотоапарати, а згодом GPS і лазерні тахеометри. В останній час набувають поширення і так звані неінвазивні методи археологічних досліджень, які дозволяють отримати інформацію про археологічну пам'ятку не пошкоджуючи її. Польові описи знахідок у радянські часи вели вручну, а після появи персональних комп'ютерів – із їх допомогою. Зараз найбільш поширеними є програми MS Access та MS Excel.

Також з радянських часів відбулися зміни у відборі антропологічних матеріалів під час розкопок – для подальших досліджень почали забирати всі кістки, а не тільки черепи. І в радянській, і в пострадянській археології під час розкопок у полі працювали також учені-природники, які відбирали зразки для аналізів.

Ще з сімдесятих років у СРСР здійснювалися спроби зі створення в археології баз даних, на початку – на основі матричних таблиці, далі – комп'ютерних, зокрема із застосуванням перфокарт. Роботи в цьому напрямку велися в Москві та Києві, але успіху вдалося досягти тільки із появою сучасних персональних комп'ютерів. Для поховальних пам'яток бронзової доби у московському Інституті археології РАН навіть створили спеціальну комп'ютерну програму, яку використовують і зараз.

У радянські часи якість звіту часто залежала від наявності фінансових та інших можливостей у дослідника та установи, тому найкращі можливості мали так звані новобудівні експедиції, які працювали за госпдоговорами. Найбільш кропіткою була робота з підготовки креслень для звіту. Із появою персональних комп'ютерів їх спочатку використовували для роботи з текстами, а згодом – і з графічними матеріалами, зокрема кресленнями, що дуже спростило роботу.

Сьогодні застосування сучасних інформаційних технологій дозволяє проводити більш ретельну фіксацію знахідок під час розкопок, а також опрацьовувати первинні данні, проте так як у різних дослідників рівень технічного оснащення також різний, то це створює проблеми при порівнянні результатів роботи. Також висловлено думку, що хоч комп'ютери значно спростили роботу, проте їх використання не призвело до суттєвих проривів власне в археології на інтерпретаційному рівні, адже усі досягнення тільки за рахунок застосування методів суміжних наук.

Наразі опитування «Археологія як професія» триває, і згодом результати наведені вище будуть доповнені. Також зібрана інформація може бути використана в комплексі з архівними та літературними джерелами для розкриття повної картини щодо застосування інновацій в радянській і пострадянській археології.

Джерела та література

- Андреева М. В. Інтерв'ю від 04.10.17. Особистий архів С. В. Палієнка.
Беляева В. І. Інтерв'ю від 20.11.18. Особистий архів С. В. Палієнка.
Мішина Т. М. Інтерв'ю від 03.10.17. Особистий архів С. В. Палієнка.
Нехорошев П. Є. Інтерв'ю від 27.04.16. Особистий архів С. В. Палієнка.
Сорокіна І. В. Інтерв'ю від 23.11.16. Особистий архів С. В. Палієнка.
Титова О. М. Інтерв'ю від 13.04.16. Особистий архів С. В. Палієнка.
Щеглова О. О. Інтерв'ю від 16.11.18. Особистий архів С. В. Палієнка.
АЛЕКСАНДРОВА, М. В., 1998, «Идеология» раскопок и приоритеты археологического исследования (у истоков советской методики раскопок палеолитических поселений). В: Восточный гравит. М.: Научный мир, с. 142–150.
АЛЕКСАНДРОВА, М. В., 2002, Идеология раскопок в «новой методике» П. П. Ефименко. В: Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы (Костенки в контексте палеолита Евразии. Вып. 1. Труды Костенковской экспедиции). СПб., с. 25–32.
БУЙСЬКИХ, Ю. С., 2013, «Чужий» городянин у просторі міста: «Поле» у професійній субкультурі київських археологів, Постфактум: історико-антропологічні студії, № 1, с. 40–53.
БУЙСЬКИХ, Ю. С., 2014, «Археологія як спосіб життя...»: до питання вивчення української археологічної субкультури, Поле: збірник наукових праць з історії, теорії та методології польових досліджень. Т. 1. Вступ до спеціальності. Київ, с. 5–106.
ВАСИЛЬЕВ, С. А., 2008, Древнейшее прошлое человечества: поиск российских ученых. СПб.
ВДОВНЕНКОВ, Е. В., 2015, «Незамеченные революции» в антропологии и археология, или почему археологи не читают Бруно Латура, Антропологический форум, № 24, с. 37–43.
ЦЕУНОВ, І. А., 2017, Дослідження палеолітичних пам'яток широкими площами в радянській Україні на межі 20 – 30-х рр. ХХ ст., Магістеріум, 67, с. 89–94.
ШНИРЕЛЬМАН, В. А., 2015, Почему научные революции обходят нас стороной? Антропологический форум, № 24, с. 82–89.
ЩЕПАНСКАЯ, Т. Б., 2005, Экспедиционные традиции: к топографии «поля» в неформальном дискурсе полевых исследователей (этнографов, археологов, антропологов) В: Проблемы исторического регионоведения. Сборник научных статей. СПб: Изд-во СПбГУ, с. 76–100.

References

- Andreeva M. V. The interview from 04.10.17. The private archive of S. V. Paliienko.
Belyaeva V. I. The interview from 20.11.18. The private archive of S. V. Paliienko.
Mishina T. N. The interview from 03.10.17. The private archive of S. V. Paliienko.
Nekhoroshev P. Ye. The interview from 27.04.16. The private archive of S. V. Paliienko.
Sorokina I. V. The interview from 23.11.16. The private archive of S. V. Paliienko.
Titova Ye. N. The interview from 13.04.16. The private archive of S. V. Paliienko.
Shcheglova O. A. The interview from 16.11.18. The private archive of S. V. Paliienko.

- ALEKSANDROVA, M. V., 1998, «Ideologiya» raskopok i priority arkheologicheskogo issledovaniya (u istokov sovetskoy metodiki raskopok paleoliticheskikh poseleniy) [The «ideology» of excavation and priorities of an archaeological research (the beginnings of the Soviet method of Paleolithic sites excavation)]. In: Vostochnyi gravett. Moscow: Nauchnyy mir, s. 142–150. [In Russian].
- ALEKSANDROVA, M. V., 2002, Ideologiya raskopok v «novoy metodike» P. P. Yefimenko [The ideology of excavation in the «new method» of P.P. Yefimenko]. In: Osobennosti razvitiya verkhnego paleolita Vostochnoy Yevropy (Kostenki v kontekste paleolita Yevrazii. Vyp. 1. Trudy Kostenkovskoy ekspeditsii). SPb., s. 25–32. [In Russian].
- BUISKYKH, YU. S., 2013, «Chuzhyi» horodianyn u prostori mista: «Pole» u profesiinii subkulturi kyivskykh arkheolohiv [An «alien» city-dweller in urban space: the «field» in a professional subculture of Kyiv's archaeologists]. Postfaktum: istoryko-antropolohichni studii, № 1, s. 40–53. [In Ukrainian].
- BUISKYKH, YU. S., 2014, «Arkheolohiia yak sposib zhyttia...»: do pytannia vyvchennia ukrainskoi arkheolohichnoi subkultury [«Archaeology as a way of life...»: to the problem of studying of the Ukrainian archaeological subculture]. Pole: zbirnyk naukovykh prats z istorii, teorii ta metodolohii polovykh doslidzhen. T. 1. Vstup do spetsialnosti, s. 5–106. [In Ukrainian].
- VASIL'EV, S. A., 2008, Drevneyshee proshloe chelovechestva: poisk rossiyskikh uchenykh [Russian scholars on human prehistory]. SPb. [In Russian].
- VDOVNENKOV, YE. V., 2015, «Nezamechennye revolyutsii» v antropologii i arkheologiya, ili pochemu arkheologi ne chitayut Bruno Latura [Archaeology and «unnoticed revolutions» in anthropology or why archaeologists don't read Bruno Latour]. Antropologicheskii forum, № 24, s. 37–43. [In Russian].
- TSEUNOV, I. A., 2017, Doslidzhennia paleolitychnykh pam'iatok shirokymy ploshchamy v radianskii Ukraini na mezhi 20–30-kh rr. KhKh st. [The field research of Paleolithic sites by the «wide squares» method in the Soviet Ukraine in the end of the 1920s – the first half of the 1930s]. Mahisterium, 67, s. 89 – 94. [In Ukrainian].
- SHNIRELMAN, V. A., 2015, Pochemu nauchnye revolyutsii obkhodyat nas storonoy? [Why do scientific revolutions pass us by?]. Antropologicheskii forum, № 24, s. 82–89. [In Russian].
- SHCHEPANSKAYA, T. B., 2005, Ekspeditsionnye traditsii: k topografii «polia» v neformalnom diskurse polevykh issledovatelei (etnografov, arkheologov, antropologov) [Expeditionary traditions: to the topography of a «field» in informal discourse of field researchers (ethnographers, archaeologists, anthropologists)]. Problemy istoricheskogo regionovedeniya. Sbornik nauchnykh statei. St. Petersburg: Izd-vo SPbGU, s. 76–100. [In Russian].

Археологічна методика та інновації на пострадянському просторі очима археологів

Історія археологічної методики та запровадження інновацій у післявоєнний та сучасний періоди залишається на пострадянському просторі маловивченою, проте ця тема є актуальною, адже в цей час в археологічну науку почали запроваджувати досягнення науково-технічної революції. Метою даної статті є вивчення методики роботи з первинними даними (збір інформації під час розкопок, камеральна обробка матеріалів, підготовка звіту про розкопки) та запровадження в цей процес інновацій у радянській та пострадянській археології. Джерелами дослідження є 7 інтерв'ю з археологами з Києва, Москви та Санкт-Петербурга, записані автором.

На думку респондентів, у останні 15 років на пострадянському просторі у польовій археології почали застосовувати сучасні технічні засоби: цифрові фотоапарати, GPS і лазерні тахеометри, а у останній час набули поширення і так звані неінвазивні методи археологічних досліджень. Польові описи знахідок у СРСР вели вручну, а потім за допомогою персональних комп'ютерів. Із радянських часів відбулися зміни у відборі антропологічних матеріалів під час розкопок, також поширеною була і є співпраця у полі зі вченими-природничниками.

З 1970-х рр. у радянській археології намагалися створити бази даних, спочатку на основі матричних таблиць, а далі – із використанням ЕОМ. Роботи в цьому напрямку велися в Москві та Києві, проте успіх було досягнуто тільки із появою сучасних персональних

комп'ютерів. Для поховальних пам'яток бронзової доби в Інституті археології РАН створено спеціальну комп'ютерну програму, яка використовується і в наш час.

У радянські часи якість звітів про розкопки часто залежала від наявності фінансових та інших можливостей у дослідника та установи, а найбільш кропіткою була підготовка креслень. Персональні комп'ютери спочатку використовували для роботи з текстами, а згодом – і з графічними матеріалами, що спростило роботу.

Сьогодні сучасні технології дозволяють краще фіксувати знахідки під час розкопок та опрацьовувати первинні данні, проте існують проблеми при зіставленні результатів через різну технічну оснащеність дослідників. Крім того, одна з респонденток висловила думку, що комп'ютери спростили роботу, проте не призвели до революційного прориву власне в археології.

Ключові слова: радянська археологія, антропологія професій, археологічна методика, інновації в археології, обробка первинних даних.

Paliienko Sergii, Candidate of Historical Sciences, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Палієнко Сергій, кандидат історичних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6258-7682>

Received: 27-03-2020

Advance Access Published: April, 2020

БІЛОРУСЬ НА РОЗЛОМІ ЦИВІЛІЗАЦІЙ?

Анатолій Остапенко

IS BELARUS ON THE VERGE OF CIVILIZATIONS?

Anatolii Ostapenko

The article shows that the ontological status of Belarus does not necessarily need to be formulated as the border between the West and the East. Belarus is often regarded as a border area between the West and the East. Hence, different political conclusions are drawn: with whom Belarusians – with the East, in which Russia is always considered, or – with the West, that is, Europe. According to the author of the article, this formulation of the question is in principle incorrect. In the first place should be Belarus, and then all other countries. The territory of any country lies between the territories of some other countries. But for some reason, no ideologists or politicians pay much attention to this fact. It is necessary to raise the question of Belarus as an independent state which for many centuries was a powerful political and cultural entity. Huntington's definition of a «torn» country does not apply to Belarus. The place of Belarus in the concept of modern world civilizations is not that of a Western or Orthodox civilization, but is of a union of Christian states.

Keywords: Belarusian ethnos, borderline, identity, trichotomy, split countries, Christianity.

Білорусь часто розглядають як прикордонну територію між Заходом і Сходом. Звідси робляться різні за політичною спрямованістю висновки: з ким білоруси – зі Сходом, під яким розглядається завжди Росія, або – з Заходом, тобто Європою. На нашу думку, ця постановка питання в принципі не правильна. На першому місці повинна стояти спочатку Білорусь, а вже потім всі інші країни. Територія будь-якої країни лежить між територіями якихось інших країн. Але чомусь ніхто з ідеологів або політиків на цю обставину особливо не звертає уваги. У нас же цілі трактати пишуть – починаючи з Ігнатія Абдіраловіча (Кончевського) (Абдіраловіч 1994) і закінчуючи сучасними філософами, які вже пишуть по Абдіраловічу дисертації.

Білоруські мислителі обговорюють або глобальну тему «Білорусь між Росією і Заходом» (географічний аспект), або її релігійний аспект – «Білорусь між католицьким і православним світом», або беруть її культурний аспект, розглядаючи культуру Білорусі, як синтез східної і західної культур. З останніх таких «прикордонників» найбільш відомий історик з Білосточчини Олег Латишенок (Латышенок 2007). Звідси починається і певне практичне планування: «Білорусь до Європи, чи ні?». А якщо «ні», то куди? У Азію? Або в Росію? Обов'язково треба кудись «впихнути» Білорусь. Навіть створюються цілі «політичні об'єднання» під назвою, наприклад, «Європейська коаліція».

Історію питання слід починати з вищезгаданого есе Ігнатія Абдіраловіча, написаного ще в 20-ті роки ХХ століття. Ігнатій Абдіраловіч – це фігура, яка завжди згадується, коли мова йде про той пасіонарний період національного відродження, що почався після громадянської війни в Білорусі і який закінчився з встановленням сталінського терору.

Твір Ігнатія Абдіраловіча «Споконвічним шляхом» було видано у 1921 р. у Вільнюсі невеликим накладом. Цей твір став орієнтиром для модерної білоруської філософії, яка в ті роки почала зароджуватися в Білорусі. Потім близько шістдесяти років праця мислителя пролежала у сховищах спецфондів. Тільки в 1988 р. відбулося перевидання тексту: спочатку в журналі «Німан» в перекладі на російську мову, а потім – в газеті «Спільнота» (№№ 4–5, 1988) і в збірці «Образ-90» у 1990 р.

Цікаво, що автору твору «Споконвічним шляхом» на момент написання було 25 років! Проте, за цей короткий час він написав не так і мало. Вірші та статті Ігнатія Абдіраловіча (Кончевського) друкувалися в газетах «Наш прапор», «Наша думка», «Білоруські відомості», «Наше майбутнє». Як і видатні наші поети Максим Богданович і Павлюк Трус, їх сучасник Ігнатій Кончевський також захворів на туберкульоз і помер у Вільнюсі 21 квітня 1923 року, на двадцять сьомому році життя.

Вважається, що знамените есе – філософський твір. Однак есе «Споконвічним шляхом» – це щось інше, більше ніж філософія, це справжнє поетичне відкриття, юнацький порив жалості до Білорусі, плач про неї і – чистота, совість, вірність ... «Наші часи – часи загальної заплутаності, часи повстання сяючих ідеалів і їх кінцевого зникнення через недовгий час ... Те, що раніше здавалося чистим і світлим, щодня обплітається життєвим брудом і пилом. Так зникають променисті ідеали, залишаючи відчай і безнадію. У такі часи самотня людська душа шукає, переглядаючи все те, що здавалося цінним, святим і бажаним», – пише молодий філософ і глибина цих слів настільки пронизлива, що змушує задуматися і нас – людей XXI століття, які забули ці «променисті ідеали» ще більше, ніж майже сто років тому в епоху Абдіраловіча.

З наведеної передмови починається твір «Споконвічним шляхом». І несподівано приходить паралель про неймовірну співзвучність цих думок філософа з далекого 1921-го року XX століття і 75-ти річного філософа початку XXI століття Миколи Круковського, викладених в чудовій книзі «Блиск і трагедія ідеалів» (Крукоўскі 2004).

Ряд авторів, присвятили свої дослідження колу питань, поставлених в статті Ігнатія Абдіраловіча. Дуже глибокий аналіз провів в цьому напрямку Володимир Конон (Конан 2000, с. 6–10). Однак спроби написати дисертацію або обговорити твір «Споконвічним шляхом» з точки зору науки, не завжди виглядають досить переконливими. Ось, наприклад, лекції Тетяни Слинько «Проблема білоруської ідентичності в тексті Ігнатія Абдіраловіча «Споконвічним шляхом» (Сьлінка 2005). Тетяна Слинько не критикує автора, приймаючи написане як достатньо обґрунтовану річ, і автор ставить своїм завданням зробити цю цінність ще більш значущою. Так, у згаданій роботі вона не ставить під сумнів питання про одвічні пограничності білоруського етносу і білоруської культури, що стверджує в своїй статті Ігнатій Абдіраловіч. «Питання ідентичності, пошуку (повернення) свого шляху, природно, було надзвичайно актуальним. До цього питання зверталися в той час багато авторів (В. Ластовський, Дригвіч, Янка Купала, Тадеуш Врублевський, Альбін Стаповіч, Всеволод Ігнатовський і ін.), Однак, тільки Абдіраловіч надав йому метафізичний вимір. Тільки у Абдіраловіча онтологічний статус Білорусі збігається зі статусом кордону між Заходом і Сходом, який попутно їх розділяє і об'єднує, проте, при цьому, не є ні тим, ні іншим. Кордон, який зазвичай визначає, формує націю, в даному випадку стає її сутнісною відмінністю, її ідентичністю», – пише Т. Слинько (Сьлінка 2005).

Онтологічний статус Білорусі, на нашу думку, зовсім необов'язково формулювати як статус кордону між Заходом і Сходом. Адже ми тим самим відразу ставимо себе в стан підпорядкування (ми Захід чи на Схід?), відрізаємо себе в територіальному сенсі і виділяємо «Велику Русь» – Схід і цивілізований Захід – Європу. І не залишається місця нам як самостійній державі з самостійною білоруською культурою і національними особливостями. За часів ВКЛ таке питання, я думаю, не ставилося. Треба ж ставити питання про Білорусь не як про територію між Європою і Росією, а як про самостійну державу, яке багато століть (Полоцьке князівство, ВКЛ, Білорусь–ВКЛ в федерації Річ Посполита) була потужним політичним і культурним утворенням, досягнення якого добре відомі.

Наша мета в цьому контексті – виявити особливості білоруського етносу, визначити критерії білоруської ідентичності і це майже не пов'язано з географічним розташуванням. Дійсно, кліматичні особливості Білорусі – близькі до сусідніх Польщі чи Литви, а наявність сусідів – впливає, перш за все, на економічні показники і промисловість. Наша – білоруська ідентичність будується на традиціях, історичної пам'яті, мові, характерові, ментальності. Відсутність будь-якої зі згаданих цінностей відгукується і на повноті цієї ідентичності. Але немає етносів і тим

більше націй, які б мали все це на 100 відсотків. У нас же склалися такі обставини, що до сих пір наша ідентичність продовжує формуватися, вдосконалюватися і існують різні погляди на неї. «Не знайшов своєї правди великий Адам і загинув на чужині з болем в серці. Можна сперечатися про переконливість аргументів, однак сама назва тексту «Споконвічним шляхом» відсилає до ідеї повернення до втраченого, але правильним шляхом, і таким чином автор залишає за текстом питання про наявність білоруської ідентичності ...» – наголошує Т. Слинько (Сьлінка 2005).

З нашої точки зору «одвічним шляхом» означає саме наявність цієї самої ідентичності, присутність здавна на цій землі, званій білоруською, окремої відмінної спільності людей, яка отримала назву – білоруси. Минуло майже століття з часу романтика і мрійника Ігнатія Кончевського. Але, на жаль, кількість ідеологів – «прикордонників» не зменшилася.

Якщо стояти на позиції самостійності Білорусі, то питанню пограничності білоруської культури та іншим аспектам пограничності ми повинні надати вторинний характер. І те, що, скажімо, в білоруському біо-соціо-культурному просторі знаходять риси європейської (польської) або російської культур, ніяк не повинно затінювати головне: перш за все – білоруська культура, а вже потім будь-яка інша: європейська, балтська, угро-фінська чи ще якась. Тільки таким шляхом можна сформулювати нашу національну ідею. Однак, якщо дивитися на ці питання більш широко, глобально, – з позицій сучасного поділу світу на кілька провідних цивілізацій, то поставлена проблема стає більш серйозною. Якщо світовими політичними процесами управляє фактор хантінгтоновського «зіткнення цивілізацій», то треба врешті-решт вибирати своє місце під сонцем за принципом – «Хто не з нами, той проти нас».

С. Ю. Хантінгтон ввів для прикордонних країн термін «розколоті» (Хантінгтон 2003, с. 207). І дійсно на сучасній схемі світових цивілізацій Білорусь знаходиться між двома цивілізаціями – західною (Європа) і православною (Росія). Де місце Білорусі в цьому розділі? І друге питання: чи дійсно Білорусь «розколота» країна?

Проблема ця досить давня. По-суті, вона стояла вже за часів Великого князівства Литовського – ще до часу виникнення націй, в епоху формування білоруського етносу. Тоді, як відомо, суперечності між католицьким і православним населенням намагалися вирішити шляхом створення унії на Брестському соборі 1596 року. Але, як показала історія, унія – це тупиковий шлях, і той експеримент через кілька століть повернув Білорусь до свого попереднього стану поділу на православних і католиків. І зараз ми маємо співвідношення між православними і католиками десь три або чотири до одного (близько 70% православних і близько 14,5% католиків). Ці цифри потрібно ще збільшити до 100% певною кількістю протестантів (можливо близько 5% – 10%) і атеїстів (5% – 10%). Цифри приблизні, але для якісної оцінки питання достатні. До наведених цифр, що стосуються провідних конфесій (православної і католицької) ми включили людей як воцерковлених, так і тих, що мають мінімальні ознаки приналежності до певної конфесії: готуються і святкують головні свята (Великдень), ховають своїх небіжчиків і поминають предків (наприклад, на Радуницю) за певним обрядом, шанують також деякі інші традиційні народні звичаї.

У статті О. Латишонка «Білоруський націоналізм і зіткнення цивілізацій» відповідь на питання про місце Білорусі в сучасному світі, розділеному на цивілізації, вирішується шляхом введення нової парадигми – введення, так званої «трихотомії», як визначає автор взаємодії трьох існуючих в Білорусі християнських конфесій: православної, католицької та протестантської (Латишонка. 2009. С. 498). Начебто ця трихотомія і є тим підметом, що впливає на долю білоруської нації і взагалі нашої держави. Але ж у нас також є і іудеї, і мусульмани і, врешті-решт, бахаї ... Звичайно, вплив цих конфесій на суспільне життя маловідчутний, але чи дійсно так значно впливає на наше життя факт великого зростання кількості протестантських громад? Адже вони як були, так і є маргінальними утвореннями на тлі традиційних конфесій і взагалі наших традицій.

Взагалі кажучи, О. Латишонка в своїй статті досить довільно трактує ряд подій нашої новітньої історії. Наприклад, він пише, що в Білорусі після проголошення незалежності вищі

державні посади зайняли католики: спікером став Станіслав Шушкевич, прем'єр-міністром – В'ячеслав Кебич, головою нацбанку – Станіслав Богданкевич і очолив опозицію Зенон Позняк. «Всі четверо – католики», – повідомляє нам автор. І далі більше, – ставиться питання: «Як сталося, що меншість, яка постійно відчувала тиск, так успішно зуміла перейняти політичну владу?» ... «Білоруські політологи і соціологи не дали відповіді на це питання – підсумовує О. Латишенок.

І не дадуть. Адже серед чотирьох згаданих осіб, католиком є лише Зенон Позняк. С. Шушкевич за батьками наполовину православний, наполовину католик, а за світоглядом прихильник сайєнтології. В. Кебич – це живий пам'ятник комуністичної номенклатури, а С. Богданкевич відомий ліберал, колишній голова Об'єднаної демократичної партії. Всі троє радянські люди, колишні партійні функціонери і в релігійному плані, швидше за все, люди не віруючі, а то й атеїсти. Ніякої католицької меншини вони не становлять, а представляють той само комуністично-адміністративний прошарок, що добре себе почував і в радянські часи. Після 1991 р. всі ключові державні пости в радянській державі, як і раніше утримувала радянська номенклатура – одне тільки, що вони пустили в свої ряди інтелектуала – професора С. С. Шушкевича. Але це був тимчасовий відступ після несподіваного розвалу Радянського Союзу і проголошення державної незалежності. Вони швидко оговталися і з легкістю в 1993 році зіштовхнули професора з посади голови Верховної Ради. Далі автор пише: «У 1993 році православна більшість взяла реванш». Яка ж православна більшість мається на увазі автором? Може фігура А. Г. Лукашенка, який став в 1994 р. президентом Білорусі? Дійсно, чинного і нині президента підтримував досить великий прошарок людей з відносно нижчих шарів суспільства, особливо робітники, селянство і пенсіонери, а це склало більшість населення республіки. Але цей результат не має ніякого відношення до фрази О. Латишонка – «православна більшість взяла реванш».

Розглянемо тепер місце протестантства в Білорусі у зв'язку з третім компонентом «трихотомії». Відразу скажу, що таку «трихотомію», як у нас, мають і Україна, і Росія, і та ж Польща, де проживає О. Латишенок. Безумовно, залишається актуальним питання про значне зростання протестантських Церков в Білорусі. Цей факт безумовно є, але він знаходить просте пояснення. Протестанти легко проникають в ті верстви суспільства, де традиційні релігійні традиції ослаблені, або їх немає зовсім. І разом з тим зростає потреба в духовності, як це вийшло на пострадянському просторі. Ось тут і виявилися затребуваними протестанти. На стартовий момент новітньої білоруської історії (з початку 90-х років) Білорусь представляла собою масу радянських людей далеких від Бога, яка смутно уявляла собі суть і православ'я, і католицизму. І прийняття багатьма християнства в формі баптизму, пятидесятництва, ряду церков Повного Євангелія та інших протестантських напрямків – відповідь на втрачені традиції нашого церковного життя. На наш погляд, традиційні вірування переживають тільки тимчасову поразку. Майбутнє все ж за ними.

Вважаю, що мало підстав мають надії О. Латишонка на «міцну основу» православно-католицько-протестантської трихотомії для білоруського націоналізму. Та й сам автор у своїй статті зазначає, що «білоруські протестанти» не співпрацюють з білоруським національним рухом». І додаю, що, більш того, сучасний протестантський тріумф в Білорусі є частина загального руху глобалізації, який йде врозріз національним рухам, він підмінює національну ідею надіями на швидке встановлення Царства Божого на Землі. Екклесіологічні настрої, що домінують в протестантському оточенні, особливо в Церквах адвентистів сьомого дня і п'ятидесятників, не мають нічого спільного з національною ідеєю. І якщо деякі з протестантських активістів, навіть пастирі, співпрацюють з представниками опозиції, то тільки тому, що вважають себе скривдженими з боку офіційної влади. Протестанти далекі від національних білоруських проблем.

І останнє, що потрібно відзначити в руслі цієї полеміки. За статистикою на 1 січня 2018 року в Білорусі існувало 1 681 православних громад, 496 католицьких (+12 уніатських) і 1033 протестантських громади. Ця досить велика кількість протестантів, здається, повинна вражати (одних християн церкви євангельської – 521, більше ніж всіх католицьких!). Але вдивимосся пильніше в ці цифри. Невже вони відображають і кількісну величину віруючих? У більшій частині це не так. Часто протестантські громади збирають таку кількість віруючих, що їх можна

перерахувати по пальцях. Та й не потрібно протестанту занадто великих зусиль робити для, так званого, воцерковлення. Захотів стати пастирем – зроби собі громаду, а для цього багато людей не треба. Як сказано в Євангелії: «Де зібралися двоє в ім'я Моє, там і Церква Христова». Часто так і робиться.

Зовсім інша картина у православних віруючих. Зазвичай на кілька сусідніх сіл (3–4, а то і більше) існує тільки один прихід, тільки один храм у вигляді невеликої церкви. І туди тягнуться на свята безліч віруючих щоб, наприклад, освятити паску, відспівати родича або з інших потреб. Сфера дії таких парафій може досягати декількох тисяч громадян. Те ж саме стосується і сфери дії католицького костелу.

Ось що, насправді, ховається за наведеними цифрами: невідповідність співвідношення кількості парафій і штатної чисельності віруючих в протестантських парафіях – з одного боку, і православних і католицьких – з іншого. І стає зрозумілим, що ніякої трихотомії в Білорусі немає. Та й дихотомії немає. В тому сенсі, що між сучасними білоруськими католиками і православними фактично не існує протиріч і навіть дискусій на тему «чия віра краща». У багатьох селищах і містах можна побачити мирне співіснування католицького і православного храму і цей факт говорить багато про що сам за себе.

Однак, ці зовнішні оцінки релігійної толерантності можливо свідчать і про іншу сторону медалі: наше суспільство досі досить слабо релігійно структуровано, і ця причина далеко не на першому місці в визначенні рушія нашої держави. Ось такі виявляються результати побіжного аналізу заміток О. Латишонка про «зіткнення цивілізацій». На нашу думку, ніяких ознак згаданого явища «зіткнення» – в Білорусі не спостерігається. Однак проблема, поставлена Хантінгтоном, все ж залишається. Адже є (або можливо є) православна цивілізація і є західна цивілізація, яку можна позначити географічно межами Євросоюзу. Правда, з межами православної цивілізації виникає заминка. Треба все-таки розібратися, що розуміти під православною цивілізацією. У Хантінгтона сказано: «Деякі вчені виділяють окрему православну цивілізацію з центром в Росії, відмінну від західного християнства внаслідок своїх візантійських корінь, двохсотлітнього татарського ярма, бюрократичного деспотизму, і обмеженого впливу на неї епохи Відродження, Реформації, Просвітництва та інших значних подій, які відбулися на заході» (Хантінгтон 2003, с. 56). О. Латишенок після цього визначення виводить: «Абсолютно зрозуміло, що Білорусь не підпадає під це визначення».

Поспішний висновок. Природно, у нас 200-річного татарського панування не було, була Реформація і Просвітництво. Однак існувала і ще одна обставина: Білорусь в стародавні часи (Полоцько-Туровський період) і пізніше за часів ВКЛ – було в своїй основі (принаймні в XIV – першій половині XVI ст.) Православною державою (История белорусской государственности. 2018, с. 401). І в ті часи, коли татари брали данину з Московського Царства, православ'я на цій частині Русі було важливим фактором суспільного життя, і в тій частині, яка потім стане Білоруссю (однією з назв якої також були «Русь», «Біла Русь», «Червона Русь», «Чорна Русь»), – цей же православний фактор мав не менше, а можливо і більше значення, ніж в Московії, і тільки після 1596 року велика частина православного населення стала сповідувати замість православ'я греко-католицизм. Однак ця нова уніатська віра була зовсім не схожа (по крайній мірі, на початку) на католицизм, так як всі обряди, все літургійне коло – і річний, і добовий – східного обряду, тобто були православними. Цей фактор стає визначальним у формуванні ментальності, а пізніше етнічної самоідентифікації і, нарешті, формування білоруської нації. Ось де треба шукати коріння приналежності до певної цивілізації. І, не дивлячись на велику католицьку присутність в більш пізні часи, і подальше удосконалення унії в етнічно білоруському руслі, шальки терезів для білорусів схиляються в бік православної культури, православного менталітету. І важливо ще розуміти, що білоруська православна культура і ментальність – це зовсім не те саме, що московсько-російське православ'я.

Очевидно, визначення православної цивілізації дане Хантінгтоном, вимагає серйозного доопрацювання. Писалася знаменита книга на світанку модерної історії пострадянських країн

– на початку 90-х років. Тоді політична ситуація сильно відрзнялася від нинішньої. Москва традиційно асоціювалося з центром комуністичної системи, а також, хоча і з перерваними традиціями, з центром православ'я – Третім Римом. Тепер, однак, крім Москви, ми маємо досить велику державу – незалежну православну Україну з 45 млн. населення, яка не дуже хоче визнавати «Третій Рим»; ми маємо також православну країну – Грузію з майже 1700-літніми християнськими традиціями, ми маємо, нарешті, Сербію і ряд інших країн, які географічно, а де і політично входять до складу згаданої вище «Західної цивілізації». І ці країни є прикладами достатньо «чистих» православних країн, так як відрізняються від православно-мусульманської Росії справжньою релігійною однорідністю.

Хід думок О. Латишонка в даній статті досить прозорий, але дивує не логікою, а навпаки – алогічністю. Беручи за основу хантінгтоновское визначення Білорусі як розколотої країни, він намагається ще більше розколоти її (і одночасно «примирити»), вводячи через фактор протестантства, так звану, трихотомію.

На нашу думку, не на карту Хантінгтона потрібно орієнтуватися, щоб потім зарахувати Білорусь «розколотою» країною. Орієнтуватися треба на реальність, на положення білоруського суспільства, на давність білоруського етносу, на стан нашої країни взагалі. І тільки потім можна озирнутися на існуючі концепції поділу сучасного світу, на сфери певного залучення релігійних пріоритетів, соціальних проектів і, нарешті, на приналежність до певної цивілізації. І ось тут, на цьому шляху ми неминуче побачимо марність спроб розколоти Білорусь. Адже Західна і Східна Білорусь в нашій країні – тільки географічні назви і не більше того. Менталітет, традиції, мова, культура та інші атрибути притаманні будь-якому народу і в кінцевому підсумку певній цивілізації, в нашому випадку – Білорусі, на подив, дуже гомогенні, багато в чому близькі і монолітні. І факт присутності в Західній Білорусі, з більш високою чисельністю католиків, ніж у Східній, майже не впливає на різницю в їх способі життя, або на істотну різницю в менталітетах західників і східняків. Візьмемо, наприклад, селянина західних і селянина східних сіл – обидва дуже схожі один на одного, дуже близькі по мові і традиціях, що і стало підставою ще років 100 тому об'єднати цих людей в одну народність і дати їм назву – «білоруси».

І в зв'язку з цими міркуваннями кілька слів про білоруський менталітет. Потрібно відзначити, що до початку ХХІ століття релігійна складова менталітету білорусів стає досить незначною. Це результат атеїстичного минулого. Менталітет сучасного білоруса, до сих пір, швидше радянський. Він уже втратив риси воєнничого атеїзму, але всі інші атрибути «гомо саветікус» залишилися. Додалися загальносвітові тенденції, пов'язані з культом інформаційних технологій і зняттям комунікаційних бар'єрів. Серед результатуючих факторів менталітету сучасного білоруса – небажання брати на себе відповідальність, страх і лестощі перед начальством, безглузде пияцтво і інфантилізм. Психологія переважної маси білорусів виявилася напрочуд стійкою протягом минулих майже 28-ми років державної незалежності.

Ще один аспект білоруського менталітету і «білоруської цивілізації». Він стосується так званої «самості», або критеріїв самоідентифікації білорусів, як громадян певної нації. Головним вектором, джерелом формування свідомості рядового білоруса є російський вектор. Білоруси живуть в сфері російського ареалу, майже так само, як і в радянські часи орієнтуються на російське телебачення, білоруси знають російських політиків, артистів, співаків краще, ніж своїх білоруських. Білоруси користуються російською мовою фактично на всіх рівнях, в школі вивчають не свою білоруську історію, а російську і в результаті знають російських московських царів краще, ніж видатних князів, державних і громадських діячів білоруської держави Великого князівства Литовського. Міркувати в таких умовах про переорієнтацію вектора білоруських інтересів з Росії на Євросоюз – це тільки проект майбутнього і не більше. Якщо зараз закрити очі на дрімучу радянськість білорусів, то за згаданими і багатьма іншими ознаками, можна було б віднести Білорусь до православної цивілізації – за умови, що така сформувалася в Росії і центром цієї цивілізації є Москва.

У монографії А. С. Панаріна «Православна цивілізація в глобальному світі» (Панарин 2002) дуже ґрунтовно досліджені особливості і глибина впливу православної культури на людство, що, на думку автора, дає в результаті можливість говорити про існування особливого типу цивілізації – православної цивілізації. «... Унікальність православної цивілізації в православному світі полягає в тому, що вона має в своєму генезисі спочатку тотожне Заходу, але змінене і подавлене ним грецьке ядро. Ця обставина і робить православну цивілізацію носієм іманентної критики західного глобального проекту» – дуже влучно зазначає А. Панарін (Панарин 2002, с. 12). Але тут виникає дуже серйозна проблема в руслі дискурсу Хантінгтона з приводу Росії як носія православної цивілізації. А чи дійсно Росія «тягне» на статус головного, якщо не єдиного, претендента на статус творця православної цивілізації? Росія, яку ми маємо зараз, це продукт Радянського Союзу, де давно знищені православні традиції і де народ безнадійно відірваний від церковного життя. Крім того, ще одна важлива обставина, Росія – це не Білорусь і не Україна – там присутність мусульманського елементу, тобто мусульманської цивілізації, в значній мірі більше, ніж у Білорусі чи Україні – і в багатьох інших православних країнах. Росія – ось істинно розірвана країна.

Якщо вже піднімати питання про зіткнення цивілізацій, то потрібно, перш за все, враховувати реальну загрозу християнському світу від мусульманських країн. Агресивна відповідь мусульманського фундаменталізму експансії західних цінностей і перш за все лібералізму на Схід та й взагалі по всьому світу – це відповідь не на експансію християнства, а на культ ліберальної демократії, яку певні ідеологи на зразок Фукуяма (Фукуяма 2004), зводять до вершини прогресу і кінця людської історії. Тому саме на релігійному ґрунті потрібно шукати шлях вирішення мусульмансько-європейського конфлікту. Бездуховність Заходу і горезвісна американська ліберальна демократія все більше не задовольняють жителів країн самої Європи. Розширюється антиглобалістський рух і Європа все більше протистоїть модернізації «а ля Америка». Для Білорусі та інших православних країн це питання (протистояння ліберальної демократії) і є можлива третя відповідь, про яку пише А. Панарин: «Третя відповідь Сходу – Православ'я (друга відповідь – мусульманство – А. О.) – може стати найпереконливішою. Православний альтернативний проект ... аж ніяк не є запереченням європейської раціональності» (Панарин 2002, с.117).

На нашу думку, для Білорусі цю третю відповідь, можливо було б, розширити до загальнохристиянського проекту, того проекту, де проти натиску лібералізму будуть об'єднані і католицькі, і православні, і інші християнські церкви. З іншого боку, тільки в єдності християнського світу – буде успіх і у відповіді на другий істотний фактор сучасної історії – мусульманський фундаменталізм. На нашу думку зіткнення цивілізацій, яке вже зараз є істотним фактором світових політичних процесів, реально існує як результат протистояння християнського і мусульманського світогляду і менталітетів. Гарячі точки сучасності в тих регіонах, де ця проблема не вирішена – це Афганістан, Палестина, і, на жаль, всередині «розколотих» країн – насамперед Росії з її Чечнею, і спадкоємців розвалу Югославії – Сербії, Косово та інших.

Місце Білорусі в концепції сучасних світових цивілізацій – це не західна і не православна цивілізація, це союз християнських держав – це християнська цивілізація, побудована на християнських цінностях, однакових для будь-яких християнських конфесій, це фундаментальні християнські істини, явлені нам Ісусом Христом у Нагірній проповіді. В кінцевому підсумку неминучий аналогічний шлях і для Росії, про що мріяли ще російські православні філософи кінця XIX в. Володимир Соловйов і В'ячеслав Іванов. І католицький, православний, і протестантський світ Європи вже усвідомили необхідність міжконфесійного діалогу, про що свідчать численні зустрічі та форуми, присвячені різним проблемам сучасності – боротьбі зі СНІДом, абортами, алкоголізмом та іншими порочними явищами. У Європи християнська сутність; її коріння пройняті християнським духом. Дві форми великої традиції, західна і східна, дві форми культури доповнюють одна одну, як двоє легень єдиного організму.

Список джерел та літератури

- АБДЗІРАЛОВІЧ, ІГНАТ, 1993, Адвечным шляхам. Дасьледзіны беларускага сьветагляду. Мінск: Навука і тэхніка, 46 с.
- История белорусской государственности. В пяти томах. Т. 1. Минск: Беларуская наука, 2018. 598 с.
- КОНАН, У. М., 2000, Беларуская нацыянальная ідэя: традыцыі, сучасныя праблемы, пражнозы // Беларуская нацыянальная ідэя. Матэрыялы навукова тэарэтычнай канфэрэнцыі. Мінск, с. 6–10.
- КРУКОЎСКИ, МИКАЛАЙ, 2004, Бляск і трагедыя ідэалу. Мінск: Беларус. Кнігазбор. 352 с.
- ЛАТЫШОНАК, АЛЕГ, 2007, Беларускі нацыяналізм і сутыкненьне цывілізацый // ARCHE. № 7, 8.
- ЛАТЫШОНАК, АЛЕГ, 2009, Беларускі нацыяналізм і сутыкненьне цывілізацый // А. Латышонак. Нацыянальнасьць – Беларус. Вільнюс: Інстытут беларусістыкі, 2009, 558 с.
- ПАНАРИН, А. С., 2002, Православная цивилизация в глобальном мире. Москва: Алгоритм, 2002, 496 с.
- СЬЛІНКА, ТАЦЬЦЯНА, 2005, Праблема беларускай ідэнтэчнасьці ў тэксьце Ігната Абдзіраловіча «Адвечным шляхам» // Беларускі калегіум, 16.05.2005
- ФУКУЯМА, Ф., 2004, Конец истории и последний человек. Москва: Ермак, 588 с.
- ХАНТИНГТОН, САМЮЭЛЬ, 2003, Столкновение цивилизаций. Москва: АСТ, 603 с.

References

- ABDZIRALOVICH, IHNAT, 1993, Adviečnym šliacham. Daśledziny bielaruskaha švietahliadu [The eternal way. The study of the Belarusian worldview]. Minsk: Navuka i technika, 46 s. [In Belarusian].
- Istoriya belorusskoy gosudarstvennosti [History of Belarusian statehood]. V pyati tomakh. T. 1. Minsk: Belaruskaya nauka, 2018, 598 s. [In Russian].
- KONAN, U. M., 2000, Bielaruskaja nacyjanalnaja ideja: tradycyi, sučasnyja prabliemy, prahnozy [Belarusian national idea: tradition, contemporary issues, forecasts] // Bielaruskaja nacyjanalnaja ideja. Materyjaly navukova tearetyčnaj kanfierencyi. Minsk, s. 6–10. [In Belarusian].
- KRUKOŬSKI, MIKALAJ, 2004, Bliask i trahiedyja idealu [Brilliance and tragedy of ideal]. Minsk: Bielarus. Knihazbor, 352 s. [In Belarusian].
- LATYŠONAK, ALIEH, 2007, Bielaruski nacyjanalizm i sutyknieńnie cyvilizacyj [Belarusian nationalism and the clash of civilizations] // ARCHE. № 7, 8. [In Belarusian].
- LATYŠONAK, ALIEH, 2009, Bielaruski nacyjanalizm i sutyknieńnie cyvilizacyj [Belarusian nationalism and the clash of civilizations] // A. Latyšonak. Nacyjanalnaść – Bielarus. Viñnius: Instytut bielarusistyki, 558 s. [In Belarusian].
- PANARIN, A. S., 2002, Pravoslavnyaya tsivilizatsiya v global'nom mire [Orthodox civilization in the global world]. Moskva: Algoritm, 496 c. [In Russian].
- ŚLINKA, TAĆCIANA, 2005, Prabliema bielaruskaj identyčnaści ŭ tekście Ihnata Abdziraloviča «Adviečnym šliacham» [The problem of Belarusian identity in the text of Ignatius Abdiralovich «Eternal Way»] // Bielaruski kaliehiijum, 16.05.2005. [In Belarusian].
- FUKUYAMA, F., (2004). Konets istorii i posledniy chelovek [The end of history and the last man]. Moskva: Yermak, 588 s. [In Russian].
- KHANTINGTON, SAMYUEL', 2003, Stolknoveniye tsivilizatsiy [Clash of civilizations]. Moskva, 603 s. [In Russian].

Білорусь на розломі цивілізацій?

У статті показано, що онтологічний статус Білорусі зовсім необов'язково формулювати як статус кордону між Заходом і Сходом. Білорусь часто розглядають саме як прикордонну територію між Заходом і Сходом. Звідси робляться різні за політичною спрямованістю висновки: з ким білоруси – зі Сходом, під яким розглядається завжди Росія, або – з

Заходом, тобто Європою. На думку автора статті, ця постановка питання в принципі не правильна. На першому місці повинна стояти спочатку Білорусь, а вже потім всі інші країни. Територія будь-якої країни лежить між територіями якихось інших країн. Але чомусь ніхто з ідеологів або політиків на цю обставину особливо не звертає уваги. Треба ставити питання про Білорусь як про самостійну державу, яка багато століть була потужним політичним і культурним утворенням. Хантінгтоновське визначення «розколотої» країни не може бути застосовано до Білорусі. Місце Білорусі в концепції сучасних світових цивілізацій – це не західна і не православна цивілізація, це союз християнських держав.

Ключові слова: білоруський етнос, прикордонність, ідентичність, трихотомія, розколоті країни, християнство.

Ostapenko Anatolii, Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Professor of the Department of Logistics and Information and Mathematical Disciplines of the Private Security Law «BIP-Institute of Law», Minsk.

Остапенко Анатолій, кандидат фізико-математичних наук, професор кафедри логістики та інформаційно-математичних дисциплін Приватного закладу освіти «БІП-Інститут правознавства», Мінськ.

Received: 10-03-2020

Advance Access Published: April, 2020

**РЕЦЕНЗІЯ
НА МОНОГРАФІЮ В. М. ТКАЧЕНКА
«Феномен українського писанкарства кінця XIX – початку XXI ст.
(історіографічний і джерелознавчий зріз). Київ: Міленіум, 2020. – 430 с.»**

Валерій Капелюшний

**REVIEW
OF THE MONOGRAPH BY V. M. TKACHENKO
«The Phenomenon of Ukrainian Easter Eggs Decoration of the Late XIX
– the Beginning of the XXI Century. (Historiographical
and Source-related Aspect). Kiev: Millennium, 2020. – 430 p.»**

Valerii Kapeliushnyi

The author reviewed the monograph of V. M. Tkachenko «The Phenomenon of Ukrainian Easter Eggs Decoration of the Late XIX – the Beginning of the XXI Century. (Historiographical and Source-related Aspect). It is noted that the generalization and comprehension of V. Tkachenko of the available material on the studied problem and the detailed historiographic and source study analysis of sources and literature made by him significantly expand the existing ideas about Easter eggs as a deep layer of folk culture. It is noted that the reviewed monograph is the first special work in which V. M. Tkachenko conducted a comprehensive scientific study of the historiography of Ukrainian Easter eggs of the late XIX – early XXI centuries. For the first time in the Ukrainian ethnological and historical science an attempt has been made to make a comprehensive historiographical study of the development, existence and popularization of Easter eggs as a folk art of that period in such scientific disciplines as ethnology, art, cultural studies, museum studies, art education, etc. It is concluded that the reviewed monograph as a whole makes a positive impression, and the researcher's search, creative and analytical-practical work deserves a positive assessment.

Keywords: monograph, Easter egg, Ukrainian Easter eggs decoration, historiography, folk culture.

В культурному часопросторі України кінця XIX – початку XXI ст. писанкарство як галузь ужиткового мистецтва з історично-сформованою та самобутньою системою орнаменталізації побутувало на всій території й мало глибоку проекцію в народній світоглядній системі. З писанками й донині пов'язана низка вірувань, традицій та обрядів. Упродовж XX ст. традиційне писанкарство розвивалося у складних умовах деструктивних змін у суспільно-політичному та економічному житті держави, які стали визначальними факторами його згасання. Тоталітарна система не заохочувала українознавчі дослідження ні на національному, ні на регіональному рівні, а надто – щодо пам'яток культового характеру. У цей час друкувалися переважно окремі статті про певні художні особливості писанки або розвідки узагальненого характеру в збірниках про українське мистецтво.

Донині значний масив унікальних матеріалів (джерельних, архівних, музейних), пов'язаних з особливостями розвитку писанкарства в Україні, залишається невивченим. Осмислення наявного матеріалу та його аналіз дозволять розширити уявлення про писанкарство, як глибинний пласт народної культури.

Рецензована монографія В. Ткаченка являється першою спеціальною роботою, в якій автор провів усебічне наукове дослідження історіографії українського писанкарства кінця XIX – початку XXI ст. Фактично вперше в українській історіографії зроблено спробу комплексного історіографічного дослідження розвитку, побутування та популяризації народного мистецтва – писанки – зазначеного періоду в таких наукових дисциплінах як етнологія, мистецтвознавство, культурологія, музеєзнавство, мистецька освіта тощо.

Монографія складається з шести розділів, у яких послідовно висвітлюються різні аспекти розвитку, трансформаційних процесів у писанкарстві кінця XIX – початку XXI ст.: проаналізовано стан наукової розробки проблеми; виявлено й систематизовано історіографічні джерела й схарактеризовано їхні інформаційні можливості; обґрунтовано методологію дослідження; на основі широкого кола джерел простежено внесок наукових установ, товариств, осередків та окремих дослідників у вивчення писанкарства зазначеного періоду, збирання колекцій, популяризацію писанки.

У першому розділі монографії дослідник цілком виправдано аналізує історіографію питання, розглянувши її за окремими тематичними блоками. Доводить, що спеціальна література з історії писанкарства кінця XIX – початку XXI ст. піддавалася історіографічному студіюванню лише за окремими тематичними зрізами переважно в розділах дисертацій і монографій, а також і в окремих статтях кінця XX – початку XXI ст.; проведено класифікацію використаних у роботі історіографічних джерел на дванадцять груп, подано детальну характеристику кожної із них.

Виокремлюється у роботі й методологічний підхід автора до вирішення поставлених завдань. Враховуючи те, що робота має міждисциплінарний характер, дослідник для розкриття теми використав як загальнонаукові принципи та методи дослідження, так і методи етнографічних досліджень та культурології, що дало можливість всебічно розкрити феномен українського писанкарства в культурному часопросторі. Автор використав також історико-архівний напрямок історичної школи, теорію культурних кіл, застосував концепцію культурних ареалів та ряд інших методологічних підходів; окреслено їхнє застосування при дослідженні того чи іншого питання. Крім методів та принципів, важливим елементом сучасної наукової методології є ще й використання дослідником відповідної термінології, пов'язаної з темою писанкарства. Науковець поряд з формулюваннями інших вчених наводить і свої, власно сформовані, терміни. Запропоновано визначення «писанка», «писанкарство», «київські глазуровані керамічні писанки». На наш погляд, саме такий підхід до дослідження даної проблематики становить перевагу монографії.

Крім того, міждисциплінарний підхід та методологія дозволили автору розглянути писанкарство в широкому науковому контексті. Незаперечною перевагою монографії є те, що Віктору Ткаченку вдалося, на наш погляд, висвітлити українське писанкарство кінця XIX – початку XXI ст. не ізольовано, а як цілісне, специфічне явище, характерне не тільки для українців, а й для інших народів, яке набуло поширення й стало відоме серед української діаспори всього світу. Ці ідеї та напрацювання не лише знайшли висвітлення в книзі, але й можуть мати перспективне значення, творче й практичне застосування.

У наступних розділах рецензованої роботи В. Ткаченком здійснено аналіз історіографічного дискурсу щодо проблематики дослідження. Варто відзначити, що робота написана на надзвичайно широкому колі архівних джерел, багато з яких автором вперше вводяться до наукового обігу. Використано також матеріали музейних фондів, великий масив вузькоспеціальних наукових видань з проблеми, публіцистику тощо. Залучення до роботи проблематики існування київських глазурованих керамічних писанок дало можливість автору підтвердити думку, що писанкарство в Україні має давні корені, а географія знайдених виробів є досить широкою. Автором по-новому оцінено внесок деяких учених у вивчення теми; узагальнено відомості про звичаєво-обрядові традиції, пов'язані з виготовленням і використанням писанки, регіональний розвиток писанкарства; закордонні дефініції висвітлення питання даного виду декоративно-ужиткового мистецтва. Виділено проблеми, пов'язані безпосередньо з аналізом

історіографічного дискурсу щодо проблематики мистецтвознавчого дослідження писанки в до-радянський, радянський та сучасний періоди історії народного промислу; поглиблено аналіз праць окремих дослідників; вперше розглянуто окремі новітні наукові праці, які ще не були предметом історіографічного осмислення, зокрема, й висвітлення писанкарства в культурно-освітньому просторі України

Водночас мусимо визнати, що подекуди праця переобтяжена суто бібліографічною констатацією того, що видрукували попередні дослідники, без відповідних узагальнень. В окремих місцях монографії автор використовує виключно хронологічний метод дослідження джерел та літератури, що дещо нівелює його напрацювання.

Однак значна пошукова, творча й аналітико-практична робота, здійснена дослідником, заслуговує на схвальну оцінку й на те, аби бути оціненою науковим співтовариством. Висновки є логічними та ґрунтовними. Звертають увагу запропоновані В. Ткаченком у висновках монографії перспективи подальших наукових розробок у даному напрямку. Зокрема, опрацювання фондів архівних установ, наявність інформаційних джерел та повідомлень про фондові збірки інших закладів, у тому числі й закордонних, обумовлюють нагальну потребу в їхньому виявленні та залученні до наукового обігу; на сьогодні наявна значна джерельна база та відсутність узагальнених відомостей про збереження й місце знаходження керамічних писанок XI–XIII ст.; на сьогоднішній день автором виявлено значний пласт джерел, у яких писанка задіяна як компонент мистецької освіти тощо. Таким чином, кожний із розглянутих напрямків використання писанки та писанкарства як культурного явища може претендувати на самостійний науковий пошук.

У цілому робота справляє позитивне враження. В. Ткаченку вдалося виконати дослідницькі завдання, творчо опрацювавши значний пласт архівних документів та наукової літератури. Тому сподіваємося, що дана монографія буде корисною не лише для вузького кола фахівців, але й для усіх, хто цікавиться історією науки, декоративно-ужитковим мистецтвом, діяльністю організацій, установ і закладів зі збору інформації про писанкарство, формуванням музейних колекцій писанок, популяризацією народного мистецтва, а також українською історіографією загалом.

Рецензія на монографію В. М. Ткаченка «Феномен українського писанкарства кінця XIX – початку XXI ст. (історіографічний і джерелознавчий зріз). Київ: Міленіум, 2020. – 430 с.»

Автором прорецензовано монографію В. М. Ткаченка «Феномен українського писанкарства кінця XIX – початку XXI ст. (історіографічний і джерелознавчий зріз)». Наголошується, що узагальнення та осмислення В. Ткаченком наявного матеріалу з досліджуваної проблеми та здійснений ним ґрунтовний історіографічний та джерелознавчий аналіз джерел та літератури суттєво розширюють наявні уявлення про писанкарство, як глибинний пласт народної культури. Зазначено, що рецензована монографія являється першою спеціальною роботою, в якій В. М. Ткаченко провів усебічне наукове дослідження історіографії українського писанкарства кінця XIX – початку XXI ст. Вперше в українській етнологічній та історичній науці зроблено спробу комплексного історіографічного дослідження розвитку, побутування та популяризації писанки, як народного мистецтва зазначеного періоду в таких наукових дисциплінах як етнологія, мистецтвознавство, культурологія, музеєзнавство, мистецька освіта тощо. Зроблено висновок, що рецензована монографія у цілому справляє позитивне враження, а здійснена дослідником пошукова, творча й аналітико-практична робота заслуговує на схвальну оцінку.

Ключові слова: монографія, писанка, українське писанкарство, історіографія, народна культура.

Kapeliushnyi Valerii, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Chair of the Department of Ethnology and Local Lore, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Капелюшний Валерій, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3552-3675>

Received: 24-03-2020

Advance Access Published: April, 2020

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 60

На першій сторінці обкладинки гравюра Василя Перевальського «Пусті, мати, погуляти».

Комп'ютерна верстка Віктора Пилипенка

Підписано до друку 17.04.2020. Формат 60 x 84/8.
Гарнітура Agial. Ум. друк. арк. 7.
Тираж 100 прим.